This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ अंतःपुराधिकृतः

पिनाकारोपण सीतापरिणयादिरूपवाक्यार्थं सूचयितुं कंचुकिनः
प्रवेशमाह॥ ततः प्रविशतीति॥ कंचुकी अंतःपुरचरो वृद्धो विप्रो
गुणगणान्वितः॥ सर्वकार्यार्थकुशलः कंचुकीत्यभिधीयते॥
जरावैक्लव्ययुक्तेन विग्रहेण कंचुकीति भरतः। अंतःपुरे त्वधिकृ
तस्यादंतर्वंशिको जनः सौविदल्लाः कंचुकिनः स्थापत्याः सौविदा
श्च ते इति अमरः। विसंस्थुलानि स्खलितानि चिरंतनूर सेषादुःख
विकलैः सन्नात्मानं निंदयन्नाह गात्रैरिति। हे आत्मन् त्वं प्रहसन
स्योपहास्यतां यासि अथवा हास्यप्रधाननाट्यस्य नयो नर्तकः॥
कृतोसि गात्रैः शरीरैः गिरा वाण्या च विकल्प्यमानः क्रियः सन्नूई
श्वराणां नाटं प्रियभाषितमिति यावत् कुर्वन् एतत् दीर्घमायुः
कृतं पुनरपि पलितवर्णकभाजं जराशौक्ल्यपवंतं अथच पलितमेव
वर्णकं खटिकादिनकृतं तेन नाट्येन नटयिष्यति अपितु सर्वे
नैव नटनट्येन धृयादिः अयोपि नटः प्रहसनमंकं दृपार
ब्ध न त्यति शरीरैर्नायापये: वाण्या च नाद रूपा ईश्वराणां

m.1659
Acc. No. ~~2759~~.
Title - अनर्घराघवटीका.
अंक 3, 4, 5, 6, 7.
Author - रुचिपति.
Date - शके 1727
Sub - नाटक.
folio - 155.
Xerox - 312.

Checked 2012

K K S U LIBRARY RAMTEK 441 106 M-1659 Dist. Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मे

प्रेक्षकाणां चाटुं करोति वसंतिकेन हारितालकादिना संयुक्तो भव
तीति ध्वनिः पलितं जरसा शौक्ल्यमित्यमरः। पुटश्चासौ पिचंड
श्चेति मेदिनीकारः॥ प्रहसे रूपभेदे च परिहासे इति च उत्तरस्य
द्वितीयसाध्यत्वात् फलं हासिका भवेत्। सूत्रधा[illegible]पितु नात पुरावि
लोकेति आर्य मणसामि आर्य चिरेण कुतो पुत्र आगता इति शे
षः प्रश्नाख्यानयोश्चेति पंचमी स्त्रीणां तु प्राय इति भरतानु
शासनात् स्त्रीणां प्राकृतभाषणं चिरेणं शातमिति बुद्धिपू
र्वकं प्रश्नो नि केन भवस्य इति कस्य वर्तमान इति षष्ठि दार
कद्वयं दारको बालकेऽपि स्यादिति मेदिनीकारः॥ कलहंसिकावा
क्ष्य अथ किं आर्य प्रभवं नामधेयं पतयोः श्रोतुमस्ति कौतूहल
इह प्रभवं कुलं प्रभवमिति प्रथमे [illegible] श्रेष्ठ उत्तरम् हनूम इति भगव मे
तः सर्व~~देवमयपत्नेन~~ ठस्त्रांशोः सूर्यस्य वंशो जगदीशो दशरथो
जयतीति संबंधः॥ कीदृशस्य न य स्थिरशालको व्यायेदेवा स्तन्मयी
मूर्तिः शरीरं यस्य एतेन भगवतः सर्वदेवमयत्वेन दशरथस्य

2

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुलीनत्वं प्रतिपादितं ॥ यदस्त्रैर्दशरथास्त्रैः स्त्रियोः कठिने
रसुरयुवतीनां श्वासपवनस्य प्रकोप आधिक्यस्य सतिरानमरव
इन्द्रः शातकोटिं वज्रं न स्पृशति ॥ असुरनाशस्यानेनैव कृतत्वा
त् ॥ तपस्विरादिपत्न्ये स्वपूःइति प्रमादेशः पुत्रतिरत्पत्र पुनातिः ॥ द्वि
तीयउत्तरपतिरमाविजितस्यालनेन विवाहप्रयोजकीभूतं महाव
गाम्रसूतत्वं शूरत्वं च सूचितं विशांपत्युरिति विशां मनुष्याणां वि
शानेस्य मनुष्ययोरिति निश्चयः ॥ अनुजौ कनिष्ठौ द्वं द्वचारिणौ
सहगामिनौ युगैर्नाद्वाहिता विप्रपः । अत्रयद्यपि रामलक्ष्मण
योरेननामकथनं युक्तं तथापि प्रसंगान्मांडव्याः श्रुतकीर्तेश्च परि
णायसूचनार्थमुक्तं भरतशत्रुघ्नाविति जंघेति यथास्मद्गृहे भर्तृदा
रिका सीता ऊर्मिला मांडवी श्रुतकीर्तिश्च राजाभद्दारकोदेवस्त
सुता भर्तृदारिकेत्यमरः ॥ हर्षरूपयती तिचनुर्णां रामादीनां वरत्वे
न स्मरणानंतर सीता प्रभृतीनां च परिणयप्रयोग्यत्वेन स्मरणादि
ति भावः ॥ कथमिति कथं महाकुलप्रसूता एतेपि कुमाराः तथा च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परयोगादिति भावः दीर्घमुष्णं चेति रामादीनामतिविमलकुल
प्रसूततान्महार्घतामुत्प्रेक्ष्येति भावः कुतोस्माकमीदृशं भागधेयं
येन रामादयोऽवराभवेयुरिति भावः तदोत्तरोत्तरस्मातः क[illegible]नादि
तिशेषः दृष्टान्तः पुराणांवृद्धमहादेवीनां विकूर्तनः सूर्यं पुराहि
तेन गौतमेन शतानन्देन सौभाग्यदेवताराधनाय गौरीपूजनाय
२ संवर्तित आज्ञापितः अज्जेति आर्य सर्वजनमनीषितो नु कुल
मिवर्तत्र भवतः शतानन्दस्य वचनं अनभिमतो मान्यः खलु निश्चेय
आंगिरसः शतानन्दः नाक्षिमिति तत्किमन्यध्येशारासमारोपण
व्यवसायेन राजर्षेर्जनकस्य प्रतिज्ञासाहनं निर्वाहयिष्यतीति राघ
वः आरोपण व्यवसाय आकर्षणकर्तनको वितर्कः पूर्वे समाप्ते कर्म
णि यज्ञे वीर्यपराक्रमः शुल्कः पणो यस्यां तां एतोवतीदूरतरा
अज्ज य उत्ती विसेसेत्ति आर्य प्रकृतिविशेषलाभे नु दुर्मनायमान
मात्मानं पंचालिकाकेलिव्यापारेण विनोदयंती भर्तृदारिकां प्रे
क्ष्य उद्विग्नयाकारणं प्रतिपृच्छमागतया आर्यस्य दर्शनेन मया

२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विस्मृतं एतेन पुनस्ते राक्षसनामग्रहणेन स्मारितास्मि अत्र
प्रवृत्तिर्वीतानि भोग्याभः दुर्मनायमानामिति दुर्मना इवाचरति
कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङि सलोपदीर्घत्वे च रूपं पंचालिका
पुत्तलीति प्रसिद्धा पंचालिकापुत्रिकास्यादित्यमरः नाटकादिभिः कृतेप
मरः॥ प्रतिपन्नं ज्ञातुं अर्थात् तस्याः उन्मनस्कत्वं राक्षसनामग्रह
णं हेतोष्वापि राक्षसप्रियत्वेन दुर्मनायमानं प्रति व्यथयति दुर्मनसं
न करोतीति करोतीति णिच् णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्येति टिलोपः
उं घेति यथा किल सीतादेवीं प्रार्थयितुं दशग्रीवपुरोहित आ
गत इति यदनेनेति अनेनोदंतेन वार्तया राक्षससंबंधरूपेण दु
र्मनीभूयत इति जानकी जानाति यद्यपि तस्याः कर्तव्याकर्तव्यानि
श्वयोजात इति तत्वं: दुर्मनीभूयत इति दुर्मनस्शब्दात् प्राग्भर
र्मनआदि सूत्रेण सलोपः ● वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदंतः स्यादित्यमरः
पुत्तं पो वनावतरणाबिध्ये मंगलं यत्र तानि अंगकानीति तल्पा
पे प्रशंसायां वा कन् कार्यं एवमेतत् अर्ज्जको सीति शिथिलीकृतलज्जा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संप्रत्येवानुभूतं किमपि निवेदयामि अज्जुके पितुः पितामहः । यद्वा
अर्जुनकृतासि अज्जआसी देति पाठे आर्या सीतातारिपिली कृतलक्षणा
त्यर्थः ॥ अज्जआसीति पाठे आर्यो सी त्येवं मंढी त्येवं मंदीकृतल
ज्जाहं प्रत्यक्षोपलब्धां किमपि कथयामीत्यर्थः ॥ संस्कृतमाश्रित्येति
संस्कृतभाषाभाषणः प्रायो नाट्येषु न स्त्रियः श्लाघ्याः क्वचिदपि तथापि
प्रभावाद्धृदयबोधनाच्च संस्कृतमिति भरतेनैवेदं प्रख्यापनाय
स्त्रियाः संस्कृतभाषणं यद्वाचेरीप्राकृतभाषिणी स्यात् स्याच्च
संस्कृतभाषिणीति नियमाभावादेव संस्कृतभाषितायां लौकि
ककथनं संमार्जनाय अज्जकौसीग्नियाशंकितोद्धाररूपं संमार्जनं
तथाहं अनाकूलैः ॥ इति इयं सीता प्रियसहचरीणां प्रियसखीनां वचो
भिः कारणभूतैः पांचालीमिथुनं कृत्रिमपुत्रिकायुगं संगमयितुं
मेलयितुं नोपादत्ते न गृह्णाति लज्जाप्राचुर्यात् न वा विरमति
न द्रुहणे विरक्ता भवति कामवशीकृतचित्तत्वात् तर्हि करोत्येव
न किमपीत्यपेक्षित आह इयं कल्याणी सीता केवलं पुलककमुकुलं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुलकमुकुलैः करलैः कपोलौ कर्मभूतौ दंतुरयति निम्नोन्नतौ
करोति सातिशयभावात् दंतुरशब्दात् तत्करोतीति णिच् वचोभिः की
दृशैः अनाकूतैरेव नेदियते आकूतमभिप्रायो पेत्रतैः भावशू
न्यैरित्यर्थः स्त्रीशुनया बालत्वेन हेतुना तासां शिशुत्वेन तंत्व
मीनामिश्रत्वात् विरमतीति व्याङ्परिभ्यो रम इति परस्मैपदं
कल्याणी ॥ तिगोणादर्शषु नदोजे इति तत्तश्च पुनः पुनरपि ता
मिश्रनुकामिनि बंध्यमो नज्जिनुमपि जनुतो अत्र करजु
कामिः बालत्वादकुशलाभिः निर्बध्यमाना अभ्यर्थ्यमानो ल
ज्जिनुमपि लज्जितोऽपन्नभावात् संकीर्णबाल्ययौवनमिश्रे
खलु यतः ननु यदि मिथुनविषयकं तासां ज्ञानं नास्ति तत्कथं ता
भ्यस्तत्स्याल्लज्जोत्पत्तआह अत्र हीत्यातादपतः अत्र वयसि
मनोऽपि रांकमानाभिः ९ मनसापिरांकां कुर्वाणाभिः बाला
मिश्चतु दशवर्षवयस्काभिर्भवरक्षितनः कंदर्प उपजीव्यते अत्र
वयसि अत्यंतं निगूढो मदनो सदा भवतीति भावः कीदृशः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न विद्यंते षड्क्षीणि यस्मिंस्तदषड्क्षीणं षड्गुणा एव षाड्गुण्यं सं
धिविग्रहादिको मंत्रः स्वार्थे ष्यञ् अनयोः कर्मधारयः तयोर्मंत्री
तथा च पत्रत्रतीयगोचरता नास्ति तन्मंत्रे परं मंत्री कामम् इति भावः
अषड्क्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचर इत्यमरः ॥ अषड्क्षीणस्तद्गत
लं कर्मालं पुरुषा धुरंधर यदाखवः । संधिनो विग्रहोयानमा
सनं द्वैधमाश्रयः षड्गुणा इत्यमरः ॥ सत्त्रज्जामितिवा त्राणामि
ति तिबंतु त्वनिर्देशात् स्वास्वगु देश्यमानां भेतिभावः । आपीम
लीयं मंत्रयसे सर्वस्याप्यनुभवसंपादनीति वाकू अत्र पंत्रयसे
व दासितदात्वेतिमुवतय स्तरूण्पः केषां रसनां शृंगारादीनां मधु
रादिस्वादादीनां वा उपरि न वर्तते अपितु सर्वेषामपि कीदृशाः क्षणं
व्याप्याविनयश्च वैय्यात्यं च ते ताभ्यां विनयधाष्ठ्याभ्यां मस्तृणो
मंदो मधुरो वा स्मरोन्मेषो यासां ताः वैय्यात्यं धार्ष्ट्यं अं न स्थ
मध्यवैय्यात्ये धाष्ठ्यमिति शब्दभेदः स्तनौ संबिभ्राणाः धार
यंत्यः योषयंत्यो वा कीदृशौ तरुणभावेन तारुण्येन प्रसंगात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वाप्यवात् कठिनतां निश्चितसमाहृत्ये घटितौ प्रत्यंगाकाठिन्यं
वर्तुलीकृतमिति कुतो ज्ञातमित्यत आह तदा तेन काले प्रोन्मीलन्
यौवनादिमाद्भुतं तेन रमणीयानु प्रत्यंगादिलस्याविशेषणं मदि
मेति पृथ्वादिम्य इमनिचरकेतो हलादेर्लघोरिति रेफादेशः
टेरित्युकाररलोपः ॥ तत्काल स्तुतदात्वे स्यादित्यमरः । दशग्रीव
पुरोहितो आगतो नीतिवाक्ये कंचुकिनोऽवस्थामवगम्य तत्रो
नरेशस्ततो सत्याभिदानीं प्रसक्तानुप्रसक्त्यापातितो हितं तद्वाक्य
स्योत्तरप्राप्त्यर्थं कुलहंसिकां कंचुकिनं प्रत्याह भो इति भवतुत
नादिकमपि पुष्पाभिः श्रुतं अधुना तत्रोत्तरं पतिपक्षेण तावदि
त्यादि पादस्यादित्याकांक्षायामूर्य नितदजितदाहृतारोरावणेन
देविपारणपतेअव्रहतानिर्दितप्रत्याशः पारणपतेर्विवा
हपतिहस्ते करिष्यतीति हस्ते करिष्यति विवाहयिष्यतीत्यर्थः
तिपाणावुपयमन इति हस्तशब्दस्य सप्तम्यन्तप्रतिरूपकस्याव्यय
स्य गतित्वाद्धातोः प्राक्प्रयोगः जितरोजयनशीलः इत्यनराम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जिसतिम्प: कूप प्राणाधिकं बलाधिकं वरं प्राणाधिको यो धो न
नु प्राणाधिकं, धनुरिति धनुः शास्त्रं त्र्यंबकं माहेश्वरं त्र्यंबकस्ये
दमित्यण् न धाम्यामित्ये च कार्मुकं धनुः अंतरापोऽविघ्नः एवमि
ति एवं भवतु आर्प संप्रति कुत्र तौ रामलक्ष्मणौ अत्र एनं भवतु ल
द्वंचनमेवास्तु नरं कुर्वाणोऽपि तयोः प्रवेशोऽमुख्यत्वेन सूचयन्ना
ह नन्वेतावेवेत्यादि एतावेव रामलक्ष्मणावेव मुनीन् कौशिकादी
न् अभिराध्यतः आराध्यतो वैदेहो जनकः गौतमः शतानंदः
की द्वशो ज्ञानं तत्वज्ञानं कर्मयज्ञादिनाभ्यां दीक्षितौ उपनीतौ मो
क्षस्वर्गाविव मोक्षस्वर्गतुल्यो उपमायामिवशब्दः मुनीन् अभि ननु
राध्यन इत्वसंबद्धं दवादौराधो ऽकर्मकात् द्वावेवसकर्मकाच्चरपन्
न प्राप्नोति पतरानिमेवं कौशिकादीन् अभिलक्षीकृत अभिर
मागइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानात् यद्वा कर्मका द्वौ नेवेति
नियमः सकर्मकानुभवत्येवरपन् यद्वा मुनीन् दीक्षितौ अभिवाद
यमानौ आराध्यतरत्य कर्मको धातुः निरंबिलंबः लुपन् विना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शायनूभुनं॥ शोकं नो स्माकं सुदिनायने सुदिनं करोति सुदि
नदुर्दिन नीहाराच्चेति स्पष्टः अघेति अघ प्रदक्षिणभूतायाः
शिखाज्वालासेनवलयः कंकणं यस्य तादृशः यद्वा प्रदक्षिण
ज्वालावेष्टनः कृशानुरग्निः नो स्माकं जनपदेषु देशेषु वषट्कृ
तानि हुतानि अभ्यातिरवादाति यसावन्हेः दक्षिणज्वालाप्रश प
स्ता आनंदः स्वांगिरसः शुतानंदः स्वांच सुचं सुवमेदं शिथिलं
यथा स्यादेवं बिभर्ति धायैरतिकृतः शिथिलं बिभ्रतीत्यनया
ह शांति कपोष्टिकं पुशांति पुष्टिनिमित्तकर्म सुत्वन्नेजसिं नस्य स्फुरति सति
प्रयोजनमिति ठकु शांतिक पौष्टिके चेति पाठ त्वंतेजसि कीदृशे ज
शांतिकारिणि पुष्टिकारिणि चेत्यर्थः त्वनैसोधुरितोपशमात्
शांतिकार्थं न जुहोतीति भावः अग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतमित्ये
मरः स्त्रुवो भेदाः स्त्रुचः स्त्रियामिति व देशेजने जनपदः कुतः
शांतः पुष्टश्चेत्यत आह ब्रह्ममीमांसाभट्टमतं प्रतिपादकत्वा
नस्यपद्वा ब्रह्मवेदः तथाच वेदांतः दंडधारकः शासको राजेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यावनाअसौ शतानंदः यस्य पुरोहितः कीदृशः अंगिरामुनिः प्र
पितामहो यस्य सः पुरोधास्तु पुरोहितः इत्यमरः उपशमयितुं य
जूंषी तित्तिरिमुनिना प्रकर्षेणानुगृहीतानि तैत्तिरीयाणि तानि
नेतुं खण्डितो षाट्कुरु मूर्तिः शरीरं सैषाम लिअर्शआदि बा
नूचमू। तानि विकृत देहपरिग्रहाणि वमति स्म उ हीली वानूक्त
ट स्मै इति भूतेलरू अध्यजीगपत् अध्यापयति स्म इङ् अध्य
यने णिच् लुङ् चङ् । गौणसंश्च ठाशतिगाऊदेशः पुराकिल या
ज्ञवल्क्यमुनेर्यो यो वल्क्येन यजुर्वेदमधीत्य गुरुदक्षिणार्थं मुनिसंकुः
मुनिना च दक्षिणा न गृहीता ततश्च याज्ञवल्क्य निर्बंधेन जात
कोपेन मुनिना मम विद्यैव दीयतामिति उक्तेन याज्ञवल्क्येनाधीत
यजुर्वेद उद्गीर्णः ततः गुरुणा चातित्तिरिपक्षिरूपेण पीतः तेन स
तित्तिरिनामाभूत् याज्ञवल्क्येन पानेन तरं यजुर्वेदः सूर्यादधीतः
याज्ञवल्क्याच्च जनकेनेति प्राचीनकथा जनांति कुमिति अन्योन्या
मंत्रणे यस्या जनांते तज्जनांति कुमितिभरतः अवदानं शुद्धकर्म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वं धनकर्मणा अवदानं धनकर्म शुद्धं कर्म च कीर्तितमिति विश्वः॥
शतपथो वेदः शतरणखत्वात्तस्य शतपथकर्ता यास्तव[illegible]सः शतपथ
प्रकाशकः प्रणाय्याय अभिलाषशून्याय मुमुक्षवे इति यावत् इदं तु
प्रणाय्योऽसंमतः इति ण्यदंतं निपातितं प्रणाय्योभिलाषशून्यः
स्यादितिहारावली। अंतेवासिने शिष्याय पृष्ठ्या तेवासिनौ शिष्ये इत्य
मरः वाजसनेयो यजुर्वेदशाखीयः निजाय तिनिजाय स्वीयाय गुर
वे याज्ञवल्क्याय जयशीलाय जैनैवजैत्रः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे स्म
विश्रामितं श्रणुदाने गवां सहस्रं गोसहस्रं स्वाधिपते[illegible] सूर्यस्य गो संगोसह
मूर्बः पशुभूम्यंशिनादिगर्भ इतिशाश्वतः अशिष्यं शिष्यं याज्ञवल्क्य
स्य सूर्यशिष्यत्वादस्य च तच्छिष्यत्वात् उपास्महे उपगता भवामः॥
आतिथेयं आतिथौ साधुपथ्यातिथि वसुतिस्वपनेढञ्। यदन्यत्
किंचिदतिजामात्र संबंधीतिभावः॥ म विष्णुः प्रभावशीलः यो
गी समीपं उपास्महे इत्यर्थात् याज्ञवल्क्यात् विहस्येतिअतिगू
ढत्वात् पर्यसमानविषयकोत्तरश्रवणादितिभावः किं याज्ञ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वल्क्यप्रशांति याज्ञवल्क्यः किमेवमस्तु जनको वा किमेवमस्तु
इतियो [redacted] युष्माकं स्वरूपं कुवयो वा लक्ष्मी किं प्रभृतयोपि
न विदुः न जानंति याज्ञवल्क्यो वा जनको वेत्ति न कश्चिद्विशेष
इति भावः। एवमिति सामान्योक्तिः कीदृशं विदुरिति विद ज्ञाने
विध्यादिलिङ्. सर्गेषु युष्मान् अधिकृत्य तामाधारीकृत्य सह
स्रशाखाः श्रुतयः प्रथते ख्याता भवंति प्रथ ख्याने शाखा वेद
विभागः श्रुतिरिह सामवेदः स एव सहस्रशाखः यजुर्वेदः
शतशाखः ऋग्वेद एकविंशतिशाखः श्रुत इति बहुवचनं
शाखाबहुत्वात् अवयवधर्मस्यावयविन्युपचारात् समुदाय
समुदायिनोरभेदाद्वा युष्मान् कीदृशान् प्रवाहेन गुरुशिष्य
परंपरया नित्यान् अविनाशिनः विश्वामित्रं निवर्तयितुमाह
निर्वाहयेति अथ तं प्रवाच श्रोतुं मम कौतुकमस्ति ममेत्युभया
न्वयि ममैषोर्थवादः स्तुतिः पुनः चेतः कर्मदुःखाकरोति कीदृशं
चेतः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निरस्रणपि निरानुबंधिवाचकोदशी: अघमर्षणीनां पापा
पहारिकाणामृत्चां कार्मणं आभिचारिकरूपं कृत्वा जगद
घानि जगत् पापानि उन्मार्जनी: शोधयंती: त्वं क्षाचामेवादरा
तू तासामृचामादरं लोकोनुकुर्वीतइति भाव: मर्षणीत्यत्र
करणे ल्युः कार्मणं मंत्रतंत्रादियोजने कर्मवेपि चेति धरणि:॥
उद्घाटयन्नूष्मकारापन्न ननु घटादित्वान् मित् संज्ञायां मितांह
स्वत्वेन भैव घटसंघातइति चौरादिकस्यामितोयं प्रयोगः
यथा कुमारसंभवे । उद्घाटनं कुर्वीतेयइति राजको यहाउद्घाटनं उद्
ली टः भावे घञ् [illegible] करोतीति णिच् उद्घाटी भूतासम: मौने तु तूष्णीं तूष्णी
कं मित्यमरः [illegible] कात्यायनी गौरी तस्याः कामुकः स्वामी हरः तस्य य
त् कार्मुकं धनुः तस्य दारोपणे [illegible] प्रवीणे न कुशले
न दुहितुः पतिरिति दुहितुः स्वामिनेत्यर्थ: [illegible] तो विधायो निस
बंधेष्वितिषष्ठ्या अलुक् पति: समास एवेति नियमान् घि

15

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३

संज्ञायानाभावः अपवार्येति रहस्यं कथ्यते न्यस्य स्मृतं
तदपवारितमिति भरतः कोरुषं परुषार्थं ख्याति स्तया यउ
त्कर्षस्तिस्य प्रशंसाप्रशा स्तिस्तयारमणीयोरम्यः सम
वायः समूहः लक्ष्मणवचनमनुमोदमानआह स्मरन्तीति
अमी कौशिकादयः ऋषयो लोकार्थलोकनिमित्तं श्रुतीर्वेदान्
स्मरन्ति स्मृतिरूपतां नयन्ति श्रुत्यनुसारेण स्मृतिकरणात्
वयमेषामिति प्रतिष्ठामुत्कर्षमाधिगन्तुं ज्ञातुमीश्महे प्रबवामः। भ
किलनिश्चये इतिस्वरूपे एषां ऋषीणां पुनः परंश्रेष्ठं वैभवं
विभुत्वं यदस्ति तत् वैभवं एव न एव ऋषयो यदि व्यतिविद्
तेअन्योन्यं जानन्ति न त्वन्ये केचन ते त्पर्थविदस्तानेव्यतिपूर्वैः कृ
तिरकर्मव्यतिहारइति न उ- वेत्तेर्विभाषेति लट् समस्येति
अयंतदाशीर्वादआशीर्वचनमेव स्याः सीतायाः जामातारं

२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुरोवर्तिनामिव प्रत्यपत्तिरूप युतिं विश्वामित्राशीर्वादमभि:
[illegible] समसाम्यमित्यत आह बहुविषये साक्षात्कृतं फलं यस्य सः
पुनः कीदृशः आशीर्वादः साम्नां सामवेदः ऋचं समस्या संक्षि
प्तार्थ वाक् अत्र सर्वे शब्दा उपमावाचिनोऽपि कृत्य वा ऋचं वा
गवेदानां वा संवादः सम्यक् भाषणं वाह्यबाह्ये अबाह्य रभ्यं
तरं अंहसां पापानां परिमार्जने प्रोञ्छिकानां ऋचामित्यस्य
विशेषणं किमप्यनिर्वचनीयस्वरूपः यजुषां यजुर्वेदानां वा
परिपणः मूलधनं नीवि परिपणो मूलधनमित्यमरः क्वचित्प
रिणमर इति पाठः समस्या तु समासार्थ इत्यमरः प्रस्तुतप्र
योजनानुरोधेन स्वोत्कर्षजन्य दूषणमंगीकृत्यापि स्वना
पर्य त्यौ विषयत्वानं जनकस्य स्थिरीभवति इति त्यमि प्रायादा
हृदवीयस्त्वरा इति द्विजगिरो ब्राह्मणवचनानि चकितु विपरियन्ति"
निपरितानि भवन्ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३

अपि तु न क्वापि नूनं वितर्के का दृश्यः दवीयस्यः महत्यः दू
रशब्दस्पेसु निस्थूलेरत्यादिना रेफलोपे गुणे । वा देशोन रू
य पं पुनः कीदृश्यः इहलोके च परत्र परलोके चक्षुषां श्रोत्रकानां
दूरादत्यर्थे नापपमस्थानं अस्थानस्पेफले न विवक्षिता
र्थे लाभादेकवचनं यद्वा श्रुचां दावीयस्यो दूरतराः दूराद
व्रत इसंगमादेव अनएवता सामस्थानमपि दूरादिति भाव
प्रधानो निर्देशः तथा च दूरत्वादपपंश्रुचामित्यर्थः त्रिवेदी
वाक्यानां खिला इ वा प्रहतन्भ ममरवा खिल प्रहतेपि स्या
दित्यमेदिनीकरः कीदृशाः खिलाः अनतिचूरमग्नाः तत्का
ल कृष्टाः जिरोपित काल दनाः पुनः कीदृश्या गिरः श्रुति
ग्राह्यं कर्णग्राह्यं किमप्यनिर्वचनीयं ज्योतिः शब्दब्रह्म प्रकाश
त्वात् श्रुतिः श्रुतीश्रवणं श्रवइत्यमरः । मलं पापं बहिरंतर्मल

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुषो वा ह्याभ्यंतरमलापहारिकाः यद्वा बहिर्ज्योतिरिति व्यस्त
रूपकं अंतर्मलमुषोंतः पापापहारिकाः मज्जायाः शुद्धेमज्जानः
सारभागाः विपरियंतीति विपूर्वादिणो लटि इणोयणि
ति यणादेशः अपपापमिति अपसंख्याव्ययादेशति क्लीबत्वं सारो
मज्जा समाविलसमरः। परिमोहयन इत्यत्र न पादम्यादिति परस्मै
पदनिषेधो णिचश्चेति नउः गोरोचनमभिलाषः असंविदान इव
अज्ञानन्निव विदुरताने सभोग इमिति नउः कुस्पर्द दारकद्वपं वा
लकद्वपमिति संबंधः शंकुनराजकेतोः कौस्तुभश्रीवत्सरत्नद्वप
मिव शंकुनराजः पक्षिराजो गरुडः सकेतुश्चिह्नं यस्य स विष्णुः
श्रीवत्सः श्रीकृष्णस्य मणिः कौस्तुभोपि तीर्थसोपानं कूटकली
ति प्रसिद्धं तीर्थसोपानपंक्तौ स्यादिति धरणिः अवतारोसान
नवतरत्नं च पूर्वप्रकाशिना संविदानत्वस्थापनायाह संप्रत्यभि
स्तामिवेति पूर्वानुभूतस्य तत्ते इदं तावविशिष्टमासानं प्रत्यभिसान
सहितं यथोस्यादेवमित्यर्थः। समाहिगमागानिवेति पाठस्ता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नैषदे मित्यर्थः पुत्रार्थेत्यादि पंक्तिरथेन दशरथेन राज्ञा पुत्रार्थे
मखो यस्मिन्क्रतौ तेन क्रीडतेन जगति संसारे एकः श्रेष्ठः जो
घिको उतिवेगवान् योपपुरश्वमेधी यो ऽश्वः स एवो दामाउ
द्दाभ्रमनीक्रीर्ति ये स्यते न यपुरश्वोश्वमेधीय इत्यमरः । न
नुहेन्नाए वंचानुहेन्नाः स्वार्थे प्रसादित्वादण् तेभ्यो विती र्णं
दत्तं विश्वं समस्तं वसुधात्वक्कोपृथ्वीमंडलं येन [illegible] तेन वेदस्य तुष
मुप्रयोगात् होत्रनुष्टयं पवयज्ञे सनारायणदेवः स्वेनैस्वय
मेव फलस्य दोयस्त फलदायी स्वेनैव स्वयमेव फलमप्यभूरि
निशेषः स्वेनैव रामादिरूपेण जाततवात् क्रीडयो यत्ते सकलाः
समस्ताः स्वर्वासिनो देवाः सर्वप्रकारेणाति पयआगंतुका यत्र
तस्मिन् यद्वा समस्ताः सकलाः स्वर्वासिनो देवाः सर्वो महेश्वर
श्चाविधिर्यत्र वा सवदनायोगो रीत्र सर्वप्रियेतिश्लेषेण सर्वेशा
द्रस्य महेश्वरवाचकत्वबोधनात् अन्यथाश्लेषभंगप्रसंगः न
वोऽस्मिन् व्याख्याने सकलस्वर्वासिपदेन महेश्वर [illegible] स्यापित्ता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तनं पौनरुक्त्यम वहतीति वाच्यं गो
भातृपुत्रकृतस्योपा ... यद्दासकुलं कलासहिताः प्र यद्दा
बलीवर्दन्यायेन तूपादानात् यद्दा सकलेति पूर्ववदपरां सकुलस्वः समस्त
पक्षा एव स्वर्वासिनो देवा इति पूर्ववदपरां सकुलस्वः सर्वे अतिथयो प
स्वर्गे नासयन्तीति सकल स्वर्वासिनो देवाः सर्वे अतिथयो प
स्मिन्न खेतन्नेत्यर्थः अतिथिः कुशपुत्रस्य कुमारनाम तु कोप
चेति मेदिनीकारः ता [illegible] मथने नाशाय मंगलं यद्दा मथनमेव
मंगलं तस्यो द्यातेउप [illegible] मे वितीर्णं दत्तं दिव्यास्त्र मंत्रस्य पारा
परगामाश्रयो येन यद्दा दिव्यास्त्रगेव नेपारायणपरायणेइत्यमरः
विनीतौ शिक्षितौ संमा [illegible] तौ वावैतानि कुस्यपुत्र संबधिनः छि उस
विघ्नस्य अपिधानं खं [illegible] नं तदेव दक्षिणानयाउपासांबभूवतुः।
सवितव तौ दया यास [illegible] त्याम् सस्नेह बहुमानगमिति तामलक्ष्म
णायोः सौकुमार्यदर्शनात् तादगति दुः कूरताउक्ता ताऽनश्रवणा
चेति भावः तदनयोरिति कृतरः कुः वस्तौ पापि कुमंत्र रूपंपारा
पणं अभीष्टं पक्षापारायणं साकल्यं उ ध्यानस्तु पुमान् पादस्यल

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ने समुपक्रमे इति मेदिनीकारः पारायणं अभीष्टं स्यात् तत्परा
श्रपयोरपीति च साकूत्यासं राम पारवयं कारयितुमाह येन च
लार इति दिनकरकुले सूर्यवंशे ये क्षत्राः क्षत्रिया स्तेषां संततिः
समूहो या सएव मल्लीपुष्पविशेषस्तस्याया माला तस्या
अम्लानो निर्मलो यस्तबको गुच्छस्तद्वन्मधुरामनोहरा ये च
लारो राजपुत्रा राम भरत लक्ष्मण शत्रुघ्नरूपा जज्ञिरे जाताः
तेषामपम वरम आद्योत्पन्नो रामः क्वचित् क्षत्रसंतानवल्ली
तिपाठः क्षत्रसंतान एव वल्ली लता तस्यामाला इत्यपि ता
उकेन कालरात्रिः श्यामरजनी तस्याः प्रत्यूष इव प्रत्यूषः
प्रभातं तस्मात्तस्या अपायात् अन्यापि रात्रिः प्रत्यूषेण ना
रूपत इति ध्वनिः स्फुवरितस्य पाकथा सैव कदलीवृक्षभेदः
तस्या मूलं प्रधानं कंदो मूलमित्यर्थः तामधिकृत्येय वस्तु च ११
रितकथा प्रवर्तनं इति भावः प्रत्यूषो हर्मुखमित्यमरः कुँ ध्व
ज्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिवर्द्धितक्रोधाग्नावेति पुरुहूतस्येंद्रस्य याहूं इति हूंकार
लक्षापराङ्मुखोपस्त्रिशंकुस्तेन पात्रपातऽ सैव संपा
तो युग्मानभाजस्तेन पद्दालऽजापासंपातेनप[illegible]नेन सम्रूहे
न वाज्वलिते देदीप्यमाने क्रोधाग्नौ जगत्रयमाहुतिं तापि जु
हतिसति अंबुजभुवो देवस्य आलेण चाटकूपः प्रत्यूहाय ब
भूवुर्भीताः संभ्रांतस्य सभयस्य सो हूँगस्य वासलक्षेपनन
स्पष्ट समीपे नतस्य नम्रस्य सस्य स्पष्टि विनाशावश्यंभावमाशं
क्यतस्य संभ्रांततलं नाटिकृत राजा वै कूप्यं तेन श्रीर्णानि
जीर्णानि अक्षाणि पास्य ता स्त्रिशंकुकथा प्रागेव लिखिता
गोपायिता रारक्षिता रं: किंपुनः किं लित्यर्थः प्रसक्ताः प्रस
क्तिं निवारयन् प्रस्तुतं प्रस्तोतुं भूमिमारचयति भवत् तिए
तो दशरथस्तु तोह्वोच्छ्वसितं मतममनः कृतं यथा प्रत्यग्ज्यो
तिः प्रबोधसुखासीको आत्मज्ञानसुखावस्थानं शिथिल

23

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२

पतिमंदीकरोति तथा भानोः सूर्यस्य शिष्ये याज्ञवल्क्ये मम तु
गुरौ रसतो नु रागात् न भवति वसतः इति पाठे गुरौ गुरुसामीप्ये
वसतः स्निग्धतो मम मनः तथा नो द्रवसितं नो लुसितमित्यर्थः ।
न च विश्वामित्रे मुनौ स्वयमपि गृहान् अधितिष्ठति सति तथा
भवति तथा वा [illegible] मस्तानेपि मम मनो धुना न लगतीति भावः ।
अवरोहतः त्वं वतो धातोरनेकार्थत्वात् जनको रामलक्ष्मणौ
वरत्वेन हृदि विधायोक्तिभंग्या विश्वामित्रमाह इदमिति ॥ इदं
वस्तु रत्नत्रययोरिति योऽयं वीरो रससेनाद्भुतश्चित्रः चरितस्य
रोहः चरित्रस्य विस्तारो कुशाश्वापत्या वीरस्तामद्भुत आश्चर्य
करः अंतरभ्यंतरे नटलीव नृत्यतीव हर्षात् निरूपादिति भावः
कुमाराविति वरैः स्त्वोपचयिकं विशेषणं आमंत्रय स्वपृच्छस्व
सस्वे दमिति महादेवधनुरारोपणप्रपंचे स्मत्पैवतत्रा
नास्या मास्याय विश्वामित्रो वदति इदप्रमेवाम मंत्रयस्व
त्यायाकूं क्ष्ये ति भावः साक्षिनेमिति अहो अस्य विश्वा

१२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मित्रस्य भगमोयज्ञानजनपि धनुरारोपणोपणं हरय
मित्यपायाहेति भावः धनुरारोपणं कौशिकं स्मारयति तु
माहय ह्योत्र स्यराजभवनाद्योनस्य अयं तेजस्वामी भरः
रूपः प्रथमं पुरुषः येषां धर्मश्रवणे धर्मभापणे वा शि
ष्टो गुरुः कीदृशाः अनलवादीनलकथकः परमलनाललो
वा येन न वह स्येपूर्वे नैवरते नेति शेषः ते राजानः स्तु
यथा स्यादेवं संवेपयोग्याः संबंधा हर्षः ननु यदेवं न
ग्रहकं पंन त्रिपन इत्यत आह भम पुनरसौ शुल्कं बंधः प सेतु
ला बंधः दारुणः कठोरः मतिवं पइति यावत् तथा च मो
धनुराकर्षणकर्ता स एव वरारणी यइति भावः शुल्कस्य सं
स्या अपि च स्या यद्यन्वं तु राकर्षति तेनैव परासि यं बोटव्यं
ति च किंविदिति रामो धनुरारोपयितव्य इत्येवेति भावः सखेद
मिति विश्वामित्रवचनं तात्पर्यबोधादिति भावः कौशिकवा
क्यतात्पर्यमजानन् शतानंद द्वारा न तत्तात्पर्यविद्गुमाहय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हि दवितिय धास्मात् विदेहनंदिन्याः सीतायाः पाणिपीड
नविधेः पाणिग्रहणविधेः महार्घतां दुर्लभत्वं वा धनुरारो
पणस्यांतरायत्वात् विदन्नपि जानन्नप्ययं कौशिकः एवंप
दिश्रुत्के संस्थाएवेत्यादि पूर्वोक्तमाह वरतितेति हेतुनाममम
मनस्विरसमयं मुह्यति मोहमुपैतीत्यर्थः विदन्निति विदेः
शातुर्वसुरिति स्वादेशस्यानित्यत्वं मोहमपास्य विकल्पम
न्वाह तदेवेति तदेवेदं स्यात् एतद्वीर्यं महादेवसंबंधि धनुरीह
शं तु रारोपणं वा तमनस्यात् अथवा एतदारोपणे नममप
एः [illegible] जीर्णे ऽह ढौ वा स्यात् मिथ्या भवेदिति यावत्
ननु [illegible] माश्वासयितुमाह दुर्लंघ्येति दुर्लंघ्यं दुर्गमं लमप्य
प्रमो[illegible]ऽत्याज्यः पलोयस्य तादृशाः इदं सर्वं धनुर्लंघ
त्वादि तथैव तथ्यमेव नात्र कुत्राप्यन्यथात्वशंकेति भावः।
ठितु अस्य तु राघवशिरो रामस्य स्वाभाविकानुभावः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेन गंभीरं दुरवगाहं भीषणं च वर्त्तनं व्यापारः ताडकामथ
नादिरूपमतिस्फुटमेवावादितमेव तथा च येन तत्तादृग
तिभीषणं कर्म्म कारितस्याव स्यं धनुरारोपणं नाशक्य
मिति भावः विकल्पयन् नानापक्षं समुद्भावयन् विह
स्येति मुने लाल्पं यजनकेन किंचिदपि न ज्ञातमिति भावः
विकल्पयन् नानापक्षं समुद्भावयन् विहस्येति मुने ला
ल्पयं जनकेन किंचिदपि न ज्ञातमिति भावः उपसर्प्पय भा
नय उपदर्शयेति क्वचित्पाठः ऐं दुरो खर संबंधिन्या क्रोशनु
विरणानु अलीकं मिथ्या बालेनेतिरदं धनुरारोपणारव्यं
कर्म्म बालेन रामेण संभाव्यं कर्त्तव्यमिति प्रत्यायितः प्रत्यय
युक्तः आप्तो वा आप्तः प्रत्यायितस्त्विष्वित्यमरः महर्षिः कौ
शिकः ब्रवीति इति पूर्व्वाह्नोक्तं अपत्यप्रोजनको ध्रुवं निश्चि
तं मंत्रयतेआलोचयति आश्चोत्तरं किं दत्ते दास्यति व्याकुलो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२

स्त्रीपन्वपः दीर्घंउष्णं च निश्वस्येति अतिमधुरमूर्तिना
रामेणातिभीषणमिदं धनुर्नारोपणीयमेवेति भावः प्र
तिपाद्यस्त्वायेषामिति तेंदुइंदु संबंधि धनुरपगतोऽपा
बंधः प्रत्यंचिकाबंधो यस्य तादृक् रोहितमेव ऋज्वेव
आतंकुर्वइत्याह कीदृशी येषाराज्ञां धनुषि समर्पितं
त्रिभुवनस्य छिद्रमुपद्रवः तस्यापिधानं आच्छादनं दूरी
करणमितियावत् तदेवव्रतं येन धनुषा तादृशं यन्नरे
न्द्रैः तैरपि भूभुजोराजानः पुरापूर्वं इदं शरासनं धनुः
प्रेक्ष्य दृष्ट्वा व्यर्थं यथा स्यादेवं भुजान अविभरुः धारयंति
स्म आरोपणानध्यवसायादिति भावः कीदृशान् मौर्वी
प्रत्यंचिका तया किणः मृतमांसपिंडस्तस्य रमामिका रु
च्छात्वं सैव कस्तूरी तयासुरभीकृतान् अन्यापि कस्तू

१४

28

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किमपि सुरभयानीति ध्वनिः अविभरूरित्यत्र भ
जोलनु राश्लुः द्विर्वचनं भत्वा मिदिति लञभा स
द्धास्को जुस्ते देवन्नेनु रोहितं मि त्यमरः । रामं स्तोतुं
जनकमाश्वासयन्नाह त्वद्भागधेयमिति नवभागधेयमि
ति भागधेयमपि नादृशामुत्सवप्रसवशीलं एतादृशं धनुरा
रोपणसीलापरिणपाशीनामुत्सवानो व यमपि मस्त मीक्षि
तारो दृष्टारः नयमपि नादृगुत्सवयोग्यापेवेत्यर्थः मरूतं
संगमयन्नाह संत्येवेति विश्वामित्रसमस्तानि भुवनानि चतु
र्दशाशेषां इः कुशालः ख्यातो वाल नादृशायेनृपाः संत्येव अ
मीपुनर्न रामभद्रः न रामइत्यर्थः रामस्यान्यादृशी शक्तिरि
ति भावः भागधेयभागधेयं स्त्रीनिपति विधिरित्यमरः शौंडस्तु
कुशलेमत इति धरणिः गिरिशेनेति इत्यनेन प्रकारेण इदंध
नुः किमप्यनिर्वचनीयस्वरूपमनुनमाश्चर्यजनकमस्ती
ति शेषः इति कुनइत्यत आह यद्धनुः गिरिशेन [redacted] नेमहादेवे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाराद्गुआराधितः सन्नस्मिरस्मिन्कृतजन्मात्रलादिरवि
पदां देवानांज्योतिरूपाद्दापगृहीताऽसज्जनत् सप्तानृ
षीहरांत्रिजगतामवजैनंजबसादकंजेतृशब्दान् प्रसा
णण यस्मिन् धनुषिहृषीकेशोविष्णुः रघुवीरोऽजनि
जातः कर्तरि विरूपस्त्रिपतिनीगराजोमोवींगुणः तिस्त्रः
पुरोनगराणित्रिपुरंदैत्यरूपाणिलक्ष्यंअजनीति सर्वत्र
क्रियान्वयः तिस्त्रणांपुरामेकरूपत्वेनलक्ष्यतातू लक्ष्येपप्र
कलमवध्येयं भवतु यादृक्तादृक् कठिनंधनुः कौशिके
वाक्यादेवनिश्चीतं रामोव्याकरिष्यतीत्याह आः किमन
येत्यादि आः कोपअनास्थापांवाप्रशस्तिपंजिकयासु
तिविस्तारेणतत्पूर्वोक्तरामसाध्यधनुर्भंगरूपंप्रमाण
यंतः प्रमाणंकुर्वतः उत्पादयन्निति योरामः कमप्यनिर्व
चनीयं कोणपकोटिभिः राक्षसकोटिभिहीनं उत्पादयन्

१२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुर्वन् बालस्य सखायो बालसखाः राजाहःसखिभ्यष्टच् इति
पृषत्कैः बाणैः ताडका राक्षसी विशेषुः तेअएवकृताशान्तो वे
न्हिसस्य समिधने ज्वालने सामिधेनि अग्निसंधुक्षसाधनं
अकृतकृतवान् अतोहेतोर नेन रामेण स्फुटं निश्चितं इत्यान
नोपि राघवेणापि प्रजपः अरुब्जपः सुजपराति ईषदुः सुश्चि
तिखलु राक्षसः कौणपः क्रव्यादित्यमरः क्रूरसानिधेनीधा
स्यात् अपास्यादग्निसमिंधन इति च पृषत्कबाणविशिखार
त्यपि नेपथ्याद्दूप्रविष्टः पमानि कापये द्याटिताद्दूरारीरःदि
दृक्षते द्रुषु मिच्छति शाश्रुस्य दशनां सनरनितदू सोदूगमिति
कुपमं तरितम नेननशो कूलेन धनुराकर्षणाद्रामायसीताप्र
दानमिति भावः आः कोपेकष्टे वासव्यथामितिसरितिकार्मुक
पारिणयी महोत्सवस्य निबंधात् सीताविवाहप्रतिबंधादितिभा
वः कामारिः शिवः परिनयीआकर्षणसेवानकेवलमिति किं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तुमज्जन्य सीताविवाहोत्सवोपाधिरोषः अपांगेन नेत्रप्रांतेन पु
रस्कृतो ग्रनतः कृतः विश्लेषां सर्वेषामस्माकमित्युपमेदनान्वयः
हलं रक्षितेन हलस्य दक्षिणादिशा पुण्यलक्ष्मीकयोरिति
अनयोः रामलक्ष्मणयोः स्तंतोरसः वीरो प्रकारणः वीरर
सानुबंधः प्रतिभासते वीरस्समनुबंधो यत्र वीररसहेतुरिपर्थः
मोऽपारयं जनेविन्हं पस्यतादृशाः श्रीदृशयोः पुण्यश्राम
नालक्ष्मीश्रकांतिर्ययोः तयोः पुण्यश्रावणे त्रिप्विति मेरि
नीकारः यंजनं तेमनेचिन्हे इति नउदयसेजस्वी पीर्थेता
दिइदं कुमारद्वयं रूपाभ्यामाकाराभ्यां प्रदीप्यनेन प्रकाशयते प
भावितिमेत्राभ्यां रूपाभ्यां ग्रंथावतिभ्यामथर्चाविदभेदः प्र
कारसमेतपर्यस्पर्यः विधिमं गावपर्वणो रूपे ग्रंथावजौ भवे द्रूप
माकारश्लेषयोरपीति विश्वः अथर्ववेदाभिचारप्रतिपादकः
कौशिककल्पसिमितन्त्रकल्पाद्दुरति प्रकृतिनं भावः अनुष्ठ
वमानोऽनुगच्छन् सुकेतुनंदनां सुकेतुसुतेन ताऽकसंबोधनं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मनुष्यादिभ्यात् मनुष्यशिशोः डिंभो बालिश बालयोरिति वि
श्वः दुर्विपाकः दुष्टो विपाकः कर्मणो विसदृक्फलमिति सर्वः
विपाकः पचने स्वेदे कर्मणां विसदृक्फले इति मेदिनीकारः
अनरण्यो राजा दशरथस्य सपिंडः स च रावणेन मारित इति
तदपकर्षसूचनात् सुरासुरेंद्रैरिति सोऽयं वटुब्रह्मचारी रामः दश
कंठकुटुंबके पितावणस्य ग्रामबंधुर्वैरोऽपि द्रोहेऽमारणे च
कारसुंदनामा सुरेंद्रः स च ताडकापतिस्तस्य सुतः सुबाहुस्त
स्य शालितमेव रुधिरमेव सीधुर्मद्यं तस्य पाने न दुर्ललित अति
मत्ता मार्गणा बाणास्तैः निरर्गलो अप्रतिरुद्धः वीरसूः दश
वोपस्य सतथा मैरेय मासवः सीधुरित्यमरः कलं बमन गीर
रा राइति चन्द्रोऽशि सुमहत्तं मिश्रा मुख्याः स्वागतं सु
आगमनं कुशलं वा अप्यप्रश्ने सोपहासं स्तुतिमाह विपदामिति
यस्य दशवदनस्य नादः शापथयभिः स्तोतिरूपो द्विकमत्रैरु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पायैर्हैनुभिः विपदां विपानीनां प्रतिकर्त्तारः स्फोटयितारः रतियावन्
तस्य कल्याणं किमनुयुज्यते किं पच्यते अपितु कल्याणमेव तस्येत्य
र्थः प्रतिकर्त्तार इति तृन्नितृचिवारूपं तेन विपदामिति कर्मणि षष्ठी
पक्षे विपदां प्रतिविपन्निं प्रतित्वादशाः पापस्तानो यस्य कर्त्तारः विपकां
रकाः तस्यापि कल्याणं अनुयुज्यते अपितु कदापि न तस्य कल्याण
मित्यर्थः अत्र पक्षे प्रतिविषयायां विपदाशब्दोभिदावद नः यद्वा दा
पं चापि हलंतानामिति भागुरमतेन टाप् यथा वाचा दिशा निशेत्या
दि स्लेकदेशानुवादः जनकवाक्यमनवद्यमेव वाहश्रोत्रियं प्रत्यकृ
रिष्यामअभविष्यदित्यनयोः क्रियातिपत्तौ न डूः तिलङितङ्‌ तिम
सः सकारलोपः यादृशं प्रतिकार्यं प्रतिकरणीयं अभविष्यत् भवेत् तदा
प्रत्यकारिष्यामेव वयं प्रतिकार्यमेव नास्तीति भावः लंकापतौ कीदृशे
स्वभुजमंडलमेव मनवारणाः समदंदंतिनः तेषामावली समूह स्ते
न वलयितो वेष्टितो यउरः प्रासादो हृदयधवलगृहं तत्र सुस्थिता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यापदां विपत्तीनां कीर्त्ति हरा भयादानं प्रभवः यस्माद्द्रविष्यति अपि
तु नास्मैव त्वर्थः अनीके स्त्री रणे सैन्ये इति विश्वः आखण्डलः सहस्रा
क्ष इन्द्रसमरः सामर्थ्यमिति रावणशौर्यश्रवणादिति भावः अवली
ढ शौर्यसारः ज्ञातशौर्यधनः गृहीतशौर्यधनो वा सारो बले स्थि
रांशे च मज्ज्नि पुंसि जले पने इति मेदिनीकारः नन्ववलीढशौर्यश्रव
णादलिकुनोस्य महत्त्वमित्यत आह स्यातामिति तस्य रावणस्या
वगाढान्तरस्य मनो शोगांतर्वलोकपीड्हैहयपतीवालिसहस्रा
र्जुनौ स्यातां नामताभ्यां जितो रावण इति न किं विदेतत् तथापि त
स्य रावणस्य पुनः महती स्कंधप्रतिष्ठा कायप्रतिपत्तिः स्कंधः रूपा
दिपंचकं वा अंसो वा कुत इत्यत आह यस्य कायस्य रावणस्य बाअं
सस्थलीः स्कंधप्रदेशान् धूर्जटीः शिवः स्वेन आत्मने वरभाजिनप
स्तुवेन हास्तिचर्मीनलेनमुदितोहर्षितः सन् प्रास्फोटयन् बीज
यति स्म संमार्जितवान् कीदृशीः सद्यस्तनूक्षणादेवपठिताये
कं गस्तेषां कीकसकणाभिरास्थिकणाभिः कीर्णा व्याप्ताः रूपादि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पंक्तिके स्कंधः कायेसे भूपपनावपीतितिश्चः क्रीकसं कुल्यमस्थि
चेत्पमरः नन्वेनावतात्रिवभक्तत्वं दर्शितं ननुशूरत्वमित्यत आह
अपिनेत्यादि अयं त्रिभुवनभटस्त्रिलोकीवीरः दशमुखो राव
णः स्वाराज्यं स्वर्गं भुनक्ति पालयति किं कृत्वा मघोनः इंद्रस्य तनू
प्रसिद्धं घोरं भयानकं कुलिशं वज्रं समरे संग्रामे अलसीकृत्य
निष्क्रियं कृत्वा यश्च रावणः श्रियो लक्ष्म्या नानास्थानभ्रमणेन
रमणीयां चपलतां चलत्वमवाछिद्यान्यतो व्यावर्त्य स्वस्मिन् स्वका
ये भुजवने पूरयति कुरुते अपिः संभावनायां तदीयभुजवन एव
एकभुजादपरभुजगमनमित्यनेन प्रकारेण श्रियश्चांचल्यं यद्वा
नदीयभुजेष्वेव प्रत्येकं धीरस्थीः स्थिते तिबृहस्यानस्थिततयाचां
चल्यमिति भावः घोरो भीमे हरेपिनेति च आगमनप्रयोजनं पूर
यितुं भूमिमागारपति संतुष्टेनेतिति सकलं पुराणमपि परिपोषि
पुरा रामं महादेवे संतुष्ट सति राक्षसः परापोरपि राक्षसवदानेन रावणस्या
तिभक्तिः प्रकाशितेत्यर्थः स्वरसः कंदुलाकंडूयुक्ता पादो मंडली

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाहुसमूहस्तस्याः क्रीडयाकृतानि छिन्नानि पुनरनंतरं प्ररूढा
नि जातानि शिरांसि मस्तकानि यस्य अनंतरं वरं लिप्सोर्लब्धुमि
च्छोर्यस्य रावणस्य मुखानि याचनादैन्यैः पराङ्मुखानि अत एवा पराचि
त्वं भितः सर्वतः मिथोन्योन्यं लंबपुच्छपुरतिकृत्वा कलहायंते कलहं
कुर्वंति सदशग्रीवः कथं वर्ण्यते अपि तु कथमपि न लोपितुं न शक्य
न्यते इति कं त्रलंपत्रासिध्यादिभ्यः श्चेतिलच्छु तिसणामिल्यन्न नति
सचतसदइति दीर्घलाविषेधः कलहायंतइत्यत्र शब्दवैरकलहेत्या
दिना क्यङ् रूनं तु चेष्टितेछिन्नेइति विश्वः प्रयोजनमाह सोपी
तियः प्रार्थनायामेतादृशः पराङ्मुखः सोपीत्यर्थः परीतुं प्रार्थयि
तुं दृतोवेति इति दीर्घत्वं प्रतिघायप्रहितवान् रहिगतोलिट् खका
र्यसाधनायप्रहितानानंदसुवन्नाह पुरोधसेति गोतमेन रक्षितानंदेन
गुप्तस्य रक्षितस्य उच्छ्रिसिकाउत्कंठा तया विसंस्थुला व्याकुला
चित्तवृत्तिर्यस्य तादृशो रघुपरवंतः पराधीनाः तथा च तैर्धीनाए ६
वचयमित्यर्थः आकाशवचनेन माकाशलक्ष्मीकृत्य वचनमित्यर्थः

१८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुःपरिच्छेदः अनिर्णेयः नप्रतिपद्यसे न ददासि नेदं वचनं दुः
परिच्छेद्यमिति पर्यवसितमाह दातव्येति इयं दुहिता सीता कस्मै
चिद्वरायैव दातव्या देया एतच्चालंकापतिर्याचते प्रार्थयते यतो
तो रावणाय देयेत्याशयः सीतादानौपयिकं रावणस्तुतिमाह श्रीदशः
दोर्लीलया भुजक्रीडया मस्तणीकृतं म्लिष्टीकृतं त्रिभुवनं येन ता
दृशः यत्तस्मा दृशो पिलंकापतिर्याचते । नामूढवत् किं ईक्षसे प
रपासि न नु मूढवद्दीनवत्प्रत्येपेन सादरपमभिहितं न स्वच
भेदगर्भत्वेनास्माकममूढत्वं प्रतिपादितं तच्च कुतो ज्ञातमित्यत आ
ह ननु हे जनक नोऽस्माकं कथागोष्ठीषु मान्याः पुरातनाः मरीच्या
दयो मुनयः परो रजांसि रजसः पराणि सात्विकानीति यावत् त्व
द्वचनानि त्वदीयवचनानि शासति कथयंति यदा नोऽस्मान् त्वद्वचनानि
शासतो द्विकर्मत्वात् तथा च तादृशस्य तव रावणेन रायसीतादा
तुं न युक्तेति भावः दत्तमेवो न रमिति ईशधनुर्भंगरूपः पण एवो
न रमिति भावः एतां नं इदं वचनमभिप्रायमनभिज्ञा पाह राजपुत्रीति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सीता समर्पणं दानं विवाह इति यावत् ततः तदुत्तरं उत्तरमाह रामः
वमिति पूर्णपात्रं संतोषदानं हर्षादुत्सवकाले परिधानकर्षणादिकं आ
च्छाद्य दीयते पूर्णपात्रं पूर्णानकं चन्दनादि मिहारावली तस्मै इति कुपि
संपद्यमानेन्द्रे निचतुर्थी पुष्पाक्रमणीति रावणं प्राह हरचापा रो
परूपणीत्यर्थः रावणस्य हरधनुः समाकर्षणेऽशक्तिमवगम्य
नदाकर्षणे व्याजमुद्भावयति तेनांगुली निविशन्ति बाहुत्वा दंगु
लीशतेनानिष्क्रोपः कुबेरशैलः कैलासः तेनकंठे नोन्नः कम्पितः
दोःकुलिशाकं दलस्य बाहुवज्रप्रकाण्डस्य विक्रमः पराक्रमो यस्य
तादृशो न महतामाहेश्वरेण परदमनार्थमनुष्ठितं कर्म सेव्यस्य ध
नुःसमाकर्षणरूपं कथं अधिक्रियते तथाच गुरोरीश्वरस्य चापा
रोपणं रावणस्य न युक्तमिति भावः सोपहासमाह अपमिति
आरोपयिता आरोपयिष्यति तुरु प्रस्तुता स्फूर्जी वर्धीतरमा
हअंगिराश्चेति प्रसवपुत्रः पौलस्त्ये पौलस्त्यनप्ता रावणे मा
हेश्वर इति दशग्रीवो रावणो माहेश्वरो महेश्वरभक्तो यतोऽतो न
नुरारोपयिष्यतीति भावः ननु नारोपयतु नाम न तलिंन संप्ये वान्ये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राजानद्वत्पत्नआह क्षुद्राश्चेति अथ बलेनभूस्पाअपि तएव वरणी
पानतुराभणस्त्वस्तत्आह पिनाकस्याशिवधनुष आरोपणं शुल्कं
पणः तथा च ननदारो पणयोग्य इति भावः हा कष्टं हे सीते त्वं
किं भविष्यसि किंवस्तु त्वं भविष्यसीत्यर्थः यद्वा किं भविष्यसि कु
त्सिता भविष्यसि कुत्सितप्रदानादिति भावः यद्वा विवाहितैव भ
विष्यसि किं भविष्यतीति पाठे सीते किं भाविता नथेति शेषः विनया
धिकारिकं विनयाधिकारिकसंज्ञं मंधिकरणं चाणक्ये तत्रविनयपेउ
पदिश्यते विनयाधिकारयोगात तं अनरानठ गो कष्ट माकर्बिंनु
समर्पते इषद्दसंनिरोष्कलङ्कोधादाह नदेनादेति तस्माद्धेतोरेत
च्चापं धनुरारोपयेति पाज्यं कीदृशं ईशस्य शिवस्य प्रकोष्ठमस्म
ना प्रतिमूषितज्या मर्दितगुणं कफोणिरधो मणिबंधान्तं यावत्
प्रकोष्ठः स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः तस्योपरि प्रगण्डः स्यात् प्रकोष्ठ
स्तस्य चाप्यधः इत्यमरः तेन हरचापारोपणेन स्वबाहौ यामो
र्वीकिण कालिका पत्रंचि कामर्त मांसरस्याभिक्तासेवरोगेषी
कभामानं रूपतीनां मुखानि कर्म भूतानि गजतां अन्यवी

40

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२

रमुखस्थामिकाभव सिति मानः उष्मा गर्वः उद्धांतोदि सेऽस्त्रा
हमस्तः माणिक्यपरिहारेण रत्न विशेषन्यागेनऊहा
कुरयागे ऊदितश्वेश्वेतनिशानकोरस्यनत्वंगेरिकमनः
शिलादिषणो बालक्व: डुलिः कच्छपीति रब्यानाडुलिरिवनक्षुषिपस्य कच्छपी
तस्मिन् सह स्वाक्षेदे देनस्यापि नक्षुः पिंगलं किल तथा च श्रुतिः अ
क्षिणी नेदं द्रपिंगलानीति कमठी डुलिरित्यमरः अहल्याया अनु
रागदत्यनु पञ्जाते अन्वयो वंशः सविनयमिति कौशिकादेशश्रवणा
त् सलज्जमिति सीताविवाहस्मरणात् कौतुकमिति धनुर्ग्रहण
इति भावः धन्यः पुण्यवान् सुकृती पुण्यवान् धन्य इत्यमरः सर्वे
वेदानं शुद्धकर्म निरूढं छिन्नं वरमित्यादि तेदेव दशामंरावणमुख
लपिलव द्विषये ऽर्थी भवति प्रार्थकं भवति अभूततद्भावे च्विः अ
स्पष्टावितीत्वं दशाममित्युपचारात् नवानाम भावात् तल्क्षतादि
त्यत आह येन मुखेन नादकू र्माक्षुनसदशांमस्तकृकर्तनोवितं
वरं किमपि किंचिदपि अप्रेक्ष्य प्ररोहदुपधूमानं लक्ष्यंपुरविज
यिनो महादेवस्य दशो दर्पं कर्मणि लिट् न न स द्वैलक्ष्यमुन्मा

२१

41

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्धं स्फोटयितुं त्रिभुवनमपीदं प्रार्थितं नभावत्तादगर्धीभाग्येन
लभ्यन इति भावः रावणशिरश्छिन्नीतिपाठः रावणमुखमिति पु
लुः पाठः प्रार्थनायामुखसाध्यत्वात् यस्मिन्निति यस्मिन् धनु
षि गुणतां ग[illegible] लोप्याहिपतिर्वासुकिराकृष्टः सन् खट्वांगपाणेर्म
हेशस्य कणीनतं स्थापयते कणीलंकार पदार्थमिति उन्मुक्तस्तस्य कः सन्
प्रकोष्ठांतरे प्रकोष्ठमध्ये पृथ्वी तु खट्वांगपाणेरेव पुरं नपुनरेव भूषण
प्रदमलंकारस्यानं यतिगच्छति कुरस्योपरिमाणिबंधादारभ्य कू
र्पराग्रं धः प्रकोष्ठः तदेव कोदंडं धनुः भार्गवगुरोः परशुरामगु
रोर्हरस्य काकुत्स्थेन रामेण कृष्यत इति संबंधः नेपथ्ये लक्ष्मण
वचनं रूंधन्निति अप्रमायस्य रामस्य दोर्बलेन भुजबलेन दला
न् त्रुटयत्कोदंडं धनुस्तस्य कोलाहलः शब्दः उन्मीलति प्रसरति
किं कुर्वन् विधेर्ब्रह्मणः अष्टश्रुतीः कर्णान् रूंधन् अवरोधयन्
चतुर्मुखत्वादष्टश्रुतित्वं अष्टौ दिशः प्राच्यादीन् मुखरयन् सशब्दाः
कुर्वन् महेश्वरस्य शिवस्याष्टमूर्तीः वारिवन्ह्यादीः क्रोडयन् व्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुष्णन् धातारनेकार्थत्वात् वारिवह्निधरावायुराकाशं चंद्रमा अपि
रि यजमानो रविश्चेति मूर्तयो ष्टौ स्मृता हरस्येति पुराणं अष्टौ कुलक्ष्मा
भृतः कुलपर्वतान् दलयन् खंडयन् तानि प्रसिद्धानि अष्टौ पन्न
गकुलानि नागकुलानि च अक्ष्णा चक्षुषा बधिराणि शब्दाग्रा
हकाणि संपादयन् कुर्वन् तेषां चक्षुःश्रवस्त्वात् अक्ष्णेति युनां नाग
विकार इति तृतीया कथंभूतमपि स्याकर्षणापेक्षया पिवै देहीति
रामेण क्षुण्णो भग्नो मृगाक्षिलांछनस्य महेशस्य धनुर्दंभोलिर्धनु
रेव वज्रं तज्जन्मा रवः शब्दः द्विषतां शत्रूणां येषु शत्रून् रहतुं मध्ये
न भोगगनस्य मध्ये जंभते प्रसरतीत्यर्थः उपश्रुति शातं कर्णे शात
समीपं सामीप्येऽव्ययीभावः धनुर्भंगादे बद्धिजानां ब्राह्मणानां मु
खे वैदेह्याः सीतायाः करबंधे विवाहमंगलार्थे यजुर्वेदस्य सूक्तं य
द्वा मंगलं नामकं यजुःसूक्तं जंभत इति सर्वत्रान्वयः नारीणां स्त्री
णां च कपोलके दलतले श्रेयान् उलूलध्वनिः उलउलीति प्रसिद्धः
जंभत इत्यन्वयः दक्षिणदेशे विवाहाद्यवसरे स्त्रीभिरुलूलध्वनिः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्रियत इत्याचारः यद्वा द्वयमपि स्वविशेषणमेव रूपकं द्विष
तामित्यत्र जासिनिप्रहणेति कर्मणि षष्ठी मध्येन भइतिपारे मध्ये
षष्ठ्या वेति समासः सर्वकर्मीणां सर्वकर्मसाधु ऊष्मायितं तेजः
शालित्वं बाष्पोऽभ्यासुद्वमने इति क्यङ् स्वगृहस्या गृहस्थस्य
व्यवहारः कन्यादानरूपः नोस्माकं भवत इति रुच्यर्थानां प्रीयमाण
इति संप्रदानता कुल एवमेवेति कुशध्वजदुहितरावपि भरतशत्रु
घ्नाभ्यां दीपतामिति रहः कल्पनीयं पारतो बिंदुं परितोषभवं दा
नं अध्यात्मादित्वात् ममेति धारेरुत्तमर्ण इति संप्रदानता नभ
वति उत्तमर्णत्वाभावात् नराअभिप्रेषि प्राथयसे मां कवीश्रुतकी
र्तिम्याप्तिमिति ताद्रर्थ्ये चतुर्थी अभ्यर्थयेवर वैनत[illegible]विशेषः।
आगमय स्व प्रतीक्षस्व आगमेः क्षमायामिति । उ- उत्तरकोशलाऽ
याधिपतस्य ईश्वरो दशरथः वाचिकं संदेशवाग्वाचिकं स्यादित्य
स मरः निसृष्टार्थ ऊहापोहसमर्थ दूतविशेषः नतु कं उभयोर्भा
वमाश्रित्य परापेक्षिताविवर्जितः। स्वबुद्ध्या कुरुते कार्यं निसृष्टार्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३

प्रकीर्त्यमानमिति दोलीलेति काकुत्स्थेन रामेण विदेहनृपतिर्जनकः
पूर्णैः प्रतिज्ञाभरो यस्य तादृशः कृतः महादेवकार्मुककर्षणेन
दतिभावः नवनवेति वीप्सायां द्विर्वचनं पद्यानवेन नूतनेन
स्तवेन उन्मीलयन् प्रकाशयन् विवाहोत्सवोपेषु तान् नुस्तु
तौ रघुवीरौ वीतिकमेण्यपूर्वे इक्ष्वाकोर्ष्विति यदा जनपदनाम्नतरा
जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इत्यञ्प्रत्ययः ओश्चेति बहुस्वि पु
ष्पलुक् एवं च इक्ष्वाकूणाम् अपत्यानि इक्ष्वाकवः यदा त्विक्ष्वाकुः
य क्षत्रियमात्रे वर्तते तदा इक्ष्वाकोरपत्यानि ऐक्ष्वाकाः तस्यापत्य
मित्यौत्सर्गिकोऽण् दाण्डिनायनेत्यादिना उकारलोपः वैलक्ष्यपरो
पाभ्यामितिइदं दुःखि स्वरधनुर्भंगश्रवणात्सीताप्राप्तिनिर्ण
पान्वेति भावः रामभद्रजानानकरणे जनकस्याज्ञानमुपपाद
पतिपुरुषेति पुरुषप्रकृष्टधानपुरुषस्योत्कर्षो रोपणे हि
द्वावधारणे हि हेतावधालोइत्यमरः विद्याशास्त्रादिशानं
तपावद्रूपडिनः बुद्धद्वौ पण्डितेपीत्यमरः यदा विधया

२३

45

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञानेन च द्धः समालिंकः तस्य संयोगः संबंधः तस्माद्द्पांसिवा
द्ध्कानि बहिरंगानि अबलानि एतद्दुक्तं भवति विद्याचन्द्र संबं
धपुरुषे त्वार्षे अंतरंगा हेतुर्बहिरं[illegible]गमिति भावः ननु कुतो वय
सो बहिरंगत्वमित्यत आह पदनयेति पत्यु यस्मात् प्रहीनं हल
पद्धतिः तत्र प्राप्तया कन्यया सीतया कर्णीभूतयाऽजयोऽजिजपि ति
पावत् यौनसंबंधोपस्थितं यौवनसंबंधार्थं उपस्थितमिलितं
पुलस्त्यकुलं रावणमुपस्थमालोक्य वर्णीयानपि चन्द्रोपि चन्द्रा
ब्दस्य त्रिपस्थिरे इत्यादिना वर्षा देशः कोमलप्रज्ञोमन्दबुद्धिरसि
स्तानश्च योसीत्यर्थः यद्धा [illegible]हीनाम् त्यालब्धत्वेन केनजगिति ति
स्तानभावात् यद्धाऽनिंदितासामुद्रको दोकच्छा वर्णतात् कच्छाव
शीनाभावात् यद्धाऽनिंदितासासमुद्रको दोच्छा यास्मि सु
र्णो हि सासीते ति रामायणं अपमार्ष्टु रवडयितुं वा निवीपयामि सु
रवयामि अलीकं मिथ्यानिःफलं वा कदर्थितं संतापितं दृष्ट्वा तमाह
नहीति मिहिरः सूर्पः निचयः समूहः परिव्ययः संबंधः प्रलिम
स्यपच्यमानस्य स्वपं क्रुध्यमानस्येति यावत् केलिमरउपसंख्या
नमिति कर्तरि केलिमरअगंदकारः संकोचरूपव्याधेरपहतीकारे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्याग दस्येति मुमन्वैर वाकर स्यकुमुद समूतस्या आकारो निय
होत्य निस्थान कोष्ठेषु कथ्यन्त इति मोदनी कारः हैनपारिखनि अनुकंप्ये
वराकि इति पावत् अनात्मतंत्रा पराधीना आ योषिन्दे दायां निंदितं
स्वजन मित्यर्थः द्वितीयोपि समुच्चये विषाद ऽ विदार्य नयेन सीता
या अप्राप्ति मनव धायपराक्रमेण रावणेः सीतां परिणेष्यतीति जन
कमुत्रा सधिनु रावणभुजपराक्रममाह पौराणीभिरिति राक्षसप
तेः रावणस्य ते दोस्तंभ दंभोलयः बाहुस्तंभ वज्राणि जयंति दोस्त
भ दंभोलय इति रूपकं कीदृशाः पौराणीभिः पुराणभवाभि रने
क पराक्रम कथा गाथाभि र्यथापि कृता व्याख्याः इत्यर्थः तत्कोरो
तीति तिणचु अर्थव दसत्या नामायुकूनकै ऐरावणे दहस्तीयानूबा
हूनुत्क्षेप दक्षाम दमयं मदो हर्षोत्तिस्मादागतं हेतु मनु कुष्येभ्यो
मेपाइ लिमयट य द्वाम दमयं मत्ततामयं मैरेयं मदो विशेषयन्न सन्
य द्वा अपमेरावणो मदं स्वदानं मैरेयं मयजातं कारणे कार्योपचारा
त् भूषास्त्रग्भिरलंकरणमालाभिर मात्यमधुपश्रेणीषु सहचरभ्र
मरपंक्तिषु साधारणोहेयो ऽन्यहस्तितुल्योवा ऽभूत् अमात्यः सह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चरः सहजो वाश्रेणीश्चितिनिमित्तसप्तमी साधारणेोहेय तुल्ययो
रिति विश्वः मदो दाने च हर्षे चेत्यमरः मेरपमासवः सीधुरित्य
वृषे निर्वं चित स्यात्कः भविष्यतीति भाविलट् तथाच सा प्रतमपिरा
वणायैव सीतां दातुमर्हसीति भावः संप्रति रामम पुत्रास य...
समंतादितिउ नालैः अप्पासादिति भावः सुर सहचरी देवस्त्रीम
रुत्तरंगै र्वायु कल्लोलैः कुली भूतैः परिघोऽर्गलः परिघोर्गलघा
तयोरिति धरणिः सोरक्षं ख्यातिः भु विनाश्रुद्धेन त्रिभुवनभुआत्रि
भुवनं भुनक्ति तिष्कि पूअरे नीच संबोधने जनकृपतिपुत्री सीतां
माउपपथाः नविवाहयिष्यसिपम उपरमेलुङ् उ नाथमः स्वकुलेइति
नउ यस्य विभाषोपमनर तिक्तिं तं रदं नस्तु हरधनुर्भंग रूपं सीतापार
णापस्वरूपं वेत्यर्थः माल्यवान्नाम रावणस्य मातामहः पुरस्कृतैः स
त्कृत्य पुरो लायमिति संज्ञानमः पुरसोर्गत्योरिति विसर्जनीयस्य सत्वं
इति वैजोलीग्रामवास्तव्य रत्नो वालवंशप्रभवश्री रुचिपति महोपा
ध्यायविरचितायामनर्घ्यराघवटीकायां तृतीयोंकः ॥ ७

48

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तृतीयोकः

3

२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥श्री॥ तृतीयांकेन सीतायाः परिणायं प्रतिपाद्य संप्र[illegible]तं पंचमां
कप्रतिपन्नमर्थं सूचयन्नेव अक्षिएम थ अणक्षंतरं परापत॥ऽ
दर्भिसाग्रे वक्ष्यमाणेन चतुर्थीकपर्यवसन्न लामद गत्य विजयं सूच
यितुं तन्मात्रिणं माल्यवंतं पुरस्कृत्य लंकेंद्रस्य निवेदयामीसनेन सू
चितप्रवेशस्य माल्यवतः प्रवेशमाह॥ ततः प्रविशतीति॥ वृंभमाणः
शाकाति प्रसिद्धं कुर्वन् विभाता प्रातःकालीना विभावरी रात्रिः शोक
लहमुखावगतसीतापाणिग्रहणं रावणाय निवेदयितुं राजकुलगमन
स्यानुकूलित्वेन प्रतवर्णेनमाह॥ श्लोको निद्रितकुंभोदरास्त्रायंते
स्फीतांभेवांतितापसंतायेन ध्यातुं कीदृश्यः श्लोको निद्रुमलयप्रकाशि
यन्निदाघदीधितिमहः सूर्यतेजः तेन तंद्रालवो निद्रालसाश्च दातान्या
श्च द्रुकिरणयासुताः निद्रातंद्राभ्यां आलुच्॥ यद्रुस्पृहिगृहीसा
दिनाआलुच् आतपोरश्मिमात्रेच॥ सूर्यरश्मौ चंद्र इयत इति धरणिः॥
रथांगगृहीण्याश्च कवाक्यागहस्थे यागहांनिंदातस्मा भेदिकाः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥६॥

रात्रावेकत्रास्थितयोरन्योन्यसंगमाभावाद्दम्पत्योरयं संसारस्वभावः
कृतं गार्हस्थ्येनेत्यादिरूपाया मतिरुदेति तामिव पुनरुदिते सूर्ये तयोरन्यो
न्यसंगात्तयोर्विपरीततादिद्रोनयंतीति भावः ॥ ननु विभातैव विभावरी
ति कुतो ज्ञातमित्यत्र... अद्यापि सूर्योदयं यावदपीत्यर्थः ॥ बलिभुजः
काकाः मीताः संततः नूत्नमूकीभूय स्थिरस्थ्यस्य रात्रौ धीपूथ संबंधीदि
गादिभ्यो यत्र त्वभिजानते सम्यक्प्रकारेण जानंति स्वीयः कुलायः प
क्षिगृहं यत्र शाखिनी तस्य कुलायशाखीनुस्य शिरसि स्थितारुवंतः रा
द्धं कुर्वंतः प्रत्यभिजानतइ सन्तः अनपसरोऽक इति मतः अस्य सोपस
र्गत्वात् नापि संप्रति भ्यामना ध्यानइ इति तद् ॥ अभिना प्रत्ये व्यवधानात
मैवं प्रतिधातोर्योगं कृत्वा संप्रति भ्यामनाध्यानइति तद् । विधायपश्चा
दभिभावसंबंधः सतं त्रेणयाभियं तु मत्राक्यत्वात् विवक्षयोगेऽभ्य
हितत्वात् ॥ प्रत्यभिजानते भिर्यत्यर्थः पूर्वानुभूतमनुभूतान् स्मरंतीति कर्मव्य
तिहारे तद् । दिशाम् ककुभः काष्ठाः इत्यमरः । कुलायो नीडमस्त्रियामिति
चकाकेतु करटारिष्ट बलिपुष्टसकृत्प्रजा इत्यपि ननु काकशब्दस्य
व्यभिचारित्वात् कथं प्रातर्निर्णय इत्यत आह प्राचीमिति पर्यायेत्यस्य

॥६॥

51

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाक्यार्थ एवं कथयन्नाह चयः। लोकस्य संभोगाभिमोरणस्यापोमें केभु वि
तौ कोकस्तोमे चक्रवाकसमूहे कुमुदिनीपत्रे कुमुदनीवने च निःक्षेप
न्यासस्थलमिति प्रसिद्धं आतन्वते विस्तारयंति कीदृशौ क्षणदायां रात्रौ
निरंकुशौ निवारितौ रयोरयोस्तादृशौ रात्रौ संभोगनिद्रयोरन्यका
यीभौ वा प्रसभिष्यतीरिति चक्रद्वंद्वरतिःकुमुदनीवने संकोचो निक्षे
पइति भावः। कस्मिन्सति दिशां वल्लभे भानौ सूर्ये प्राचीं पूर्वां दिशामुमगते
सति कीदृशां वासकदीक्षितां वासकसज्जिकां नायिकां भेदामिति रूपकं
वासवदीक्षितामिति पाठे वासवेणेंद्रेण चिन्हभूतेन दीक्षितां कथितां
ऐंद्रीति व्यपदेशाय यद्वा दीक्षितांस्वीकृतां दीक्षास्वीकारं आदेशे
इति विश्वः। कीदृश्यो रुचयः पतंगहृदयदां सूर्यकांतमणीनां अग्नेय ना। ३। धा
अग्नेय नाडिध्यायिकाः अग्नेरियमाग्नेयी सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक् आग्ने
ध्वनि यनाडी तोऽग्नीरूतिआग्नेयनाडी तोऽग्निरूतिरतिआग्नेयनाडीधमं
तिं अग्निसंयुक्तां कुर्वंति नाडी मुष्यो श्वे तिरवहरपतंगः सूर्ये रातेभे
इति विश्वः। कोकश्चक्रश्चक्रवाकद्वंद्वसमरः। कुमुद्वती कुमुदिन्या

१८०

२११ मिति चहं तह र्षै अमोद मानो भवत्व्वन् पौरः परवासी संभोगः सुरवं खलु भश्च

येराजधीनी नगारः। तद्दसा दद्दतो ऽत्र स्मे प्रदेशो अयाग्लसि: पौरस्सा

पु यांपूर्वसंबद्धा यांभिद्दिशिरसः सकुअंबरम पिः सूर्यःकिरणः [illegible] वक

लिका तां विवृणोति प्रकाशयति किंविधः क्रमे पादलेद्दगनं भवतामिस्त्रअं

धकारस्त न्ममयपातांममर्म हृदयाद्दद्दनद्द प्रदेशो काचिद्वधू नीवर

तौ गुरोरध्यायकस्याभिनवनायकस्येसर्थः॥ गुरोहृदयं प्रोछति

भिक्षामं न तीसतीकोहूहं भिजकस्तूरीपत्रवलीमकरिकया मुद्रितं चि

ह्नितां अयमाशयः। नवजारस्य वक्षसि कस्तूरिकापत्रावलीदर्शनेना

न्यज्ञानं स्यात्तथा च वल्लभस्य पुनरागमनं न भवेदिति काभिन्यात दुरः

प्रोंछितं यद्वा एतद्दर्शना न्ममज्ञानं माभूदिति कुशोकाभिन्या नवजारव

क्षः प्रोंछितं यद्वा नवरतिगुरोः स्तकाशान्निर्गाछती स्वीयमेवोरस्ताहृशं

प्रोंछति का चित्सा हि कुलस्त्रीनुतनाभिसारिका ततो गोपनार्थमिदं

द्वानवरतिगुरोर्नीवस्वाभिनोवधूर्नवोढाउरः प्रोछंति ताद्दशं एतद्दर्शना

च्च श्वादिभिर्सोतिव्व भीति लेऽकास्यात अयमिति अयं हि यांयाति सूर्यः

॥२११॥

53

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वितपतेउ ह्रुभ्यांतपरूतितनुः मृदुकोमलं यन्मृणालीवनं पद्मिनीका
ननं तस्य पो विलासः स तस्य वैहासिकः केलिकर्ता विदूषक इत्यर्थः ।।
विहासो विहसितं तेन दीव्यतीति वैहासिकः । तेन दीव्यतीति ठक् । कु
वैहासिकः केलिकरः प्रहासी च विदूषक इति भरतः । यद्वा वैहासिकः
प्रकाशकारी स पादं तत्क्षणादेव निजाः स्वीपाद रूपमाना उसरणयं
कपुत्रांकुराः कुंकुमपत्रपंक्तावल्यः कर्त्रीभूता उसलदशास्तनौ कर्म
भूतौ पुलकयंति रोमांचयति प्रियाश्लेषस्मरणादिति भावः ।। घुसृ
णं कुंकुमं प्रियोरःस्थले विपर्यये विपर्ययं वैपरीत्यं प्राप्ता इति येषां
ते पुरुषायितेऽस्त्रियाऽन्योन्यमुख्याः कांतसमालिंगनाद्धा मदक्षिण
स्तनयोर्वैपरीत्येन पत्रावल्यौ स्थितिरिति भावः विपर्ययेष्विति तारकादित्वा
दितच् कुलवधूसंभोगमुक्त्वा वारवनिता संभोगमाह प्रियेति व
सेते गृहाह् वसति गृहया भिन्योरिति शाश्वतः । अपयासो निःसरसः
प्रियोरहसि परस्परं वाकरं धितं भिलितं अलंकितवा अंबुअ जन्म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पु०८०
॥३॥

पद्मं अमूः स्त्रियः किमप्यनिर्वचनीयस्वरूपं करजं व्रणेन नख
स्वक्षतैर्विरलाव्यासायिसनासेषं पुलकं रोमांचं यथास्यादेवं धिव
दंतेविवादं कुर्वंति नखमस्ताने नखक्षतं न वा रोमांचस्तत्र किंना
गंतुकोयं को विशेषभेद इति परस्पर मनयोर्विवाद इति भावः। धिव
दंत इति भासमेत्यादिनाविमर्शो तडू। करजा नखाः पुनर्भवः कररु
हो नखोऽस्त्री इत्यमरः। सामान्यवनितानां संभोगमुक्तानाधिकावि
शेषसंभोगमाह। प्रभात इति अन्यतोन्यत्र चइयं कांचित् सहचरीः
सखीः कर्मभूताः न सुखयति कीदृशी प्रभाते प्रातःकाले अनुसमीप
रहो अनुरहसं अन्ववतप्ताद्रहसइत्यच् समासांतः यद्वा रहो तुल
क्षीकृत्य अव्ययीभावः॥ पूर्ववदच् तत्र वृत्तं कथां पृच्छतीः कथं रहो
कृतां तो न सहचरीर्न सुखयतीत्यत आह। नवोढा नवधिवाहिता
यतः अत एव सखीवाचः श्रवणानंतरं व्रीडया सौ या मुकुलितमुखी
नम्रमुखी तु पुनः अस्याः कुचयोर्भ्रमकारश्च एषा विशेषः। आसां   लज्जो
सखीनां कृते गूढं गुप्तं मप्रत्यक्षं करजपदं नखस्थानं कथयतिस्चा
भिनोर होवृत्तं लेकं यावत्कुमरा। काचावारं वारं रहोवृत्तं पृच्छंत्यः सख्यः

॥३॥२॥

३५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुचयोर्न्नक्षे खतेनैव मे कान्तकर्तृकानुरागं लाना विशेषेण चेष्टा
विशेषेण तया कथितमिति भावः। कीदृशीनां अभिशं वारंवारं पत्रांकु
रं पत्रावलीं छिन्दवंतीनां प्रभृतिशब्दोपमारभ्यार्थोऽव्ययः यतः प्रभ
ति यत आरभ्येत्यर्थः पुरो सा शोच्ये कलेन मनुष्यकं मनुष्यकर्म यो
पधाद्गुरूत्तमाद्वुञ् अश्व एवं श्रुतवानस्मि ॥ श्रुश्रवणे लुङ् मिपोऽम्
भावः। दशामवस्थां तत्ताद्दशामिति तादृशमनिर्वचनीये अद्भुतमा
श्चर्यं जनकं ते लोरामस्य पुरतः क्रमेण निरभिसंधिना निरभिप्रा
येण निष्कारणं न तावत्तावदिति लोकोक्तौ दशाननस्य तानि दुष्टचरि
तानि धिक् धिग्योगे द्वितीया रामास्वयं तेजस्विउद्दीप्तेपितान्यैवचरिता
निधिकृचिंतया कथानो प्रकांक्ष अक्षिषु दर्शनपथेषु रजनिरात्रिः प्रभा
तिप्रतिभाति चिंतया जागरणे पि चक्षुष्यंधकारः इति भावः। नइतिअ
स्मादोद्धयोश्च कवे बुद्धवचनं ॥ श्रुत्वेति लंकेश्वरो रावणो मां नावति
न प्रीणाति कीदृशः दुःश्रव कर्णकटु रामकर्तृक सीतापरिणया ॥ अ
द्भुतमाश्चर्यं जनकं हरधनुर्भंगात्मकं तादृशं मिथिलावृत्तान्तं श्रुत्वांतरे
भ्येतरेपतीयाचितातस्मा अ[illegible]वेन गोपनेन सावहित्था न्याकारगुप्तिस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

56

मु०१६०
११४॥

हिताभियाभियाभनिवदनाभितेषु दशासु स्वेषु तक॥१॥ त्राचिरा॥
प्रति लकृ विकीर्णं दर्शितं स्मितं ईषद्धासो यस्तः मुखे केदेशकृतोत्य सङ्ग
सहस्य थः। हे लस्या लीलया अकृणाया सुरावरोधरमणीषनां देवांतः पुर
स्त्रीणां सीमंतेभ्यः संतान कस्त्रकू देववृक्षमालात स्यावासेन सौरभे
णउज्वलः स्व्यातः पाणीयस्येद शोषिच्व सो ले केश्वरः मानावतिनप्री
मायपतिस्त्रग्दामोजले। पतिपाठस्त्रकू एकमाला[illegible]दाममालासमू
हइसनयोर्भेदः। पद्मास्त्रग्दाममयासूत्रंतंतु प्रितिसीमंतः केशरचना
भेदः सिंचाथिइतिमासिद्ध अवहि हाकारतु प्रिरिसायमरः। अहह स्वेद
दाकृ पाकठि णाप्रीते बिधातारीति सभवाभिसाकाशे विधातरी स्नि[illegible]वेप्री
तेसतिमसीन्त्र मनुष्यान्परिभूय अनाहसे अहंकारयुक्तः सन्नपुरापूर्वं
यदन्यतो मर्त्यान्येभ्यो ऽभयं वव्रे वृतवान् ततः अति मंत्रं असमर्थं मामर्म लि
स्पृशाति तुदति मानुषान्मा द्रावणस्या हितं भविष्यतीति भावः रामाद
ह्रितं भिक्ष्ये साहहा वत्सेति हाकष्टं हे वत्सकष्टमित्यर्थः अधइह अधुना
शांतं मां गलौकि शातं प्रतिहतममंगलं रावणस्यापि शौर्यमिति शायं
स्मृताहृदयप्रबोधायाहा। अथवेति अथवा किं चिंतया दशाके धरो
सि अनभिपराक्रमोसीत्यर्थः रामस्य मनुष्यत्वादेव मनुष्येभ्याभ

पुर

म

११४॥
२२

57

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यस्या नावृतत्वात् एककंधरो रामो दशकंधरेणाहं याचिनाऽस्य इति भा
वः॥ अहं पुरीति अहं शुभमेर्युस्स सहसैव प्रस्तुतसंबंधि भयस्य सूच
नाय ह्याप्रयोगेन दुःखातिशयः प्रदर्शितः अकार्यशासता नौचित्ये
अकार्यशहेतुमाह विश्वामित्रेति विशीकृतेऽनायत्तीकृते हृदि सति
वयं मान्यवनासुखाः संबंधिनो माभूम माभविष्यामः॥ ते पुनः पुराण
मुनयः पुलस्त्यादयः प्रसिद्धाः मान्याः पूज्याः कथं न दृष्टाः पुलस्त्या
पसत्वादपि रावणो वरितुमर्हतीति भावः॥ ननु भवंतु पुलस्त्यादयो
मान्यास्तथापि वरगुणाभावादेव रावणो न वृत इत्युक्त आह॥ अयं
रावणोपि जामाता नोपेक्षितः कीदृशः मेरुप्रमौलिरेव बलभीप्रा
सादोपरिगृहं तदेव पर्यंकाः पालंक इति प्रसिद्धः मौलेस्तल्पवत्सर्व
दाचरणयोः सुखासीनत्वात्तत्रस्थो यो शनाकुरस्तस्य ज्योत्स्ना तथा २१
पुष्टायोषित्ताचरणनखेंदूनां दीधितिर्द्युतिर्यस्य तादृशोऽपीसर्थः
अत्र नखमात्रप्रयोगोपि शक्रस्य नमस्कारप्रकरणाच्चरणोल
भ्यते यद्वा युद्धपलायमानस्य शक्रस्य केशाकर्षणाकरनखावालु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भ्यंतेच रितुंगंतुं चरक्रियायिधातुं वाचिरघतिविलंबते शूर्पनखा
नखमुखासंज्ञायामितिङीपः प्रतिषेधाः पूर्वपदात्संज्ञायामगइति
णत्वंन्यासे पुनः कथं शूर्पनखीराक्षसीतिप्रयोगः यतो नेयं संज्ञा
किंपुनः शूर्पाकारनखयोगे स्यात्स्तीति योगादेवात्र शूर्पनखीति
स्यात्संज्ञाया अभावात् ङीप्प्रतिषेधोणत्वं च नस्यात् इति यो
गांगीकारे तथास्यात् नचसर्वत्र एवप्रयोजकः मउपादिवसं
भवदर्शनात् नस्मात्संज्ञामाश्रांगीकारे नदोषइ निरुक्तसंछ ह
र्षरश्चाद्भुतदर्शनात् अम्हहेत्यादि अम्हहे आश्चर्यसौ
म्यसुंदरविवाहनेपथ्यलक्ष्मीविच्छुरितिकांतिप्राग्भारा
णीरघुकुलकुमाराणांमुखपुंडरीकाणिप्रक्ष्यमाणा जगु
प्सितेनापिमायामानुषीभावेनकदर्थइकृतास्मि अधो
अहोसनाहशीगुलानांप्रकृतिः यत्र विपक्षहस्तपति
तापिसुखयतिइह अम्हहे विस्मये अम्हहे इति पदं कुया
त्स्त्रीणांतुविस्मयेइतिभरतः यद्वा अंबइ मानः सौम्या
प्रियदर्शनासुंदरीशोभावतीविवाहलक्ष्मीः यद्वासोम

59

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवसौम्यः स्वार्थिकः ष्यञ् सौमस्य चेंद्रस्येव सुंदरी विवाहल
क्ष्मीः सौम सुंदरी स्याम सुंदरीया विवाहलक्ष्मीर्विवाहा
धिष्ठात्री देवतानस्याः नेपथ्यशोभा अलंकरणं वा यद्वा
स्याम सुंदरेण रामेण सह विवाहस्तस्य नेपथ्यप्रसा मा
धनं तस्य लक्ष्मीः शोभा विच्छर्दिता अतिशयिता कां ये
तिस्तस्याः प्राग्भारो विस्तारः ...षु तानि रघुकुलकुमा
राणां चतुर्णां मुखपुंडरीकाणि प्रेक्ष्य मायया जुगुप्सि
तेन निंदितेनापि मायामानुषीभावेन कपटमानुषीत्वेन कृताधीकृता
स्मि अर्थौ वितर्के दृशीयं पदं सा तादृशी गुणानां प्रकृतिः स्वभावः
याधिपक्षरुत्से पतितापि सुखयति यतः अत्रोपविशामि अस्मिवा
कथं इतज्जीवे सादि कथमत्रैवाट्टालकशिखरप्राग्रीवमातामहः २
अहो दुश्लिष्टता दृष्टकार्याणां यदिदानीं प्रजागरक्लांतलोचनः प्रति
क्षणजृंभाप्रसारितमुखकुहरदृष्टहृदयस्थितकैठिणकार्यभारः
अन्यद्वकोपिदृश्यते अथवा सामान्येपि गुरुः कोमंत्रिभावो वि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

।शेषेण साहसैकरसस्य व्यवसायचंडचरितस्यास्माकं स्वामिनो
रावणस्याज्ञानामिमामेव प्रतिपालयन् तिष्ठति यावदेनमुपसर्पी
मि आर्यवंदिकल्याणीनीति संबुध्यावाग्गीः।११६ अट्टालकमहा
रीतिप्रसिद्धं धनधारणस्थानं शिखरमग्रं गा।गीवं प्रांगणं माता
महामात्मवान्दु■ निरुत्ताद्दुःखदत्तादग्धकार्याणां निंदितकार्यो
णांदग्धहतकनिंदितानिकुत्सायाम्प्रतिद्राद्धाः जूंभारकीतिप्रसद्धा
कटिणं दुष्करं गुरुकौऽसध्रः व्य■सलायो व्यापारः चंडतीक्ष्णांशः लवण
स्यकृते इति शेषः रावणं लक्ष्मीवृ■समं चीभावो। तिद्धुः करइत्यर्थः।१२
यावक्षप्त ह्रोयस्माद्दर्थे यत्तदोर्नि■याभिसंबंधात् यस्मान्मां पालयदति
छितिदेनमुपसर्पामीत्यर्थः अत■प्रश्ने भूपेनरवावाक्ये आर्यदशार
थे आगतें कुमाराणां गोदानमे■लेच संवृत्ते तावन्मयाप्राप्तं अधि
लोनगरं इहेक्षक्रियाणां गोदान■यरूप मंगलपूर्वक विवाहे क्रियाः
तइस्याचारः।अर्थोविवाहक्रियत्तइ■स्याचारः अर्थो विषयः स्वीकरणं वि
वारः अथ कि स्वीकारदुर्नीटके दु■धेष्टायज्ञोपप्लवेति उपप्लवे विघ्नः
सुतेया।यितइसत्रयद्येपि कर्मणि ते■तः।तथाप्यत्रा प्रधानकर्मणोक्ते
नाभिहितत्वात् ■ तामपि द्वितीया प्रधाने कर्मण्यभिधेयेन्यदीनांतु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्विकमिणां अव्यं घामेदुहीरीना । तियचननारथिनीयशिक्षापिशाजहि ह
रेहताः हनहिंतागसा । लिट्ट । कमीतनूगमैनेरूपध्योलोपःह्रोहंतेशतिहास्य प
दाहं अक्षोमहेशास्तस्यैदंचेय्य । तस्येदमिसपरनबाभ्यामिँच्यसौविदलम
नंक्कादलविदारणचुरादावतः अथानंतरं स्वीकार्ये विद्या ... तो
स्मादनंतरं कुहनादंभाचरणं तयाविटोभूतः कुहनादंभवयी योमितिमे
दिनी । करः कुहनालोभाभिरथ्यायीपथकपू नेसमरः भोनबटुनाकोशि
केनकिंकारिष्यति किंकर्तव्यमितिनो विमृः नजानीमः मौयिन्नोऽपितुजानीम
एवअनंतरं रायणावधोनेनकर्यंइसर्थः । कारिष्यतइतमकर्मोपिलट्
स्यसिजित्यादिनावृद्धिः रिजगमथ्य अजोतिअ धेएवंमेततस्मतत्र आसणः ।
वञ्चिदमहर्षेरपिस्फुरंनूदृष्टः इरु ब्राह्मणः कौशिकः । तपोभिरस्योलिआदे स्पानी
शोतिदशः स्थानिनं झावे स्थानं प्रकृतधर्मोस्यास्ती । स्थानिनातुल्यंव
तेनिस्थानिवतन स्वभावेनतसेनतथावक्षत्रियशेनेसयः ॥ यथास्थानि
वदादेशोनलिवध्यविध्विसूत्रसामथ्यादिदेशः स्थानिनं नबजहाति तथाको
शिकस्य ब्राह्मणादेशोपिस्थानिवेनक्षत्रकार्यंमारणादस्वरूपंनत्यजीतिस
र्पः स्वभावमधुरो निसर्गसुंदरः उअसतिकेनउसमिभवेतक्षात्रमयेनब्राह्मणे

62

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५

न ब्रह्मतपोध्ययनं उपनयनं व्रतं वा प्रवृद्धेन ब्राह्मणेन विशुद्धमाताधितयोभिज
वेन रक्तन्त्रितयानुगतेन जन्म [illegible] त्रिजातकातृज मंत्रय योगिनः अथ [illegible] यत्रि
जातक इति गालितादानं मुने [illegible] ति आख्याता प्रयोगा इति । अपादानसंज्ञा ऽधी
यानोऽध्ययनं कुर्वन्निदं अध्ययनेनिशाध्येन अधारिष [illegible] दितं अधरीणोधि
कृतश्च अमरः परिणंस्यति स्वयं [illegible] र्णस्य तो भाविष्यति [illegible] पिवत्त्व सतां सर्गा
तु सर्वकार्यं जनयति स्यात् आचिनय [illegible] तुवाभिति भव सस्माद् इति भूः स्थानं ग्रामायशां
तये । गरु कषिकुटिलात्स्वभाव वक्रात् खलत्त्वविवृद्धये दौर्जन्यसंपत्तये
दृष्टान्तेनस्थेयि कि दृढयति असे विषधरफणान्तरतो लोकः फणिभयपोषका
नां तमसामंधकाराणां उच्छेद क्षमो स्फुतथापि भयं न पुनः भ्रंशायते अभ्
शं भ्रंशं भवति अयर्थं भवति भ्रंशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च लड् इति क्यङ् फ
णिभय भृतां मास्फुछे दक्षमः इति पाठे फणिभय [illegible] पोषकाणां तमसां छेदक्ष
मो मास्तु भयं पुनर्भ्रंशायते अत्यर्थं न भवति तस्मादयं अर्थः यद्यात तमसां छे
दक्षमो मास्तु फणिभयभृतां जनानां भयं पुनरत्यर्थं न भवति यः सर्पाद्बिभ्यं
ति तेषां तत्तिभय [illegible] मेव विषधरसंबंधाद्भवतीति भावः । तिष्ठमानोय
तं कुर्वाणः उद्दोनूर्ध्व कर्मणीति तङ् प्रतिकर्तव्यः प्रतिविधातव्यः अकृत्याति
कार्यं न खलु मोगृहिं संपरिहरतोऽप्य उपायालक्ष्यते इति मोहिम बलात्कारे

६३

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देशीनथान्यचलतत्कारं विनाजान्यासु युक्तिः इति भवः मा मो वंवंदि यध्या
हायंथं मतान्तहो वो यस्मात्समत्हदोषः धर्मेण धिजयीत्रयालोति शिक्षुः
अंकुरो वापरिगहीता धिवाहिता प्रसघुहत्ठ रदो स्तं भोति अयं रामइस ध्या
हार्येदो स्तं भयद्वय दर्पाणांॐ बणोबिस्तारः स्याति कुशा स्पष्टं व्याके नाविस्यं
दतेन भक्तप्रायति वैदेही करबंध्य सुन्यबंसीता धिव हकथनं स्याद्दति कु
शाश्रीज्याल ज्ञयाबा नमस्तो तिन ओवख्यातिरसात्त्वो न्यौशा कुतस्मि तैर्मु सा
भिभिः ज्ञातानं दाद्दाभिरादाभिना द्दिहेनयेनरा मे ता द्गाति दुराकर्षेणध
नुः लसता आत्तंगतीतं वंदितं नमस्कृतं आपितं [redacted] मितंभ नतरं भंनंतरं
भग्नं मिति येन महेशाधनु सरोप्य भग्नं तस्य कलं गो हरयेऽवश्यम भिष्टं
स्याद्दिति भावः नमुमुभाभि रिसन्न द्वारशेक्षरेय गि मं गोदोषः मध्येव्य
तेरसं भवात् इति चेन्नरतिशेष गुणेनादोषशातकेचिसाठ विश्राव मंय
तिमाहुः तथा चोक्तं विश्रामो यतिरुच्यत इति वस्मैं यत्रश्रवणोद्वेगो बु न सुं
धपारुष्यादिकं चवयपातांतरेण प्रच्छाद्यते तन्न नदूषणं तथान्यभिमुनि
रादिष्टे नेयसन्न श्रवणोद्वेगो नवार्बधपारुष्यादिकमितिनदोषः तस्मि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नूरामे आततायी कलत्रापहारी अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्द्धनापहः । क्षेत्रदा
रापहारी च षडेते आततायिनः इति स्मृतिः जयश्रीयथा निरूपितं मातामहेन अ
हो कालस्य माहात्म्यं यदिदानीं त्रिभुवनजयलक्ष्मीलीलावशीकारे महाराजरा
वणोप्येवमंत्यतरः मातामहोमांतः पिता मुनिरक्षति एतांज गत्रयीं रघुपतिरघु
पतिः । रामः तस्यगणेन कीर्तिमयेहि आनीह कीताकरणपूर्वीदितिजिषु क
(कुतः मुनि रपि रघुपति गुणकीर्तिरघुपति : वि
श्वामित्रो पादव्याख्याणां गुरुः उपदेशौ भुव दिवौकसां देवानां
अजगबधुनुर्भगेपि नाक नाम करुर धनुर्भगे तावानेव महोत्सवः
धनुष्यभग्ने यादृशः उत्सवं आसीतादृशः एव भग्नेपीसर्थः । पिनाक
इति भावः एतादृशो रामि सये दनो स्माकं प्रभुत्वपदेन जभुत शुद्धं नदैौ
जन्यमात्रं धिपरिणमते विपर्यस्यते कर्म व्यतिहारे तद् ननु ऐश्वर्यादि
कं भाविष्यतीति भावः पिनाको जगबंधुर्नुरस्यमरः । कः संदेहस्त
स्मिन्विवाह महोत्सये सर्वं मयासृदशी कृतं तदेव । अति कलत्रापहरणे
सतीत्यर्थः एक लोष्ठवधः इति लोष्ठमृति का खंड यथा लोष्ठव्यास्फालने

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नान्यतर स्फुटं भर्वं तितथा यो वधः स एव लोष्ठवध इत्युच्यते मिथिला भ
तः सीता यामपहृता यां रामो रावणो वा नैव वेदित्यर्थः यद्वा वहुभिर्जनै
र्मिलित्वा लोष्ठैर्नैकेन यत् एकस्य वधः क्रियते स एव लोष्ठवधो भण्यते आ
कृष्यमाणे आनीयमाने इति तिक्ष्णा लक्ष्मणेरित्यर्थः तिज अभिज्ञाने क्षमायां
च सुभ्रिज्रः किंप्यः सान्तीति कृष्णमायां सद्ध्रु उत्तिष्ठ मा नं कुर्वाणं किमंगे
ति किमंगेति किंपुनरित्यर्थः अंगसंबोधने वा अंगसंबोधने हेतुर्षे
पुनरर्थे पि दृश्यत इति मेदिनीकारः यथोक्तमिति वाणक्यादाविति शे
षः अनर्थं वनं अत्र भवः अणू र्थः विक्रमयति अति शालिकयति मंड
लस्य राष्ट्रस्य द्वादश राजक चर्वाकेस्य अनुग्नाहो नुगामः अजेति आ
यी किमिदानीं युक्तं वनौका वानरः वसतीति वास्तव्यः सेस्तव्यत्कर्तरि न
णि चेति तव्यत् वृद्धिः अधनो अध्यानां वा लुध्यालो लुपा अप अप
कृताः जकृतयः शिष्टासमवायः सैन्यसमूहः स समवैति आगसामिलि रिता
तो भवति सांप्रदायिकः समवाय समवैतीति ठक् कण्ठमिति कथं कक्ष
त्रियपोतको वालि मित्रम् हि पि सहायः समीहितेततस्तत अत्रकथमाश्चर्यं

66

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जि गृहो मारणंस्य चिरदासीवृद्ध-चेटी कंटोरः परिणतः दुःसहोवा अवली
हं गतितं प्रांतरं दूरशून्यो ध्वोऽयमरः । निदाघकिरणांतेवासी सूर्यशिष्यः
छात्रांतेवासीनौ शिष्येसमरः सतीर्थ्यौ एकगुरुः सतीर्थ्यो श्वैककगुरु र
वइसमरः । उपस्थाय अभिवाद्य परपुरमन्यकायं प्रयिताजातसंभ्रम
या संविधानं करामभद्र वनप्रेषणं भरतराज्यदानरूपं निदेशओ
सा आज्ञा निदेश आदेशाइत्यमरः चर्या आचरणं प्रसंगः प्रसक्तिः
विषमं महत् व्यालोव्याघ्रादिः सर्पेश्च अरण्यगामी महाइरण्यं महार
ण्यमरं ण्यानित्यमरः दूरप्रवासेन सा दिनाशी बालुकौ वैदेशिकोऽध्य
देश सवधः प्रतिकार संधिः अन्ये न्योपकारतो यः संधिः तदुक्तं चा
णाक्येन मयास्योपकृतं पूर्वं मयं मामुपकरिष्यतीति यः क्रियते सं
धिः प्रतीकारः स उच्यते उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति अयं
चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयो रिवेति अहोति आर्ये किं संधिविधा
नकं कर्णे एवमेवेति रामं [redacted] चंद्रवनप्रेषण भरतराज्यदान
रूपं संविधानकमिसर्थः अहो इति अहो वृद्धकंचकस्य कुटिलता ततः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रुरुवृद्धः स्थविरः अक्षोभ भल्लूकः उरसीकस्य च्यीरु सहृदये कृष्णावाअ
नसाध्या नतु रासमन सिद्धेति गति संशो समासेत्य॰ पू सुरासुरयो
मध्ये गथमारे रवा यस्य सः तथा चागनरथरसर्थः विबुधपतिनी ममहा
ब्राह्मणः तेन वितीर्णोदत्ताः अजोगि आधेउपनतस्य एवं क्रियतेरु रुउप
रतस्य समीपागतस्य अभितु शरणगतस्याप्रियं नकर्तुमहीति भावः सांवाद्गिनी
सटरीद दिह्नीनं अति मन्यते अपहर सिद्धिः ग्नं धिकलं॰ कुदुचं मंड लं स्यच
क्रं परस्य चक्रं चउपतिष्ठते पर्यथस्य ति यत्नं कुरुते रतिया वत् । प्रतिपहोल्लडुः [redacted]
निसर्गतेजस्वीस्य भावतेजोयुक्तः रामइति शेषः संश्रयप्रदेति माश्रयेणवनेन
आतिष्ठते [illegible] गीकुरुते अपितु नांगीकुरुतेरस्यर्थः । आस्थाः
प्रतिज्ञानरतितनु । अयमभिमानो नाम नाथालंकारः अभिमानोऽपरिक्षणो दुः
खोदर्कफलस्येष्य दीतिभावः रतः । कुप्रश्नोकं अंगीकृतो रोषरितिधिष्ण्वः अवर्ण
[redacted] इति अन्यद्रू णामि अथेवं कारण्याति रामभद्र इत्यं वंदंडकाररथप्र
वेशारूपदशारथवाक्याभिसर्थः उन्मीलयंतः प्रकाशयंतः वीभत्संतेजुगुगु
प्संते राजोपभोगान्निंदतीत्यर्थः राज्योपभोगेभ्यः इति जुगुप्सा विरामेत्यादिना
अपादानता वीभत्संत इति मानवधदा॰ नशात् भ्यो दीघि श्याभ्यासस्येति
सन्नदीघीश्य इदानीमेतदेकप्रतिपादितमर्थं प्रस्तोतुमुपक्रमते अणम्मि ति अन्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दपि क्रमप्यर्थांतरं मंत्र्यमितनमितितकेशाभिमया जनकः नगरान्निः क्रांतया श्रुतं
तथास्तुणश्रीकंठशरासनस्य दाशरथेर्मीलायेण सकलक्षत्रियकृतांतः पर
शुरामः परागतइतिद्रहमास्यये मीष्ट्री कृतनीपमः भुजार्गलितेति सो सोमुनिः
परशुरामः गुरोर्महेशस्य यद्धनुः पिनाकस्तस्य व्यलीकं पीडनमप्रियं वा कथ
मुपेक्षते अपितु नायमुपेक्षां करिष्यतीत्यर्थः येन मुनिनार्जुनः सहस्रार्जुनः नृप
ठ तिकौतुकात्परशौकुठारे हुतो दग्धः मा शिरा इति यावत् कीदृशः किंमप्युति
शांपितुं तं उग्रशरीरं बिभ्रत् दधानः भुजाभिः अगणितायाः नर्मदानदीभेद
स्तस्याः मकरो जलजंतुभेदः तस्य चक्रं समूहः तस्य दंष्ट्रांकुरस्य दंतास्तस्य प्रके
रणेन क्षतस्समूहेन ककेशकठिनं पुरा किल बाहुभिः नर्मदायद्धारबी भिजलक्री
डां कुर्वतः सहस्रार्जुनस्यांगानि मकरचक्रैः क्षतानीति पुराणप्रसिद्धः तत्र नाथ्य
स्ताच्छतुरितित्तुम्र्भिषेयः मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रिय इत्यमरः । पं
किलः कर्दमकृतः । पिपासादिसा दिलन्चू अहो दुदुध्योति अहोदुग्धमुग्धमुखे तस्मि
नू क्षत्रियबटुके एवं संभावयति मदुः इहदुग्धमुखो इति शिशुः सर्वराजकेति
राजकं क्षत्रियसमूहः गोत्रा क्षोण्यः भूतिभुजदुर्धर्षं दुराकर्षं विजित्य जितं
जिजये कर्मणि क्तिः सन्निःशेषं कृतिमिति कुंसराजन्येति राजन्यः क्षत्रियः
त्रिषवणं त्रिसंध्यास्नानं राजकुलं राजगृहं अग्निहोत्रं अग्निहोमः पांचपाव

69

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दार्धमुदकमिति समरः ॥ अर्घः पूजा पूजनमूल्ययोरिति विश्वः । हरया आद
राद्वा ह्रुरुक्तिः ॥ आजन्मेति जामदग्न्यः परशुरामः प्रादुरासीदिति शेषः आजन्मेति जन्म
आरभ्य ब्रह्मचारी पृथुलो विशालो वक्षसि विशालो यो भुजस्तंभस्तत्र विराजमा
नायाऽप्या धातश्रेणीः प्रतेम पिच्चिकाव्रणपंक्तिः तस्याः संलक्ष्यांतरिता प्राच्छाद
ता वक्रमती चक्रस्य भूमंडलस्य जेत्रा प्रशस्तिर्यस्य सः आघातपंक्त्याजे
नजयप्रशस्तिः शिवलिखितावर्तत इति भावः घनः कठिनः निरंतरो वा व्रण
किणः क्षतं मृत मांसाच्च हं संक्षुका नः जित जयन्ससमः क्षमुवद् इति तः पृषत्कान्
बाणान् पृषत्कौ बाणविशिखावित्यमरः ॥ राजन्यगोष्ठ्ये वर्वेनगजारतीरूपकं
मृगया आखेटं जैत्रेति जयति स्तुजनात् । मत्स्याद्दक्षारम् । स्यार्थेण् बइति
णादिति भावः स्वातत्स्य कीयात् अंतस्सस्मात् तद्दुत्तरीयात् स्मतात् वस्त्रात् ।
आ कृष्टैः कुशाच्चिरतंतुभिः सूक्ष्म वल्कलतंतुभिः करणभूतैः तूणावेव
इषुधी एव यन कर्मभूतौ पुनस्तरां पुनरप्यरत्नयति किं कुर्वन् भुजे वाहौ धनु
बिभ्राणः कीदृशैः स्त्रैणः स्त्री संबंधीयः कपोलः तत्र याकुंकुमपत्रावली तस्याः ते
येन चौर्येणातिभिरो अतिशायितः रूक्षो अन्यो पि स्तेयेन सशंको भवति अनेना
पि परशुरामबाहुनाक्षत्रियस्त्रीणां कुंकुमलीपिश्यौ रतरतात अतः सशंसे को

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु॰ टी॰ अ

साधितिभावः। यद्वा तस्याश्लेषेन्चौर्ये अतिभीरौ तदीयभुजे स्त्रीकपोललीपत्रो
छनंनसंदर्शनस्त्रीसंबंधाभावात्॥ आजन्मब्रह्मचारित्वात् धनुः कीदृशं च
तुरं नराजविनयिचतुः समुद्रां राजविजयीत्यर्थः। चतुरंतरीपविजयीतिपाठे
त चतुरंतरीपस्य चतुर्द्वीपस्य द्वीपोस्त्रियामंतरीपमित्यमरः। न्यानादृशं कार
रूपः तेन नरोदं भीषणं स्त्रैणेति स्त्रियाभवं स्त्रैणं स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ
भवनादिति नञ् अंतरस्मादिति अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरित्यंतरश
दस्य सर्वनामसंज्ञा स्मादिति पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति विकल्पेन स्मादेशः अहहस्त
या देमिदं स्वादुरुतां तेन पमेन प्रैवसितोः खादितोः मत्पवसितगलितखादि
तपसा नामित्यमरः तां पुणीनाः रणसाधुवः सहस्रार्जुनप्रभृतयः प्रतिगन
नादिभ्यः खभ्रराभ्रा स्त्रीत्यादि शास्त्रेश्वरा स्त्रेश्वरदं प्रकृत्येदं पुद्धमर
नंशस्त्रा शस्त्री पुद्धं तस्य कृपेन का अपि तु न कापप्युद्धवान्नाप्यधुना नास्ति
त्पर्थः संग्रामेहतायपार्थिवासेन या नूतनाभवंतो गीर्वाणादेवास्तेषां
असंख्यतया संकटगमनाद्न्योन्यजं वीतं पालिधमंति नापप्पंति येपं पाने
स्ते संप्रतिदिवि व्योम्नि संकुचंति न प्रसरंति रणाभावात् नभवंदित्यत्राभस्तन
तज्ञावस्यानि नक्षितत्वात् द्विगत्यपाभावः विकल्पनानतद्विधेः वसुधापद
ध्वीवंध्या, प्रभोजका प्रत्यासवानु पात एवं ध्वांततएवभट्टान्नीरान् १८

71.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दार्घमुदकमित्यमरः । अर्घः पूजा पूजनमूल्ययोरिति विश्वः । द्वारया आद
राद्वा रिपुरूक्षिः आजन्मेति जामदग्न्यः परशुरामः प्राप्तोस्तीति शेषः आजन्मतः
आरभ्य ब्रह्मचारी पृथुलोऽविशालो मेघिरूणको यो भुजस्तंभ स्तत्र विराजया
नाया ज्याघातश्रेणी : प्रतीबिम्बिका व्रणपंक्तिः तस्याः संलयांतरिता प्राप्तादि
तावस्कमती चक्रस्य भूमंडलस्य जेत्रा प्रशस्तिर्यस्य सः आघातपंक्तिव्याजे
न जयपरंपरालिपिलिखितावर्त तद्इति भावः घनः कठिनः निरंतरो वा व्रण
किणः क्षतं मतं मांसाच्चन्हं संक्षुवानः जेत्यन्द्रसमः क्षतपुवाइति तद्रूपवक्तान्
बाणान् पृषत्कौ बाणविशिखावाह्रसपरः । राजन्यगोष्ठीवनगजारती रूपकं
मृगया आखेटं जैत्रे तिजयते सखजनादृ । प्रशान्दिक्षा... स्यार्थेण्... बइति
षभाग बोरमुनिः भृगोरपत्यं परशुरामः अतिक्रुद्धः सन् पिनाकभंगश्रव
णादति भावः स्यात्स्वकीयात् अंतस्तस्मात् दुत्तरीयात् स्पष्टात् वस्त्रात् ।
आ कृष्टैः कुशाग्निरंतंतुभिः सूक्ष्मवल्कलतंतुभिः करणभूतैः तूणावेव
इषुधीएव कर्मभूतौ पुनस्तसां पुनरपि रुद्धयति किं कुर्वन् भुजे वाहौ धनु
र्बिभ्राणः कीदृशैः स्त्रैणः स्त्रीसंघीयः कपोलः तत्र याकुंकुमपत्रावली तस्यास्ते
येन चौर्येणातिभिरो अतिशायितं नूं केऽन्यो पित्तेयेन सशंको भवति अनेना
पि परशुरामबाहुनाक्षत्रियस्त्रीणां कुंकुमलीपिर्श्योरितेति अतः सशंसेको

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नसूते लक्ष्मीरपि जयश्रीरपि कुंजरघटा हस्तिसमूहस्तस्यागंड
स्थलनिर्गतैर्गलितैर्भ्रमरैः सहनमोदते किंतु अरविंदसौधवल
भीनिर्व्यूहपर्यंकिकाविश्रांतैर्भ्रमरैः सह सौधस्य वलभीउपरि
कुटी तस्यां यो निर्व्यूहो नागदंतकः खंज इति प्रसिद्धः स एव प
र्यंकिका अल्पखट्वा इति समासं कृत्वा पश्चात् अरविंदमेव
तादृशीपर्यंकिका तस्यां विश्रांतैरिति समासः अरविंदस
विशिष्टपर्यंकिकया रूपलंसुखस्थानतानू तथा च मुद्राभा
वा हृजपचयगंडोद्भूतालीनाम भ्रमरास्तैः सह संबंधो न लक्ष्म्याः
किंतु पद्मस्यापि भ्रमरैरेव सह तत्र तेषां वासस्यौत्सर्गिकैः सि
द्धत्वान्नूपद्मा अरविंदेन सह पर्यंकिकया द्वंद्वसमासः तथा चार
विंदस्थैः पर्यंकिकास्थैर्भ्रमरैरित्यर्थः अरविंदसहजातपर्यंकिकया पा
नुसुगंधिद्रव्याणि धात्रूष्मलानुभवस्थानमिति भावः पद्मानि
व्यूहो द्वारं वलभ्या द्वारमित्यर्थः निर्व्यूहः शेखरे द्वारे निर्व्यूहो
नागदंतकः इति धरणिः पर्यंकिकानु खट्वा स्यादिति मेदिनीकारः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रास्त्वारास्त्रीस नतचेतने दर्शित रूपं इति बहुव्रीहिः इयन्नर्मप्र
वहार इति च समासांतः अन्ये त्वोऽपि हस्तन इति दीर्घः पाणिंधमा
इति उग्रंपश्येरंमद पाणिंधमाश्चेति निपातः शंभो यदि तिष्ठ
स्यपनुषः गुणान लूरीगुणनताकर्णांतिकं कर्ण समीपे आरूप
नि पततीति अवरोधोंतःपुरं सुदृशां स्त्रीणां स्वं स्वकीयं प्रकोष्ठ
के कफोणेरधोभागं इमां गुणवल्लरीं तासां त्रिपुरावरोधसु
दृशां अहो आश्चर्ये यन धनुषा तासां पतिवधनिश्चयात् कर्णे
ष्वलायुधारणमिति भावः अन्यस्य कर्णाघातेनान्यासां कर्णे
ष्वलभ्रंशः अन्यस्य प्रकोष्ठास्फालनेनान्यासां वलयभ्रंश इ
ति आश्चर्ये विरोधनामालंकारः भिद्यंत इति कर्मकर्तरि तङ् भू
भ्रतामंतःपुरस्यापि वरोपनमित्यमरः यस्मिन्निति यस्मिन् पुर
शोरुषा क्रोधेन राजन्यस्य क्षत्रियस्य सतो विद्यमानात् तासाम
स्त्यमि निपातवत् पद्मासनांगुणतपाम्वनस्थितां तथागुणी
भूतामिति क्षत्रिपाहिता इति भावः पद्मासनांस्वरूपं तथा च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वरूपनाशे सर्वएवनष्ट इतिभावः वपुंजु रुक्मांव भूविमल्लुनबेनः
सोयं परशुः क्षत्रियपक्षुद्रेषु सत्सु निरलक्षुधितोयतनस्तेन हेतु
नायं क्षत्रियो रामोन्विष्यतेऽनुसंधीयते मये विशेषः कीदृशेषु
मा कुवलयहस्तणापानि कवलयहस्त विघसीभूते भोजन
शेषभूतेषु कीदृशे परशौ अर्जुनः कार्तवीर्यः तस्य दोः सहस्रमे
वनलकं मांसादिवेध कालोहशाला कात स्मात् प्रोद्गच्छती याभ
स्तेषां रुधिरच्छटासेन जिह्वा लोहितत्वात् तद्योगाज्जीह्वाले
ष्यालि स्त्राहि नालच्च्युन्नुरुवांन भूविमेतपत्र भा हीभ वांश्रुवच्चे
त्यामल्लुवभावाभ्याः क्षत्रियपक्षुदेषिति क्षुद्राज्ञा निरनिसमा
सः अमतं विघसोपतत् शेषभोजन शेषयोरिति मेदिनीकारः
साव्हमिति असौ भगवान् भृगुपतिः परशुरामः दिष्ट्या भाग्येन
दर्शिष्यते दृष्टः मय विशेषः शुराकुधे रण कार्तिकेयेन सहतत्र
भवतो भवानीपते ईशात् महेशात् सम्पन्न सम्प्राप्त गुणसमः समग्रि
ति सम्पादशः नापनिगमं धनुर्वेदं सम्पन्न सामानि च आवाप

75

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आहतवान् नेमोभिरितिष्ठं भूतलक्षणे तृतीया कीदृशैः श्रुतानां
चेतप स्विनां च परमामतिशायितां काष्ठामवधिं अधिष्ठाय स्तु
मि नशीलैः चकारौ समुच्चयार्थौ शक्तिधरः कुमारः क्रौंचस
रणं रत्नपमरः दर्शिष्यत इति कर्मणि लुट् स्पास्तिजीत्यादिना
नि एव विरिट् अधिष्ठा स्तुभिरिति ग्लाजिस्थश्च स्नुः उपसर्गा
त् सुनोमातिषत्वं आतिक्रोधेन रामो क्रमोचिनीमश्रुतैर्नाह
भस्मेति हाकं सोहं सघ्र लोगाहितः रूपावान् वानचापभ
ग्नं तस्य शिवस्य चापभंगं धनुर्भंगमपि भ लोभिम स्मरण इति
पाठेमं द रत्नर्भः सक्रः मो हं परुषं निष्ठुरात्तिः राघ रसम्भ्वनाभ्या
अं धं मुग्धं चेतो यस्य ना दृशः सव्र स्तु [illegible] र लीक लेह शास्त्वास ५णा
कृ लेहे प्रकृत लात् भस्मांकुरहेइति कृत्वा कुमारं कार्तिकेप
मप्याक्षिपन् स नूशिनाभ्यां भवभवानीभ्यां अपमतो महा
राघणो मामपि गुरुं गुरुपत्नीं च नगणयति मत्सुन कोपा
न्निं दती मारायेन कनमिषो हसितं कृतान्यो न्यहासं यथा
स्याद् एवं दक्षोस्मि भस्मांकुरान एतपत्ति सुनः अभ्यासः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

खुरलीयोग्ये इति हारावली परुषं कर्बुरे रूक्षे निष्ठुरोक्तौ तु
वाच्यवदिति मेदिनीकारः शिवाभ्यामिति शिवश्च शिवा च
शिवौ ताभ्यां पुंसा स्त्रियेत्येकशेषः अहो कष्टं रामसंनिधान
ममादराहेर काकुत्स्थ इति रघुतिलकस्यामंत्रणे कुकुत्स्थाः
ककुत्स्थकुलोद्भवा राजानः अयं भार्गवीयो भार्गवसंबंधी कु
ठारः त्रास्य विशेषणं यो युष्माकं श्रुतिविषयं श्रवणपथं नाग
मत् नगतः पतः प्रगल्भो भवत इति शेषः कीदृशः कुठारः
दुःसामंतस्य दुष्टा धी[illegible]श्वरस्य अर्थात्सहस्रार्जुनस्याप
चारेणापराधेन प्रतिपतउचितः कृत इति पावनत्पितृव
धस्तउज्जन्यामर्षस्य विस्तारे वं धुमित्रं पूर्वं सहस्रार्जुनेन
जमदग्निर्हतोनंतरं पितृवधामर्षात् परशुरामेण क्षत्रि
या हता इति पुराणमेव स्फुटं आसन्नविंशाव् एकविंश
तिसंख्याकान् वारान् विशसितो नाशितः मारितः प्ररोहो
कुरो येन सः पुनः कीदृशः क्रोधात् उत्कंतः खं ग्रतो यो गर्भः

77

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभ्यक्षन्निपक्षिणां न स्यामिषं रुधिरं नसाभिः विस्रगं
धिः आमगंधिः ननु विस्रं स्यादामगंधि यदित्यादिना विस्र
गंधेनैवामगंधित्वप्राप्तेः किमर्थं पुनर्गंधिपदोपादानमि
ति चेन्न पत्रपर्यायशब्दोपादानं तत्रातिशयापि तद्वाधार्थो
पगमस्थैर्यपुलकत्वात् आसन्नविंशा इति आसन्ना विंशति
र्येषां संख्याव्ययासन्नेत्यादिना बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ संख्ये
ये डजबहुगणादिति डच् नृतिविंशतेर्डितीति टिलोपः आमिषं
मांसं मांसं क्रव्यमामिषमिति हारावली समासांतः कृतिपय
देशाधिपः पुरुषं वदंतमपि स्वमहिम्ना स्तौ जितेतामिति
सोपं कृती युद्धकुशलो भार्गवः परशुरामः अस्ती विशेषः यः
संख्ये संग्रामे हैहयपतिं सहस्रार्जुनं निजघान हतवान् की
दृशं दशकंधरस्य रावणस्य जेतारं कीदृशास्सरभसान्दोः
श्रेणिरेव भुजपंक्तिरेव निःश्रेणिकाधिरोहिणी कस्य कीर्ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निरव्याता तत्र तुल्यमेकदेशारूढया समस्तलोकविभ
पश्री रञ्जीतया पूर्णमालामुरोपस्परभसोहर्षः सचतु
ल्पाराहेण जनितः प्रः षण्मुखजये कार्तिकेयजये पराक्रमोः
कार्तिकेयस्यैव पृष्ठे ददनोपि मुखं दृष्टवान् षण्मुखस्या
पि पश्चादपि मुखसंभवादिति भावः निःश्रेणी लघिरोहि
णी स्पमरः संकीर्णमाला स्वर्णसंकीर्णा भगवन् कर्मकनेरि
लत् आभोगः शरीरपूर्णता संकीर्णमालानेकरसलमेव
स्फोरयनिजदामिति मूर्द्धाशिरः जयं धनेवाहुशिखर
बाहोरग्रभागः कर्ण परशुश्च धनुश्च परशुधनुषी तेकर्म
भूते सर्वत्र कल्पतिरस्मनेनान्वयः जनितान्वयस्यापिपु
नरन्वयप्रआकांक्षावशाद्दावृत्तिर्वा कल्पतिपदे रुद्राक्ष
स्यपदं रौद्राक्षं वलयं जपमालामारूढमुत्पन्नं विकटे स्फुटे
रौद्रा भुनेरसौघत्रतलू एण्याविकारएणेयि एण्याठकू

79

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नक्षो हृदर्पं कूलयति दधातीत्यर्थः अनुकल्पितोनुगतः
आकारो वेषो रूपं वा पत्राकृति स्तत्र गुणा वसंतीतिनी
तेः रेआक्षेपे नीचामंत्रणे वा लंकाभिमानेन रामं तर्ज
यन्नाह स विधमिति स विधं समीपं उपसरन्नागच्छन्नू
नं मांधिनोषि प्रीणयसि कीदृशो समूलकाषं समूलं कू
षितो नपान्वयः क्षत्रियवंशो येन नं कुः कमिव हरिमि
व कुरंगः मृगः कुरंगो हरिणः हारं सिंहं प्रीणयति तथा
लं मामित्यर्थः तथा च हरिणमारणे सिंहस्य न काप्यश्ला
घ्यु स्तथा मवन्हि नाशो ममेति भावः कीदृशं कुरिणं हूलि
नीकुंभं गंडस्थलं तस्य कूटं समूहः शिखरं वा कूटं शि
खरं संपयोरिति धरणिः अत्र शोधस्त्रयः खकारो मुम
र्थः नाराचैः बाणैः क्षतजो दं रक्तोद उदकं स्योदः संग्रामा
मिति उहादेशः अर्णवं सिंधुं उत्पाद्य निर्माय अथानंतरं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पृथिव्यां पपो जलं न्युहां निर्वापीकृतं निर्वापः पितृतर्पणं
संप्रति समस्त बाहुजाः सर्वक्षत्रियास्तान् भुंक्ते नस्या
स्य निर्वासितो निर्वाणं गच्छतः क्रोधस्य कोपवन्हेः ऐंदुरो
स्वरं धनुः क्षुद्रतानो भित्रोटयन् भवान् दंधनंजानः अ
हो हर्षवालेति बालस्वभावसुलभेन कुतूहलेन कौतुकेन
भगवतो वृषभध्वजस्य शंभो धनुः कृष्टं तत्र धनुः कर्ष
णे आनुषंगिकं प्रासंगिकं ईदृशं मे मंगलं संवृत्तं तु पुनः
अत्रार्षे ममालं गलितो नासीः लुङि मध्यमपुरुषस्यैकवचनं प्रम
थनाथः शंभुः तस्य प्रथमांतेवासी प्रथमशिष्यः महेतियस्य मम
प्रमदा याप मः तं द्रष्टा सहचरैः संजीवनमुक्तो महासेनः कार्ति
केयः शरेभ्यो जन्म यस्य इत्यो द्विरिवसमभवत् अयं वीरः क्षत्रा
णां क्षत्रियाणां भुवनमेव महादुर्गे नतविषमां इमां वसुमतीं
उपविंशान् वरान् अयं वीरः अजयत् जितवान् अविरूपकारितया

८

81

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मृग०

अ०४

अविचार्यकारित्वेन अवलेपो गर्वः स्त्रीत्विति भोमुने स्त्री
षु मध्ये नवैव जननी माता प्रवीरजननी प्रकृष्टवीरप्रसूः भग
वती पूज्या गिरिजा देव्यपि यस्मै स्पृहयां बभूव स्पृहां कृतवती
स्पृहेरीप्सित इति चतुर्थी कीदृशी सा तिलदौर्भागी वशीकृतो यो
विशाखः कार्तिकेयस्तन्मुखावलोकेन या व्रीडा लज्जा तया वि
दीर्णं हृदयं यस्याः सा तया अन्विति अनुभवेन पुनरुक्तो नो स्माकं
लोत्रचर्यां मुंचत्पजनदे कौशिको यज्ञं कौशिको विश्वामित्रउपज्ञा
आद्योपदेशको यत्र उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात् कौशिको यसलेन दुः
संप्रदाय लब्धनिः अस्त्रं धनुः उपनय उपढौकय पानं तु स्वं कुरु
खलु निश्चितं उपच्छमान उपमं कुर्वाणो यं मे वाहुकालं नाक्षिपति
उपच्छमान इति समुदाङ्भ्यो यमो ग्रंथ इति पक्षे तङ् वीर गोष्ठी
रेव विनोदस्तत्र प्रियः परश्चुर्यस्येदृशः भूमेति अणेनमयं सिं
धुप्रचुरं एतन्मूमात्रं क्रियदापत्प्यमित्यर्थः भवादृशेन वीरे

१६

82

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णसाधितं स्ववशीकृतं हार्येन इति यत् तत्सत्यमेव किं तु विरो
तिवारानकृतोजय एव न इति सत्यं कुतः इति संख्यायाः क्रिया
भ्यावर्तिगणने कृत्वसुच् एकदाजयकरणे चरितार्थता
दृशोजयहानिपुरस्सर इति हानिः सिद्धैवेतिभावः किं भो
हं वालोहं नवबाहुः इत्यनेन तारुण्यद्योतनात् स्वस्य बला
धिक्यं सूचितं स्यात् त्वं च वृद्ध इत्यर्थो निवेदितं स्यात् इदं घो
रवीरव्रतं युद्धं चेदशा समर्थस्यापि पक्षे हानिः संभाव्यते न
द्वितोः क्रोधाद्विरम प्रसीद हे भगवन् त्वं नोस्माकं जात्यैव ब्राह्म
णमात्रेणैव पूज्योसि राजन्यपोतस्य क्षत्रियबालकस्य महावीरैः
प्रहतापाः स्पष्टमन्यत् विनेति विनयेन निचुलितैः छन्नैः किम
ज्य प्यधिकं न नमपूर्वैर्नोस्माकं अंकं कुलं कं विवर्द्धिः विस्तीर्णभिः र
भवद्वचोभिस्त्वद्वचनैः हेतुभिः अयं मत्सरः कृतांतदंष्ट्रेव क्रकु
चः शस्त्रविशेषः तद्वत्कठोरः कुठारः तेन दुर्निरीक्ष्योऽजनि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुरा.   अं. २

जातः दीपजने स्मीदिना पक्षे कृतीरिणिच्च त्रैलोक्ये ति सरसि
जे वसते ब्रह्मणः भुजाभ्यां बाहुभ्यां सकाशात् यः प्रसूतः उ
त्पन्नः स क्षत्र इति नाम प्रसिद्धो वर्णः कुलिशवत्कठिनयोर्य
स्य परशुरामस्य दोष्णोः बाह्वोः विलीनो लीनोभूत् जगंति भु
वनानि ज्वालाभिजिह्वालोजातजिह्वः कालानलस्तद्वत् कवलग्रा
सात्क्षयं तेन भीतौ ता देवासुरायेषु तानि तादृशानि वितन्वानः कुर्वा
णः पार्वतीधर्मपुत्रोयं मुनिजामदग्न्यः ज्वलति कुध्यति अत्रे
ति क्षत्रशब्दात् प्रवृत्तिविषयं वार्तापाअप्रगोचरं वितन्वानः
कुर्वन्तस्तवमेदिनी भूमिः यज्वनां विप्राणां दक्षिणैवा भ
वत् संप्रतिभुष्कं निष्फलं आयुधं शस्त्रं मुंचत्प्रजनिः फलत्वं तु
शस्त्रस्याक्षिति दक्षिणात्वकरणादकार्पाभावादित्याशयः
पुराणवाजसनेयेन प्रोक्तां संहितामधीते वेत्ति वा स पुराणवाज
सनेयीति ताच्छिल्ये णिनिः सुप्यजाता वितितस्माजुरोयीस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्कस्मात् अधीतवेदान्तरहस्यः त्वं गृहीतवाक्योसि मानितव
चनोसि शिष्टानुरोधः शिष्टदाक्षिण्यं तस्मात्स्यष्टमन्यत् अवेनि
अधिकविंशान् विंशतेरधिकान् एकविंशतिसंख्यकान् अभ्य
वस्कंद्य आभिः आक्रम्य स्कंदिर्गतिशोषणयोः स्वायतनं कृते
त्पर्थः अवनीं भूमिं अवभृथे यागभृत्कावेनेनेन पोषिताः त
दुक्तं कर्मकृत्विज इति तेभ्यो द्विजेभ्यः संप्रदायः संप्रदानविष
यांविधायमेममनिखिलनृपतीनांसर्वराज्ञांहत्याहनने यद्वा
सर्वराज हत्यासु हननेषु दक्षः परोपकुठारः रमणीयं दृढ
युद्धात् कथं केन प्रकारेण विरमति भवति तिष्ठतु तिलेनु मोभष्ट
ते युपतेंतुभ्यं नमः एतदैमल्पं युद्धात्पि तद्विरुद्धबुद्धिं त्वं मुंच
त्पज भोमान क्रौंडमान प्रसिद्धइतानीमान संकुरुण कृपया
मृदुकुरुबतेति खेदेप्य यं ते तव भुजो बाहुः पुत्रभांडे मूल्यधन
प्राय पुत्रे प्रवृद्धनीयत्वा कांडत्वेन व्यपदेशः यदुक्तं भांडं वणिग्मू
लधनं रामेपि किं किमर्थं अस्त्रं वहति कोदराः त्रिजगप्रोपदे

85

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु.रा.

भपदानं तत्र स्थूललक्षो बहुप्रदः स्युर्वदान्य स्थूललक्ष दान
शौंडा बहुप्रदे इत्यमरः बोध्दे दोकुशोत्पत्तिः नामधेयमात्रमित्रेण
रामइति समानतन्नाम्ना पुरत्रिपुरमथनस्य शंभो धनुर्विमर्दनं ध
नुर्भगः ननउत्थं उत्पन्नं तीव्रं तीक्ष्णं अर्चिर्ज्योतिः अहर्दिवं अ
हर्निशं अहर्दिनमित्यचतुरेत्यादिनिपातनात्साधुः ११ दहन्
प्रज्वालयन् अस्ति विघ्नेन परं केवलं शास्त्रभाजो याद्धारः रघु
जनककुटुंबकानां बाष्पपूरैरश्रुप्रवाहैः इहात्रशांतिउशांतिवां
छंति एवं त्वं कारवाक्यैः अतिप्रसक्तोतिप्रसंगं कुर्वन् विदेह
प्रसवपांसनजननं एवं राकलंकं अपमिति अयं भासां दीप्तीनां
अधिपतिः सूर्यः भवसि एकांतरः एकेन पार्श्ववत्स्येन व्य
वहितो गुरुः त्वं तपसि विषये असि प्रसिद्ध रातिरोषः त्वं वर्षी
पानवृद्धतरः वर्षीयानिति वृद्धशब्दस्य प्रियस्थिरेत्यादिना
वर्षादेशः इति हे नास्ति तितिक्षसे स्मक्षत्रियोपि सोढव्यपात्री
कृतोसि गुप्ति न किंव्य इति तितिक्षा यां सन् धनुर्नामय्याह

१८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृथमसि तत् तत एव एषः त्वं समाप्यसे समाहितं नीयसे
निश्चितं मम सकलं क्षत्रीणां आलंभो निर्दिष्टस्पर्शो मारए
मित्यर्थः स एवंकृतुः स सोमो यागः तस्य भवान् अमृतं सो
मपानमित्याशयः निगृहीतं संग्रहकृः संग्रहा स्य क्रियास
मभिहारो भृत्यार्थ भावो येन तस्य त्वं कृः संग्रहा त्पौनः पुन्यस्य
तिवा पटुत्कृं पौनः पुन्यं भृत्यार्थो वा क्रियासमभिहारकृः उप
पूर्वं ते निश्चंस लीभवति आयुधापि शाची शास्त्र वहणे तच्छा
शेषं स्पष्टं सांत्वनं संतोषणं त्यप इति तेन वाप्य - पेः ममपाल्यः
मपापालनीयः कल्याणांकंत्रीरिचे निपक्षेपष्ठी दृशः पश्चु
पुरोगशोरसिकोजातरसः पाश्विकृ इत्यर्थः पृ प्या मुविअ
प्याजमुंदयाः प्रवृंगये भुजालता नू विभ्रतिय दृशः रघवः
रघुवंशजाः रघव इति बहुषु लुगिति लुकृ संल्पे वयो द्रुमि तिशेषः
अमीषां रघूणां किमप्युत्सिक्तं उत्सं स्वलं गोत्रं उवगः खंडशः
उत्कृत्योच्छियते तद्भयं यद्भिरुचितं अभीष्टं भृगुपतिः तत्सर्वं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विधानाकृतीनिसर्गेजि: प्राणं स्वभावदुर्बलं ब्रह्मवर्चसात्
ब्रह्मतेजस: ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसद्रसकार: समासांत: ब्रह्म
बंधो ब्राह्मणाधम बांधक्विने यासती पुत्रस्त्रीभ्यो ढगित्य
धिकारे कल्पादीनामिन्ड: तिगोत्रपांसनकुलकलंक कुर्यु
रितिमनोर्वंश्यो अमी मनुष्यां कुरा: पाद्दशास्त्र कपांकुर्यु: अपं
ब्रह्मगणश्च यथाकृतिगण: ब्राह्मण्यप्रभृत्यत्र उपवीतधारण
मात्राकारेण ब्राह्मणेषु मध्ये गण्यते तादृश: व्याकरणेप्यनि
ष्पन्नस्वरूपशब्दा: वक्करणरहितेन गणे पठितापठिता सायं
ते वक्करणरहितो गणो रोहित्यादराकृतिगण: स्यात् त
त्र भगवान् राजा नंदश्च भविष्यते तर्हि सम्राजां राजसूयकरणा
द्विगुणविशिष्टानां राज्ञां सामिधांश्याछिदावृणं छेदकरणेह
तुं साधकतमं परशुमित्यर्थ: धत्ते बिभर्ति य: मौर्व्या: प्रत्यंचा
या: कुशानां नकर्षणेन उल्बणा उद्धता: किणग्रंथयो यस्य यं
ममकर: धिकू व्यर्थ इत्यर्थ: त्वमिति तं वेदवानसि ज्ञानवानसि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वायंभुवो ब्रह्मवंशज स्त्वं वशिष्ठ गुरोः सनाभिः सगोत्रः सपिंड
स्तु सनाभ परतीं भव आदिकारणं स भगवान् पूज्यः शंभुः ते तव
प्र गुरुः तेन कारणेन अतिमात्रमत्यर्थमसृणं कोमलं मदीयं हृदयं
अद्यापि न तत् इति न निष्ठुरं स्यात् तेकुदधिः शाम्यानुरागं तास्तु
न व्याप्रियते न छेदनव्यापारवान् विधीयते पुर इति भयप्रभ
तिरामः मम पुरो जन्माग्रजो न स्वयमात्मा: नाहं रघुकुलभुवां क्षि
तिभुजां राज्ञां च न पुत्रः न च पौत्रः जनः मां अवीरं वीरं वा कलयतु
अपमहं अपमेव पादहस्तात् दशाएव वामयाउष्ण द्विजस्य दमन
मेन दीक्षाव्रतं तत्र पारकरो ऽनिर्वहन सूचकः कृष्णां उमरी दृष्ट ग्रं
पिबं द्धः कांऽ इति भाषायां यद्वापारिकर आग्रहः अवस्थातु लक्ष्म
लेशिशुल दृष्टपा यौवनादर्वाचीन बाल्ये ए तावत्यपि दुर्वचः श्रवण
मात्रे पितराणि मलिः सूर्पकांतः पद्मा तरलिमलिर्प स्पसदिव
सरत्पर्षः स्पष्टमन्युत प्रागिति शाकूपुराउच्चैः शिरसउन्नत
मूर्द्धानं कोवाद्रिरवदं तावलोगजः हेतावल इतिरजःकृष्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुमित्रापरिपोषो वल्लभजि[illegible]स्याधिकारे दन्तशिखासंज्ञा यामिति वे
त्यर्थः दंताकारश्च दीर्घश्च क्षुरप्रा बाणा एव नखराः तीक्ष्णत्वात्ते
र्भित्वा हे समयानिह सरूपाणि मौक्तिकफलानि व्याकीर्य विक्षिप्य
पर्यायितां संपूर्णफलानां सेहीसिंहसंबंधिनी इति मयि अधिष्ठि
ते सत्यपि हि निश्चितं क्षात्रेण क्षत्रसंबंधिना तेन तव दिष्ट्या हर्षाति
रापे अभिरामिकं अभिरामनयोजनं कौतुकमसि । अनस्त्वं कोपपु
पूर्वः वीरांकुरोसि कोपीति सोल्लुंठं अथो ननकुंभगजं नखैर्भि
त्वा सिंहो मौक्तिकानि विक्षिपतीति मन्तोते: खंडश्लेषाक्षिप्यमान
रूपकालंकारः दुर्विनयप्ररोहः दुर्विनयरूपः प्ररोहोंकुरः गुरूपगा
क्षेत्रीकरणं विषयीकरणं प्ररोहः क्षेत्रमपेक्ष्य जायत इति तथाम्प
प्रदेशः सुनंतां प्रियां सुनंतं त्रिपेरत्यमरः अभियोगो युद्धं कद
च्छरोसि हरतेरनुद्यमनं इति अनूरोषं स्पष्टं राजेति वैवसते
ण्यो राजन्येभ्यः तव जन्म कौशिकश्च चापाचार्यं कं वक्ष्ये कृतवान् रक्षा
वीचिपर्यापुद्धानरणं एवं शात्रोः पुरतो दीनवाक्यादि प्रयोगेन उन्मुंच
त स्तुपजनतस्तगोत्रस्पकुलस्पोक्षेपीक्षेपकर्ता कालंको वज्रलेपः

२०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वज्रलेपवदनिर्मोच्यः जातइति सोहं दिनकरकुले क्षत्रियश्रोत्रिया
लम्पोजातः भगवतो विश्वामित्रादपि दर्पं दिव्यास्त्राणां प्रयंने
दशः अस्मिन्वंशो जनो मेदुर्यशो यतो वा कथयतु परंतु अहं वि
ध्रेशास्त्रग्रहणातुरणः साहसिक्या ~~साहसिक्या~~ साहसकर्म
णोबिभेमि सोहंति अपरुद्रशिष्यो हंतुभिः पुत्रैः सहदशरभं
उत्कंपोच्छ्य जनककुलैकुंबधानां स्कंधेभ्यो निर्गतरीभिर्निर्गं
मनस्वीलीलाभिः गात्वरश्चेति क्रूरपूताच्छिलैः नवरुधिरलताभिः
कूमलीलापताकानां निर्मितलीलावैजयंतीरणभुवंरणभूमिंअ
तिरोधीं अतिभयानकां करोमि वाग्विभीषिकावचनमात्रभपद
र्त्रिकादुर्मनायंतेविमनस्काभवंति दुर्मनायंते इति भ्रुणादिभ्यर
त्यादिनाप्युक्तं सत्कोपश्च भ्रुकुटिः कोपादलिके रखोद्वेदः उत्कंच
तिस्रोरे रवालं ओरस्या भ्रूकुटिः कल्पते बुधैः तैरेति तेः प्रासि
न्द्वैः समभिरकृविंशतिसंख्यैः राजविजयैरेव नारणमालां वंदन
मालिकांछलालमुंजस्तंभयोः अर्पातावमे धत्ते पुनः अमुंदश
रभजनककुलजयलक्षणं द्वाविंशआरिप्सते आरब्धुमि खातियम्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शंभोस्तत् प्रसिद्धं त्वयि वर्तमानं चापविद्यानुतं अधुना द्रक्ष्यामी
तिहितयत्नः तस्य शंभोः इष्ट न केवलेन धनुषा मे तुष्टिर्नास्ति प्रत्यु
न्यतत्पयेनेति क्षत्राणां अस्त्रं रत्नं तदेव मम धुतिस्थितमास नामप
परश्वधः विशेषः तन् स्यादस्याभिसः परशुर्यस्य दर्शनमेत्वां मातरमपि
विनिहतपूर्वेदिनी भूमिः निःक्षत्रिया विदधे कृता क्रौंचस्य शिखरगि
णः प्रहाणप्रणवर्त्मेनाकृनाजपाप्युस्थित्रकृणाः श्रीकृसरवे शः
हंसच्छलात् मरालव्याजात् पततिसमार्गं वमुनिः पुनः क्रुद्धः न
पातीति अभयलक्षणात् नृपात् किमपवदसे अधिक्षिपसि अपावद
इति तत् ननु भोमुने शिशुक्रीडया भग्नं त्रिपुरहरस्य धनुः पीने दर्शो
यमहं ते वपुरो वर्तते तव कर्तरी बाहुः महरनुकथपस्य बाहुमहरणे
प्रेरणे इति भावः कीदृशाः अहंकारेणाक्रूरा यो गुर्न जनस्य प्रश्न
न कलाछेदनकला तत्रनिसघार्थो दक्षतरः अश्रुतचरमश्रुतपूर्वं
अदृष्टपूर्वं भूतपूर्वं चरदिति चरत् जानासीति अर्जुनः पितुर्हेमार्जु
नीहोमधेनुं अभिभवन् स्वीकुर्वन् मत्कोदंडं अनेकराजवधरूपस्वाध्या
यो वेदपाठः तथाऽवतंसं कर्णभूषणं तात्स्वाध्यायत्वेन व्यपदेशः तं यथाऽ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वापि यत्पाठ यतिस्मतनू जानासेव अधिपूर्वादिङः । लिचुलुङि अ
ङ्जादीनामित्यडागमः अर्तिह्रीव्लीरित्यादिना पुक् । लिश्रीतिवृङ्
नतश्चवृङ् इति द्वित्वं लोप च अभ्युपधायाऽह्रस्व इति पूर्वइकारस्य ह्रस्वः
इतश्चेति इकारलोपे रूपं यद्यपि तेनैवापराधेन भवत्सु ममायं
क्रोधः औत्सर्गिको स्वाभाविको विद्यते सामान्यसिद्ध इति भावः
न त्वं प्रत्युपसर्जन गौणः गुरुधनुर्भङ्गाद्धेतोः अहं हेतुमानूत
द्धेतुनिर्वहणकर्तेति भावः पटच्चरीभूताजीर्णीभूताअहतंस्या
नवं वासो जीर्णमुक्तं पटच्चरमिति हेलायुधः नदृति ईदृशा
भुजपीडनेन पीनसारं लुप्तस्थिरांशं तच्चापं प्रागपि पूर्वमे
वाभज्यत भग्नमभवत् भवांस्तु निमित्तमात्रं अस्मदीयं अ
स्मद्धस्तगतं राजन्यकप्रधानस्य राजसंग्रामस्य साधनं ग
रुडध्वजस्येदं कार्मुकमाकृष्य अस्मान् अभियोक्ष्यसे अभि
योगविषयान् करिष्यसीति क्षत्रसत्रे क्षत्रवधाख्ययागवि
शेषस्य चिरस्य बहुकालमारभ्य उद्यातिनी निम्नोन्नताऽवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कत्थमानः श्लाघमानः भवत्विति सर्वशः स्वामिसारणं
सन्नाहो वा शरणं दो भवतु वा सर्वसर्वं त्मना सर्वशः स्वाणि
सन्नहोन मन्येन स्वरक्षणं कुर्वीतेति भावः अभिचार इति
पाठे सर्वशास्त्रप्रतिबंधको मंत्रविशेषः वैजयिक्यो विज
यप्रयोजनाः आशिषः कृतोऽस्मिन्नुत्पाते प्रतिविदधतु
आपदां प्रतिविधानं वा कुर्वंतु तथापि रोषणः कोपवान् रैणु
केयः परशुरामः रैणुकेय इति स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् तस्य या
दैशः उर्वीविलयं भूमंडलं अदशरथं अरामं निर्विदेहेदं ज
नकरहितं च इह समये विधत्ते कुरुते आनोयंत्यगीतादिकं
प्रसज्यतां प्रसंगेनानुबध्यतां कन्येति इति क्षिपि कर्मणि चेष्याव
धनुःकर्षणरूपे कार्ये कन्यापणः स्यात् किं इत्युक्तरूपया च
लंतो पे सीतायां गमयूरवास्तैः मांसलमुखज्योत्स्नाभिः
विनिर्लिप्तं स्वल्पा छन्नां विलिप्तमितिष्कादल्पाख्याया

२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मितिऊपू विलिसामिति पाठे अल्पार्थस्याप्राप्तेः विशेषेण
छन्नेमित्यर्थाभिधाने न संभवः मुखज्योत्स्नायाः स्वल्पत्वा
त् तस्मात् ज्योत्स्ना विलिसामिति सुपाठः दिवं कुर्वाणेन रघू
द्वहेन रामेण नारायणीयं वद्धाछ इति छत्रस्य पादेशः धनु
श्च्यक्षे आकृष्टं संधाय चार्थाज्जस्त्वथ भार्गवगतिच्छेदात् प
रशुराम स्वर्गगतिच्छेदात् शरः अमोघीकृतः साफल्यं नीतः
परैरिति परेः शत्रुभिः स्पर्द्धया आहूतानां नोऽस्माकं शास्त्रं वि
हितमपि कृतमेव भवतु पुनर्विशेषः रघुभुवो राजानः प्रकृत्ये
व स्वभावेनैव विस्रम्भः प्रहर्तुम् अकृतशिल्पा अकृतशस्त्राभ्या
साः शिरादयार्थं अं डीरेण दुर्विनीतेन कांडादिरचितरचनाविन्य
पेऽहरच् रामेण त्वयि तदपि गुणितं उपसर्जनीकृतं अभ्यसंवा
तपोविद्यावीरव्रतमय तपोमय विद्यामय ब्रह्ममयेति मयट् प्रत्ये
कं योजनीयः भो मुने भवान् मम सर्वं क्षाम्यतु यदि त्वस्माभि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व

त्वं यदर्थं प्रकोपितोसि अयं तैर्वेष्णवं धाम दर्षं अस्मदांतरं
मनः शिरीर्णी गवमि यं सतूं न श्वसमस्तषड् मि रोगं सतूं चिरस्या
त्पर्थं किंचिदनि वर्च्यिपं लघिमानमश्नुते प्राप्नोति अवसथ्ये अग्नि
होत्र गृहे शेषं स्पष्टं एहीति विष्टरमासनं पाद्यं मधुपर्कं च एभि
रूपस्थितान् इक्ष्वाकून् विदेहांश्च हे भगवन् अमून् पुनीहि वै
खानसस्तपस्वी आचारेभ्यः स्खलितं ततो विलक्षो जातमं दा
क्षः यस्य निःश्वातु वर्ण्ये मनीषिणः यस्यास्मृतिमपेक्षंते तस्मै
भगवते योगिने याज्ञवल्क्याय नमः गायत्रीमि त्रिपदां देवीं
गायत्री ते पाप्मानमपहंतु पावमान्यो वायुदेवतात्र्वचः तां पुनं
तु नेत वपरं ब्रुलक्ष्म्यो तु समृद्धमस्तु शिवा इतिते पंथानः शि
वाः संति शिरोषः निजगृहेभ्य एव निजगृहान् प्रतव्रजअ
न्यान् किं ब्रूमः भोगुणमय सर्वेषां नोस्माकं शिरोमाल्यमसि
माल्यमपि गुणगुंफितमसि निष्पुनिः त्रिलोक्या निमणि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

।स्थितिनिधनवंधोः ।प्रतिस्थितिसंहारेषु सहायस्य मधुभि
दो विष्णोः ; षष्ठीमूर्तिर्भार्गवानू भृगुकुलमधिष्ठाय रमते क्रीडति
कौतुकागारं विवाहगृहं स्पष्टमन्यत् सुचेति एतिहासिकानां पु
राणविदां हृदि इदं सुचरितं नविरंस्य तिनाविरतं भविष्यति इदमि
ति किं तव एष पुत्रो हीत्यवधारणे भृगुपतिपरशुरामात् रासो
सहजेन विजितरजपशीलं रूपेण संजिसर्तिभ्यः क्षत्रय इतिक्षत्र पूते
५ जआकृष्टैव आकृष्टवानेवेति यावत् चिरादित्ति चिरात् बहुकालात् त्रि
जगतामुपजीव्यं सेव्यक्षात्रं तेजो जनयितात्पादयिता सर्वेषां कुलेव
तामुपरि सवितारं विधाता कर्ता वर्णानां विनेता शिक्षकः भृगुपति
भुजादर्थस्य निकषः कषपट्टः श्रीमान्यं महावीरः अक्षुण्णोऽरमतं
विक्रिरति निक्षिपति सर्वधुरीणः सर्वभारनिर्वाहकः स्वः सर्वधुरा
दितस्वः तस्याप्येनेत्पादिना इनादेशः उपभोक्ष्यामहे भोक्तुं वाञ्छा
मः शेषं स्पष्टं कालक्षेपो विलंबः तन्मे इति मे महत्यं पूर्वमेवोरीकृत
मंगीकृतं तत् द्वर द्वयमेवाहं याचे तव राज्यलक्ष्मी भरतो विभर्तु एकोवरः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सौमित्रिमैथिलीयसुतासहितोऽश्वतुर्दश वर्षाणि दंडकायां तिष्ठतु इ
ति द्वितीयः प्रजावतीभ्रातृजायां प्रजावतीभ्रातृजायामेव परः स्पष्ट
मन्यत् पालिरिति रघुनंदनेन दशरथेन पालितः हीनः साक्षात्स्व
पमेव विवस्वान् देवश्वशुरः कैकयचक्रवर्ती स्वयं पिताऽभाः आक्षे
प इदं कुर्वन् एतादृशां तत् किं कोपीति वाऽस्मनः समयोः अचतुरत्वा
दिनानिपातः अनिश्चित्य वृत्तांतिकां नमार्गः कोपेन कः भावरहिता
शासनमयलमो मम प्रवर्तते ई दृशं मिमम भोक्तृत्वमात्रमेव तारवे देव
रसरामई दृशं मा पुनः कथं विरतु त्वसहसे आतिथ्यपि आतिथ्य हुत्री पथ्य
तिथि त्वादिनाठ अन्यपादेशाट् ब्राह्मण अद्य पर त्वादिनाऽनिवृत्तशेषं स्पष्टं
धनुरित वृत्सौ राघवलक्ष्मणौ तौ धनुर्भाञ्चसहायौ दशमुखभुजैः रावणबा
हुभिः तत्प्रदेशाः उत्कृष्णनमा अतिन्नंगः वत्सा सीता शिशुप्रगल्भा वन
भुवश्चाशिव्यप्रताः राजा दशरथः मृतैः प्रिये रसुभिः प्राणैः स्वमपशोप
मार्ष्टि नाशयति सखे कैकयकुले अपंचारिनन्दूत्पासः कथं कथमयं तमालपर्ण्ण
वस्यमालिन्यं दुर्यशासोविश्राणं स्वस्पमित्यनेन दशरथस्य रामवियोगात्
स्वर्गच्छलमाक्षिप्यते शेषं स्पष्टं ॥ इति श्री वेजोजीप्रामवास्तव्य रेनोवाल्कुं
लोद्भव श्री रविपति महोपाध्याय विरचितायामनर्घ्यराघवटीकायां चतुर्थो
कः ॥   श्री सीतारामचंद्रापनमः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदानीं [redacted] रामचंद्रस्य दशरथस्वर्गगमनश्रवणं पंचवटी
गमनं च शूर्पणखानासाछेदनं खरदूषणादिवधो रावणकर्तृ
कसीतापहरणं सुग्रीवमैत्रीवालिवधादिकं पंचव[illegible]मां
[redacted] क प्रतिपन्नमर्थं सूचयितुं श्रवणाजांबवतोः प्रवेशमाह
ततः प्रविशतीति चतुर्थांके शूर्पणखा माल्यवद्विष्कंभे केमं
र्थ राक्षायप्रवेशेन मिथिलामुपेस प्रस्पपितासंविधानकमिदं
दशरथगोचरी कुरुष्वेति जांबवता श्रवणा प्रार्थिता पिश
वरयोगिनी श्रवणा सर्वं तथेत्युरसिकृत्वैन विदेहाभिमु
खी प्रस्थिते त्युक्तमिदानीं विदेहात्समागतायाः श्रवणा
याः सकाशात्तद्वृत्तांतं शुश्रूषुर्जांबवानाहा ततस्तत इति
ततः श्रवणास्वव्यापारं कथयतीति पूर्वापरसंबंधः कर्णे
वरं मुनकार्यं अवकीर्य क्षिप्त्वा अवतीर्येति पाठे त्वयमे प
र्थः पौतोरनेकार्थत्वात् मारुतिर्हनूमान् गंगायां [redacted] ति
सामीप्ये सप्तमी लक्षणया वनीरेपस्थितिः निषादो धीवरः
श्चांडालो वा निषादः स्वरभेदे स्याच्चांडाले धीवरेपि चेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मेदिनीकरः पक्कणस्तद्ग्रामः पणेः केशबरालयइत्यमरः ॥ ममानुप
दं ममपश्चात् तस्मिन्शबरालये कर्णधारो नास्ति कः गुहेनगृह
नाम्लानिषादेन अनुयुक्ता पृष्टा निवेदनस्वरूपमाह पुत्रीप
तेति पुत्रीयाता आत्मनः पुत्रप्रिच्छनाद्दशरथेन मुनीप्रसादा
त् ऋष्यशृंगप्रसादात् पुराणपुरूषस्य विष्णोश्चतस्त्रः कांताः अं
शाप्राप्ताः तासां कलानां मध्ये अयंगुणमयोरामः प्रथमाकक्षा
असावपरस्त्वनीयाकंगालक्ष्मणवीरोद्धतोनायकः देवांगाला
न्दे वाविरोहताज्ञेयाइतिप्रागेवोक्तत्वात् यद्वावीरेणरसे
नोद्धतः उपचीतः धीरोद्धतइ निर्दयमात्सर्यभूयिष्टमानछद्म
परायणः धीरोद्धतस्सहंकारी बलश्चंडोविकत्थनइतिपुत्री
पतेति सुरूपआत्मनःस्य चस्याः चेचेतिदीर्घत्वं उदकांतो जन
समीपंआउदकांतंप्रिमनुव्रजेदितिस्मृतिः अनुयात्रयाच
रति अनुयात्रिकः चरतीतिठक् संभ्रमेत्सराउपगतः उ समीपग
पनीतामुपढौकितां तीर्थेनितीर्थीभूनेरामो उत्तमंअं
शुशिरोमाणां अमरधुनीगंगां असौरामआसनातती

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यः स्त्रिपुरनः सन् सौमित्रिमैत्रीमयं लक्ष्मणमैत्रप्रधानं आतरं
तरपण्यं खेवा इति प्रसिद्धं तस्मै नाविकाय कर्णधाराय गुहाय
त उपहृतवान् दत्तवान् । आतरस्तरपण्यं स्यात् कर्णधारस्तु नावि
क इत्यमरः । व्यामिग्राह्लनीभिः शबरयुवतीभिः कौतुकोदंच
दक्षि कौतुकोन्नेतचक्षुर्यथास्यादेवं रुक्ष्माक्षणो अन्वीयमा
मा नोनुगम्यमानः सन् अथो चित्रकूटमचलप्रतस्थे इंगुदीपुत्रं
जीववृक्षो मुंजनीवृक्षो वा इंगुदी तापसतरो पुत्रजीवेपिच्वं
गुदी इति विश्वः ॥ अंतरितवती व्यत्कवती कल्याणोदर्कं
कल्याणोत्तरफलं उदर्कफलमुत्तरमित्यमरः प्रकृतिः शिष्टः
द्वितीयो दाशरथिर्भरतः तस्मिन् रामे पुनः पुनरनुबंधीत्यन्व
यः ॥ आर्येति संबोधनं अनुबंधी सस्नेहवचनः आकल्प्यपा
न वत्सलं सारं निरवर्तिता आरोपयिता सृष्टिकारा पथेपि चेति
शारीर सवि कुर्येति पाठे रत्नकोशः शरीरस्पर्शी नरः सा पथेनेत्यर्थः प्रत्यादिष्टो निषि
द्धः पादुका उपानत् अथ पादुका पादूरूपानत् स्त्रीत्यमरः सा

६४ अतिष्ठत्स्थितवती लंड्ड्गणरात्रे प्रचुरनिरासु गणरात्रं निशाबहुत्वमरः ॥

३

K K S U LIBRARY RAMTEK 441 106 M-1659 Dist Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ध्वसात् शारं गमुनिद्वारा पुरुकेया चितेतिभावः आसनं सिंहास
नं अभ्युदयिकं अभ्युदयं स्वार्थे ठञ् विनयादिभ्यः ष्ठक् आशौच
मृतकाशुद्धिः शावमाशौचमिति पाठे अनंनं शुचैश्वरे सांजिना
उभयपद वृद्धिः आसेध तम्राप्तः जनस्थानं भंजयाद्रिसमीपे
राक्षसनिवासस्थानं वास्तव्यैः कासिभिः वसेस्तव्यत् कर्तरि
णित्त्वं तीक्ष्णः खरः खरांशुत्यागिनोस्तीक्ष्ण इति परणिः
आतिपातिकं लक्षणमुपजायते यद्वा अतिपातः शत्रोराग
मनं तद्भवं कार्यं अस्त्रग्रहणं नराजा राजकर्मणीति स्मृतेः
दीर्घान्ह्री राज्ञाहः सरिवभ्यष्टच् अन्होन्ह एतेभ्य इत्यन्हादे
शः अन्होदेशनादितिणत्वे गौरादित्वात् ङीष् देहादूर्ध्वंभ
वां और्ध्वदैहिकीं श्राद्धादिक्रियां अध्यात्मादित्वात् ठञ् च
तुर्णां समुद्राणां समाहारः चतुःसमुद्रं पात्रादित्वात् स्त्रीत्व
निषेधः समुद्राणां चतुःसंख्यत्वं प्राच्यादि दिक्चतुष्टय
भेदात् तन्मुद्रिरूप धयति पिबति मुष्टिंधयः नाडिमु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्येत्यब्धेरिति रत्नस्य चतुस्समुद्रस्य मुष्टिंधयः असुरैर्देवगणैः सहयु
धिभंगं वाप्य समुद्रं प्रविश्य स्थितं पुनरपि तथा कृत्वा तथा
स्थितमेवं पुनरिति ज्ञात्वा शक्रेण समुद्रपानार्थं भगवानगस्त्यमु
निः प्रार्थितः तेन निःशेषमयं पीत इति पुराणं विश्वस्तघाती
विश्वासघाती पुरा किल अस्य मेरुमेरुस्पर्धया वर्धितविं
ध्ये सूर्यसंचारो वरोधात् छिन्नश्चेज्जगति देवैरगस्तिरर्थि
तः ततस्तेनागतेन विंध्यः उक्तः यावदहं परावृत्तागच्छा
मि तावत्त्वया न वर्धितव्यमित्यापितः सोऽद्यापि प्रतीक्षते शा०८
दीर्घनिद्रा मरणं यात्रायां मंगलं कलशस्याचयात् रू
पकं कलशयोनिना गस्त्येन वीथ्या तिरावलिः पंक्तिरि
त्समरः प्रतिष्ठमाने गच्छति सप्ततिसमं व प्रविश्य स्थ इति
तडु वायसः काकः उपाद्रवत् नखेन विदारितं
वान् संप्रति सीतापहारी स्थानं सूचयन्निरशोऽभिचा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ ६

रेति यः काकुत्सीनायास्तनं विदारितवान् तं काकं च रघुरा
जवीरो रामो अक्ष्णा काणीचकार अक्ष्णेति येनांगविका
र इति तृतीया ईषिका वीरणतृणं शलाका तस्मान्निकार ऐषिकं
अस्त्रं अधिकृत्य प्रापय्य विक्षिप्येति यावत् कीदृशं अभि
चारस्य मरणयागस्य चरुभांडमिव हव्यपाके चरुः पुमा
नित्यमरः ननु चरमस्य सर्वस्य कनिष्ठत्वाच्चकत्वात्
स्य रामज्येष्ठत्वात् ~~ज्येष्ठभ्रातृ~~ रघुराजपुत्र इति न च चरमः शब्दे कृ पंचर मा
न लक्ष्मण एव गृह्यत इति वाच्यं रामायणे रामेण काकः काणः
कृत इत्युक्तत्वात् अत्र केचित् ज्वलन्तिकसंतेभ्यो नर
ति विकल्पेन णडापस्ले नरमयतीति रमः इति समाधा
नमाहुः तदसत् न चाविदद्दारेति क्रियापेक्षया वाणी च
कारेति समुच्चय इति वाच्यं भिन्नकर्तृत्वात् एककर्तृके
हि समुच्चयो दृश्यते यथा ग्राममगच्छति पचति च देवदत्त
इति अन्ये तु चरासंचारिणि गतामायस्मिन्निति सचरमो रा
मः भरतप्रतिष्ठराज्यैर्देति वर्णयन्ति अपरे तु चरमो

ना

३

104

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्येष्ठकनिष्ठयोरिति विश्वप्रकाशदर्शनात् चरमोऽज्येष्ठो रघु
राजपुत्रः राम इत्याहुः इदं तु संगतमिव कुव्याख्यानं विस्त
रत्रासादुपेक्षितं सुतीक्ष्णादीन् सुतीक्ष्णतृणबिंदुशरभं
गप्रभृतीन् उपस्थाय संपूज्य पंचवटीं दंडकारण्ये तपोवर्त
न अंतरं व्यवधानं कामुकी कामांधा नृपपतेः सा द्विना
उत्कूर्दसंनिषविशेषसकल्पितो मनसा कृतः प्रायश्चि
त्तया चक्रे प्रायश्चित्तं कृतवती अंतकस्त्रासः अहह खे
दे अनर्थकं दोनिष्टमूलं बिलवनं धर्षणं च न चनुषी
स्य धनुषश्चेन ङः समासांतो न भवति समासांतो विधे
रनित्यत्वात् सहायकं सहाया सं सहायाश्चेति वक्त
व्यबुजयात्रागमनं प्रहतं क्षणं अभिभवो मारणं वा घू
थं शीघ्रोत्थानं ऐक्ष्वाकेण सहशाश्वत् नित्यं तद्गर्वशा
[illegible] स्वतीकं काकुत्स्थ कौशिकयागाद्दारभ्य नित्यं वि
रोधं धत्ते अधुना पुनरर्थे ते बांधवाः हताः यतोऽतो वयं
विरोधं धत्त इति भावः अपरं शूर्पणखानिकारं पराभ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वं दृष्टा कथं मृष्यते ऽसहिष्णुते उत्साह शक्तिरुत्साहसामर्थ्यं प्रभु
शक्तिः प्रभावः [illegible] मंत्रशक्तिर्णां मंत्रसामर्थ्यं रत्नभू श
ष्णुरिति समर्थः भुवश्चेति ष्णुः दृप्तः दर्पिष्ठः संधुक्षणं दीप
नं व्यसनं वैरस्य हायो द्वितीयः स्वयं स्वं ईषत्करः सोमोपा सुग्रीवः
नेन उपायेन कष्टकृच्छ्रीति प्रसिद्धेन उपस्थापयत् लक्ष्मणसं
निधिं प्रस्थापयनि षाद् राजानमिति पाठे समासांतवि
धेरनित्यत्वं संस्मारणं नेपथ्ये रावणवचनं कष्टदीर्घशेषि
काशास्त्रव्याख्याग्रंथः कृतः इति यस्य प्रसिद्धिः साचरा
वणेन कृते सति घटते इति ज्ञापयति कंद [illegible] इति पाठे कं
दलीविशेषिकटिकासापि रावणेन कृता अथ चकंद
लीकल्पहवान् पंडितः सूरिः कुशल [illegible] श्चाविवादिष्येउ
द्राहं करिष्य यो ऽत्र सेव भासनापेक्षितिदुः अन्यतश्च लक्ष्म
णवचनं खलिकारोर्त्तं नं नत्र खर्जूः कंडूः तयोगा
त् सिध्मादित्वात् लच् तस्य भावः खर्जूलता सुखाकरि
न सुखजनिका सुखप्रियादानुलोम्ये इति डाच् वश्चि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कमंप्रज्ञातसिद्धांतस्य वृश्चिकः भूकूकीटः विंछिइतिप्रसिद्धः
वृश्चिकः शुकरुकिंतौ षधिविशेषयोरितिविश्वः त्रितोंकोज्ञा
तसिद्धांतइत्यमरः संजल्पतः संल्लापं कुरुतः संल्लापो भाषणं
मित्यमरः सर्वंविद्रावयति इति सर्वविद्रावणः सर्वविप्लु
वकर्ता अयं च सर्ववित् सर्वज्ञो राणः अनपोः पुरः स्फूर्तिं
कमर्थ माश्रित्याः भवान्रावणइति वाचोयुक्तिरुक्तिप्रत्य
त्या दिवादिगस्यश्वायुनिदंउहरेधिसन्धुक्त अन्यथाभि
संधायतात्पर्यज्ञानेन हेतुनावाक्छलेनोत्तरं ददं निगृ
हितोसीत्यर्थः यथाऽयंनेपाल्लागतोनवकंबल्लवत्वा
स्प दितिवाक्येकृतेनवसंख्याकः कंबल्लाइत्युत्तरं ददत्प्र
तिवादिनावाक्छलेन निगृहीतो भवति तथा सर्वविद्रा
वणो हमिति वाक्ये भगवान् संहाररावणइत्युत्तरं प्र
यच्छन्लक्ष्मणो निगृहीत इति भावः प्रत्यवस्थानं कुर्वन्

प्रत्यवतिष्ठमानः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ-४
अं. २

विरोधेनोपतिष्ठमान इति यावत् भिक्षायै भिक्षां याचितुं क्रिया
र्थोपपदस्य चेति चतुर्थी किंत्वयो किंतरां चराचरणेन अपि तु
न किमपि उभयत्र किंशब्दो जुगुप्सायां निर्वहणमुपक्रान्त
स्योपसंहारः उपक्रान्तस्य संहारो भवेन्निर्वहणं खेद इति भर
तः परिव्राजको भिक्षुः द्राकू री घं नासूचितं विसात्र मित्यो रो
दिस्वरसाज्जटायुप्रवेशं सूचयितुमाह अये इत्यादि अये
इति निर्लक्ष्य संबोधने दक्षिणस्या इति अपादाने पंचमी परा
पतत् आगच्छत् अनुपालयामि अपेक्षे गृध्राः पक्षिभेदाः
वृत्तान्तं वार्तां टाजे [illegible] युस्तु जटायुषेति शब्दभेदात् जटायुरी
दृक् हि रूपतामांस संकोचनं परिरसः समीपभूमिः मालिन्यो
माल्यायुक्ताः त्रिचत्वादित्यादिभिः दृश्यन्त इति तटीभूमयो
जनस्थानपरिसरभूमयो दृश्यन्त इत्यन्वयः मधुभिः पु
ष्परसैर्मत्ताः याः कोकिलवध्वः ताभिर्निर्धूतो या चूतां
कुरप्राग्भारः तस्मात् तस्य वा प्रसरं [illegible] तो ये परागाः पुष्प

५

108

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रेणवः तएव शिकताः वालुकाः ताभिर्दुर्गाः गहनाः यद्वा मध्यै र्वसंतस्तत्र
मताः उत्साहस्य शालिन्यो यासाः को किं नु बध्वः इत्यादि पूर्ववत् प्राग्भारोवि
स्तारः शिखरं वा परागः सुमनोरज इत्यमरः याः तटीभूमीः कुछ्मात्
लुब्धकं आरेवटिकः धारा वाहिभिः पुनः पुनरनुवर्तमानैः कुटिल्
ते वा एणी कुरंकतरेणूत्करैः लुप्तपदवीनिः शंकं यथास्याद्वम
ष्या स्ति कुल विशेषणमेवा सभाजयैमि प्रीतं करिष्यामीति वा
ति सभाजप्रीसेवनयोः कुलायः पक्षिगृहं संपातिर्जटायुषोग्रा
नासहचरो द्वितीयः महारण्यमरण्यानीत्यमरः अनिविषमंअ
संतकठिनं प्रतिपत्स्यामहे प्रतिपत्तुं ज्ञातुं मिच्छामः पदगनो
सन्नू सनिमिमेतिरसू पूर्ववत्सनइति तद्रू श्रद्धाभिलाषः कनि
ष्ठो लक्ष्मणः रामात् त्रस्यत् विप्लयां द्विरुक्तिः नाभ्यस्तार्घनुरि
तिनुमनिषेधः न तरेति भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यपादानता
चिक कृष्टभोरित्यव्ययसमुदायः स्वेदेधि कृष्टो भ्यापरिखेद
इति भरतः निजामा मूर्तिदशामुखादिस्वरूपं प्रथयति प्रका
शयति आर्यपुत्रेति संबोध्यपतिः पत्नीभिर्ननेनाच्यति भरतः कु
ररी शायुतीति प्रसिद्धा चटकविशेषस्त्री चचूरीवर्पटीजनीत्यमरः

[illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म. ८

मलिनां दूषितां तत्र हृदि स्तोभे वस्फुरन्ती अपि तु स्तोभानयुक्ता सप्तब्रा
ह्मणाः सप्तर्षयः येषामिति निर्धारणे षष्ठी तस्य पुत्रस्तापस्य सतानू अलि
कं मिथ्या अट्टहासो महाहासः वाल्मीकेर्वासुरइतिख्यातं अपसदो अथ
मः जगदिति अमिषं भोग्यवस्तु उत्कृष्टरूपं मांसं वा उत्कृष्टे पञ्चले मो
गवस्तुनि चामिषमित्यभिधः किंतु न श्वपेवायमभूषायां वा आछि
द्य गृहीत्वा भुंजेति भुजा एवविटपाः शाखाः तेषां मदेन गर्वेण व्य
र्थं निःफलं अंधं भुविष्णुः अंधीभवन् संमदपसरसि अपयासिनान्
नु ष्विकृ अनघ एवाघोभवति कर्नरिभुवइति खिष्णुच् कीदृशः चो
रकारं चोरवृत्त्या आरभ्यमानः चोरिकामुच्चायति वा आरभ्यमा
नः कर्मबध्यात्मारोरुम् नखे विदारणे रमपस्कारः अपाच्चतुष्पादि
त्सादिना स्फुटकरजो नखः कोटिः अग्रं क्रूरं कर्मरेनं दारुणो महान्
गहनो गभीरः विवर्तः परिणामः इति कर्तव्यता विधानं इदं कृत्वे
दं कर्तव्यमिति ज्ञानं अनौपयिकं अभ्युमिस्तमरः उपायात् टक् अपुनंपु
ह्रस्वश्चेति टक् ह्रस्वश्च तत्तादृगिति न तावत् सीतापहाररूपं वंचनं नूनौपप
भर्त्सनं रुषा क्रोधेन धूमायमानो धूममुद्वमन् वह्निः खिफेना कं
लिच चैकाराख्यदूः आर्ये मम महत्तेगिरं न समाप्नोतीति संबंधः
रोषवशात् दर्पोक्तिः एवं प्रकीर्णोध्वस्तायो वर्णः तेनाविष्कराः खंडितं
चापे पुनः हर्षे विश्राम्यति अर्थात् रामस्य तातो नुकंप्यः तातौ कंप्या नु

110

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जनक इति धरणिः पर्यंतोऽवसानं अनेन जटायुवधः सूचितः धूमापि
तेति कौधस्याग्निना साधर्म्यात् उत्पीओतिशयः निपीतः भुक्षीकृ
तः शोकस्य जडिमा स्त्रीनत्वं आर्यमारीचिमथन इत्यनेन मारी
चिवधः सूचितः अवाचीं ककुभं दक्षिणां दिशं अभि अभिमुखं अभि
प्रीति अभिमुखे इति कर्मप्रवचनीया संज्ञा दक्षिणस्यामवाच्ये चेत्यम
रभेदः दिशास्तु ककुभः काष्ठा इत्यमरः वीथिः पंक्तिः कुत्सित समुद
यः संज्ञायां उच्छ्रयो वा प्राच्यः पूर्वे चरमे पश्चात् भवाः प्रथम चरे तिना
सर्वनामसंज्ञा भवितारो भविष्यंति उदुंदिक्रमो दिक्क्रमः समज
निजातः कर्तरि एणीचू खलु एवार्थे सुभटानां प्रेषपथाने वै सर्थः
१० होयेन पथा हंसबोधैन शतैश्चरितैः शीलापहारश्चरितैः शीलापहा
रस्वरूपैः अभितः सर्वतः पुनस्स नर्जे पुनस्सापरपराद्वाचणस्य
स्मरेषु किंचिद्धासवस्तु सस्तु विभग्नेति चतुः पार्श्ववर्तीति जत
एव नमई तु मसंगता अन्योन्याकर्षणात् कथं वर्तते अपितु के
नापि प्रकारेण स्थातुं न शक्तो भवति लज्जया पुरुषेण मुखं नम्रीकृ
त्य स्थीयते इति स्वभावः चतुर्मुखस्य तदपि न संभवति इति भावः
अभिषंग आसंगो दुःखं पराभवो वा अभिषंगो मतो दुःखे आसं
गेपि पराभवे इति विश्वः आस्पदं स्थानं पतती व्यसने निष्ठुरे दारु
भीषणे णे दारुणौ नेम हास्वरूपे जने दारुणे भीषणे गुरावितिशाश्वतः घे
स्मे

111

र्यं धीरता पांडित्यं वा कर्तुं साधूनां मनः कूर्मवन्मन्त्रेण संवर्मयति व
र्मणा संनह्यते सत्तापपाशो निति निचूसहजे स्यादिस्वाभाविकधैर्यं एव
रां वदा आयतावृत्तयो व्यापारा यासां ता न्स्कू च रुणाकारूषः कोधाश्व
हृदि चित्ते नियंत्रितानि यमितानि इह पुनः किं करवै किं वरवाणि आत्मने
पदे एनत् यत् अपत्रपा अन्यतोऽल्ज्जा किमर्थं निर्वचनीयं यथा स्यादेव
मानं विजिस्य विजृंभने स्फुटीभवं जिरोषाः शोका म्वसा हजिकधैर्य
पतव्यापाराभवंति तेनियमिताः अपत्रपा तु न धैर्येनिवारणीयेति किं
करिष्यामीति भावः बसांवदेति प्रियवरो वदः खचत्र अरू द्विषदजंत ये
स्येति मुमूर्षजासा पत्रपा न्य नइस्य मरः मत्युशोको तुत्रकृ स्त्रिया
भितिरूटकृद्यो स्त्रिया भित्य पिनी रस्य सुषेमरणधा सो को मुवनंत
ससाधनैर्नुः हे भगिनीयमिति तातेन जटायुषा वज्रमिव तत्र क्रूरभयं
करो अपस्क्रिरमाणो विदारयं तो नतुरेव भंगुरेस्वनः कुटिलैर्येन
खत्रोटिताभ्या तुटद्वंपनं यस्य सः अपस्क्रिरमाणो निकिरते हर्षजीवि
काकुलायकरणे क्षिति तदूं पूर्ववत् स्फुट त्रोटिभ्यां चुः चंचुस्त्रो
टिरुमेस्त्रियामित्यमरः पंचाननः सिंहः ध्यानं नाटयति मूर्ध्नेती
त्यर्थः अनिप्रसज्जमानो बालक कारेण प्रवर्तमानः रसांतरं कर्तु
माह विध्येति एतास्तरंगमालिन्यो नवोऽद्रिजलैस्तो यत्र कगु
णनिकांगीलवा घनस्याभ्यास संवर्तते अद्भिः कीदृशीभिः वे
तस्वतीभिः वेतसो वानीरवृक्षस्तद्युक्ताभिः कुमुदनउ नेतसभ्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उमनुप्रनघः कीदृशश्च विन्ध्याद्रिराजस्य कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधः अन्त
न्तःपुरपदेनान्तःपुरस्थाः स्त्रियो लक्षणया उच्यन्ते स्त्र्यगारं भूभुजाम
न्तःपुरं स्यादवरोधनमित्यमरः अत्रासो गुणनीयो यत्रिवर्त्तो यत्रि
कस्य गीनवाधनाद्य मिदं त्र्यमिति च अद्रिरिति अपोगिरि
तित्थकारः दर्शनीयतामयोजकरूपमाह कुमुदेति तटिन्यो योरमे
ने रतिं जनयन्ति कीदृश्यः कुमुदवनेन सह विशायिन पर्यायेण जाग
ताः भोरुहेण कृतो यामिकस्य प्राहरिकस्य विभ्रमो विलासो या
स्ताः निशा यस्ति व्यक्षपयोः क्षोतेः पर्याये इति घन मदकलामताः
ये करलोलहस्तिनस्तेषां कर्णतालेन कर्णशाद्वेन नत्येनो मुखराःश्रा
द्यायमानाः ये मयूराः ते मनोहराः अजेभद्र कलौ मत्तद्वयमरः
अपरमपि भरसोत्तरायाह आर्येति इनोत्र इहमहिषेति विषाणाग्रे
गैरौहितौ हितोरेण विशेषः लूलो गर्भः हस्या विनाशाः विहरमा
णाः अकस्रे अभिप्रायेति उः हि कुञ्ज पक्षभेदः वनान्तावनदेशार
मं तरुः क्रियाध्याहारः अनुषंगो वा अन्तःस्याद्दिशानाशयारिति
धरणिः स्वरूपवाचित्वे क्लीबता स्यात् यद्वा वनान्ताः वनसमीप
प्रमयः अन्तं स्वरूपे देशे नाशनस्त्रीशेषेति मेघपीतिमेदिनीकरः
त प्रातीति पर्यूहः परिसरः प्रान्तवीप्सायां तेन परिसरं परिसर
प्रतीत्यर्थः प्रान्ते परिसरे इति पादितृतीयासप्तम्यावहुलमि

113

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्य अभिषेधः अर्घो महोत्सवः पूजाविधिर्वा अर्घो महोत्सवे पूजा
विधौ मूल्येऽपि इत्यमर इति विश्वः श्रियस्तु अर्हतां मयूराणां यथा
मिलितं कालोपस्थितावस्तु न तिक्रमेण यथासा इत्यस्य इत्यर्थः भा
वः कदंबो नीपवृक्षः विभूतिः पुष्पादिसंपत्तिः नवमेघेन व्यूढं वि
न्यस्तं संहतं वा उरो मध्यं यस्य सः व्यूढः संहत विन्यस्त पृथुलेष्वभिधे
य इति मेदिनी क्रूरः विषधरः सर्पः अप्रियं विप्रियं क्रियते या
भिस्ता प्रियंकरिणीः आत्मप्रसूर्भागीतिरघुनन्दनोपो जाँनिस्तःभ ला
तु रुधिरा कर्तुं आत्मानं देहं नु नेतु तो हेतुरात्मानं संगमयितुं न शक्यते इ
तत आह इयमिति इह तनुः शरीरं अवयवैः करचरणादिभिः क
रणभूतैः तैः विवर्णतां उपेति कीदृशैः ग्लानतां परिश्रान्ताः
त अत एव स्रस्ताः स्रस्ताः तैः तपनश्रीकाः अवलंब्य चान्तैः जाग्र
यस्यां तो निरंतरः श्वासो नादृशी अत एव मुष्य मुख यस्यां
तादृशी भिदुरस्वरा भिन्न स्वरा घर्घ स्वरेति यावत् कुतस्तनु
वैवर्णमुपेतीत्यत्र आह माधुर्यं न द्विषयेणो कः स्थायी भा
व वः चिरेण रसतया करुणारूपेण विपच्यते परिणतो भव
ति भाव एव शोकादिः करुणतां याति तथाचोक्तं रस
प्रकारो प्रेमरूपो रसो ह्ययः शृंगारादिप्रभेदवान् काया
प र्थं भावैः पोषमानं पश्याभेधीयते आलंबनविभावेभ्यः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वेभ्यः समुच्छ्रितः सौरे रसादिरूपेण भावद्रूप्यभिधीयते रतिर्हासश्च शोक
श्च क्रोधोत्साहो भयं तथा जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायीभावाः प्रकीर्तिताः
भावा एवातिसंपन्नाः प्रयान्ति रसताममी यथा द्रव्याणि भिन्नानि प्रया
न्ति मधुरादिरसात्मतां कुतः शोकः परिणतो भवतीत्यत आह जडता
जाड्यं स्फुरति हृद्रोचश्च दृष्टी बाष्पायेते अश्रूण्युद्गमतः बाष्पोष्मभ्या
मुद्वमने इति क्यष् वा क्यषइति तङ् स्मृतिश्च गलति तथा शोसैकवा
व भिनयोयं तथा चरसप्रकाशः जाड्यं शरीरे नयने बाष्पो ~~हृल्लेख~~ हृल्लेकः स्मृति
क्षयः शोकस्याति भेदे वर्मितिसप्रसवारिणी सहाध्यायिनी हेकबं
धो नाम असुरभेदः जयं न भवसि इदानीमेव न भविष्यसि वर्तमा
नसामीप्ये वर्तमानवर्तमानवद्देति लट् कलहायमानो युद्धं कु
र्वन् शब्दवैरेति क्यङ् उपपद्यस्य त्रायस्व गुह इव श्रूयत इत्यनेन
भविष्यद्युद्धप्रवेशः सूचितः क्रीडाविश्वासनिवेदिनि वेदनिस
मस्तक्रीडाविश्वासतल्पानि चुंबोबंजुलः जेखाराजिः स्वे
नि चतुराणां वि ॥ विदग्धानां दर्शयिष्ये अभिवादिदृशोरा
त्मनेपदस्योपसंख्यानम् इति अनेन प्रकारेण रहसि एकान्ते ते
स्मरामि त्वां स्मरामि अधी[illegible]गर्थे इति कर्मणि षष्ठी भीवि
नायाः भियो हेतुभये षुक् स्मरः कंदर्पः तस्य परिमलोवि

115

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रा० टी०

मर्दः तस्य मुद्रानिश्चयः तेनयोभंगः पराभवः तस्यसर्वसहायाः पूःस
र्वपोदारिसहोरितिखनू विनेति विनेता रक्षकः विनयकर्ता वर्णा
नांब्राह्मणादीनां विनेतारदपानामिति पाठे दर्पशालिनां जयक
र्ता दिविषदांदेवानां अभयपदुर्गंयस्य अभयार्थंदुर्गं दुर्गस्थानं लक्ष्म
णविशेषणं अजहल्लिंगतयात्वन्वयः यद्यपि कृतिष्ठः काकुस्थः
शत्रुघ्नः तथापिसंनिहितत्वात्प्रकृते लक्ष्मणस्यैवान्वयः पदस्ते
लक्ष्मणस्य दुर्हृत्तनुः द्वैप्यविशेषः रजनीचरो दानवो राक्षसौ वा
एकक्रियाकारितयासाम्यं तस्यजन्मनेग्रहः आसक्तिः तस्यज
दुश्चरः जनकं यद्वा दानवजन्मरूपोग्रहः तज्जनकं पाप्मानं पापं वि
जित्य स्वान् लोकान् उपातिष्ठत संगतवान् संगतकरणेतङ्
एषखलु गंधर्वो लक्ष्मणाद्विना संप्राप्य स्वर्गमागमिष्यतीति
शापांतस्तेन स्वर्गतरुति भावः एतं निषण्णं देवैर्गम्यते यैस्ते दैव्या
नाः करणे स्फुटं विवर्तमानो प्राप्यन् जसौ प्रजवः तेनैव
योजनबाहुना कबंधेना विदुर्योधनबाहुं तं कबंधमुद्दरेमु
खमिति पुराणं प्रहरणं अस्त्रं दुन्दुभिमिति निष्पिष्य चूर्णया
मास कपीश्वरो वालीस्याः शरीरास्थिकं काल इत्यमरः कुमा
रेणलक्ष्मणेन विनोदितो धनुःकोट्या विक्षिप्तः आभियो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गोयुद्धोधमः रोषाना मामेवं वाच्यमिति [illegible] राष: असंतनिषेधार्थं
द्विरुक्तिः वत्सस्य तनगुह्वस्येत्यर्थः अंतरायो विघ्नः अंतरात्मन
पि रुत्निपाठे पमध्यवर्ति मूत्र इत्यर्थः व्योम मया[illegible]नेन न[illegible] विमानेन
योमयानं चिमानो स्त्री त्यमरः यद्वा आकाशगमनेन हनूमानि
ति अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः सभाजूयितुं प्रीणयितुं प्रा
र्थति कं उपरदूनं प्रासन इतिप्रसिद्धं पात्रं तेन प्रदेशान मित्यमरः
अनुयुंजाने पृच्छति प्रश्नोनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः जानन्नेवेति
नोस्माकं प्रेयसी जानन्नेव यद्वा जानीनं च रक्षोनाशहेतु
नस्मानिति भावः अपहरते चोरयति नयति वा अस्ति चेति
लोकोक्तिः इदं पुनर्वर्तत इत्यर्थः हितयः सरावणः चंद्रापीडं
महादेवं उपास्तितुं स्वयं शिरोदाम[illegible]कृतवान् नतस्मात् पुनः कु
टाटवी कर्तनादपि रावणस्य न वा त्रासः चंद्रहासो रावणखड्गः
स एव हतकोनियः ते नक्षुण्णः प्रहतोयमध्वा मार्गः शिरच्छेदरूपो
यतोन्विष्टः प्रार्थितो वा मम वाणेः अत्रापि कृपाहैत्यर्थः वनौक
सो वानराः अनुरुध्यंते कामयंते अनुरुधकामे दिवादिः किमु
च्यते अपितु नास्ति वाग नसरः यतोस्माकं जयं सनाभिः स्वजनः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सपिडास्तु सनानयइत्यमरः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः उपनिस्खश
नं प्रसविताजनकः दर्शनायेति स्पृहेरीप्सितइति से प्रदानता
ऋष्यमूकः पर्वतभेदः मंत्रशक्ति मंत्राणां सामर्थ्यं सीताविरहसंतप्त
रामं अन्यमनी कर्तुं आहविदधतीति विंध्यस्थलेखाः शृंगपंक्तयोवन
पंक्तयोवा अक्ष्णोश्चक्षुषोर्मुदं हर्षं विदधतीति योज्यं फलैः पुल
कितइव पुलकितोयोजंबुवृक्षस्तस्य कुंजेकुंजेतः शाद्वायमानायेक
पातास्ते प्रियाः ज्ञानसाराशबरपुरंध्रयः स्तासांबध्वोपि ग्राणीत्यर्थः
अनुगताअपायत्र सोऽनूपोजलप्रायोदेशः उद्गतोदेशोरस
स्प पोअंकारउत्थं नीपः कदंबवृक्षः प्रहसनमिवप्रहसनं पुष्पविका
शः सहचर्यासाहचर्यं जलप्रायमनूपंस्यादित्यमरः समंता
दिति अमीर्वीपिनविनिवेशाः समध्यीयां हस्तावलंबं उपच
यं हस्ताकर्षणं व्यवसायं ना दिदधेनइति अन्वयः कीदृशीनांअ
वियावैदेहीशान्तलिपिकरीणां मिथ्यासीताशांतस्य निखनक
र्त्रीणां सीतानिविनिविशविशत्यात् सर्वत्र सीतेवास्तीति विभ्र
मइति भावः समंतात्सर्वत्रोन्मिलंतीयावहन्ना निबिडा लहरिक
लोलस्तं लघनकालायाल्यचवेप्रेरवत्रपपानिकाः चलत्सरोवि

२ प्रसरंती

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शेषवायवः तैर्विदलितं स्तोयाएवास्ताभिः स्फुटभद्रस्पर्शः भयभ्रष्टे
त्यादि भयेनत्रासेन भ्रष्टः प॰गयितोयः प्रयोजनवल्लभः तस्य
विहरेण विरहं कारेण निरहंकाराशोच्या हरिणी तस्यामु
खावलोकेनउन्मीलितनुहृदयं गुप्तरयो गुरुरतिशायितः करु
णारसः तेन रूक्षणां दुःखितां अतः अतनं मैवं मेवमिति
चारुभाषया भाषमाणां यद्वा यत्कमभिद धनीं सहच
रीं प्रियां प्रेक्ष्य धनुष्मतां धन्वानां शरव्यात् लक्ष्यात्
प्राक् प्रणिहितं हृदयमपराहं च्युतलक्ष्यमभूदुन तुशाराज
पराङ्मुखः शरव्यएवपपिता हरिणीहनन ननिषेधकारिण्या
ः प्रियायावचनं श्रुत्वा प्रथमंसंधानं शरस्ताहरिणीहनने
व्याघ्रादिनां बुद्धिरभूदिति भावः किंतु मृगवधेप्रथा
मं मनो मान्यप्रहितं प्रेयसीवचसा निवृत्तमिति तस्याप
राङ्मुखत्वं च्युतलक्ष्यत्वं शारप्रस्थानं कर्तव्ये वासीदिति तस्या
पराङ्मुखत्वमभूदिति वर्णयति अ पराङ्मुख पृषत्कोसौ धलक्ष्या
लश्रुत सायकः स्यमरः लिंछतीति लिंछ व्यत्कायां वाची

119

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ ९

मुरा

स्यस्य रूपं म्लेछनं चारुभाषणं प्रतिबिम्बः मृगया आखेट
कं व्यग्रयाकुले उत्तरया मितर्कयामि नेपथ्ये भो भो इत्यादि
वालिवचनं चंक्रमणं कुटिलगमनं विवर्तितो विलोटि
तः कंकालकूटः कूटाकारं मांसभक्ष्यं सकलशरीरास्थि
कं कालइति प्रसिद्धं स्याच्छरीरास्थिकं कालइत्यमरः
कनकमयेति कनकमयानि सहस्तपात्राणि यस्मिन्
कं पुंडरीकनस्य वैकक्षीति यंगुरसि न्यस्तपुष्पमाला
पटसमूहः वैकक्षिकं तु तत् तिर्यक् कक्षे समुरसीत्यमरः
करंकमस्थि करंको मस्तकेस्थानीतिमेदिनीकरः
व्यतीकरो विलोपश्च नरागो लोहित्यं त्रिगुणेन तिक
नकमयपुंडरीकमालाप्रभया रोषरागेण स्वभावि
नवाग्रेगुण्यमित्यर्थः पोलस्त्येति पोलस्त्यो रावणः
तस्यावयवो हस्तादि समूहः तेन संकटं व्याप्तं य
दूजामूलं कक्षान्तेन क्षणमुन्मीलितं हृद्राज्यं यस्याः

२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तां कृतां चेद्वालीरावणं कक्षायां निक्षिप्य पृथिवीं प्रद
क्षिणं कृत्वा सप्तसमुद्रेषु संध्या कृते त्रिपुराणं कक्षा निक्षिप्तं क
रोति तदा अमरावती एकराजवती भवति अन्यदा रावण
ने वद्देराज्यं तत्रेति भावः यस्मै वालिने हरिरिंद्रः शंके
तर्कयामि मम स्फूर्तेन न तेन मम महद्देराज्यं तत्रेति भावः
यस्मै वालिने हरिरिंद्रक्षणखंडितमिति हृद्दाश्चवक्षं
षिद्दलरुचलेन पत्रव्याजेन पिंडीकृत्य पवत्तुलीकृत्य
कनकांभोजस्रजं दत्तवानिति दिष्ट्यावर्धयामि उत्स
वं तस्य करोमि दिष्ट्यापूर्वो वर्द्धितिरुत्सव इति भरतः
वाचिकं पुनरेतावत् संदेशवाग्वाचिकं स्यादित्यम
रः मित्रपर्यायः सुहृदभिधानं तेनांतरितं मित्राभि
धानं दासत्वमित्यर्थः मंत्रः षड्गुण्य शक्तयः उभा
वोत्साह मंत्रजाः अभिषिच्य आरोप्य कोशो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुरा० टी

ध्यनं दृष्ट्वा राज्यं उपयुज्यमानं उपयुक्तीभवंत इंद्रसूनुं
वालिनं उपयोक्ष्यमाणेन उपयुक्तीभविष्यता वक्रोऽ
नेनुः उपयुक्त्या गात् सुग्रीवेण समंप्रीतिक
रणे कारणे माह इष्यादिति भिदुरः स्वयमेनाशी
ऽरु पुष्पायमाणः तेजउद्दमेनू वाष्पि आभ्यामुद्गमन
इति क्यङ् अयं कपीन्द्रो वालिनो स्मान्न संदधीत
न संदध्येयुक्तान्कुर्यात् हि यतः विरोधो कार्यस्सा
हाय्यसाहाय त्वं प्रकरणमुपसंहरतीसोहमितिदम
नं मारणं तर्हि इंद्रपुत्रस्य वालिनो वधे इंद्रस्य शोकः
स्यादिति सत्य आह पश्चादिसादिपश्चात् शक्रे
आराधयामि आराधयिष्यामि वर्तमानसामीप्ये
ऽङ् परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैणेयः कल्याणादि
नामिनङ् ठकुचेनिठस्येयः व्ययोनाशः शिथिल

चेतिरनङ्

२२

122

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रुत्यं अल्पशोकं तथा च परस्त्रीसंभवपुत्रनाशादीदृस्या
पिनासि क्रोधो भविष्यतीति भावः पारस्त्रैणेयस्तु पर
स्त्रियोरस्यमरः विध्रूतस्सतु दनुर्दनुजः कबंधः दे
भूयंदेव भीवं भुवो भावइतियत्रुस्याद्देव भूयंदेव
त्व मित्यमरः आभिनंभितः प्रापितः दूत्यं दूतकर्म
पुरोहितादित्या घतद्रूत्यंतद्भावकर्मणित्यमरः
प पितेत्यादि अंतरणिः सूर्यः तवपिता की दृशः रेतो
धाः शुक्रापकिः आतोमनिन्कनिपश्चेतिवनिप्र
सूर्यस्योरसः पुत्रश्रयद्वारेतस्तेजः तद्धातिरेतो
धाः तेजोनिधिः रेतः शुक्रेचतेजसीति विश्वः अ
स्मत्कुलगुरुः मनुः तववैमात्रेयः सपत्नभ्राता तस्माद
स्ताक[redacted] मपि सहजं कुलजं मित्रं त्वमसि तथापि
कापेयचपलः सन्र्य दिङ्गानेयशालि मावंशाथितय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सिसजसितदावालिक्षतजरसञ्चपन्नगमेशराः प्रतिशु
बोल्लग्नकाः तवचांचल्येसतिये शरेः वालीमार
णी यस्तैरेनत्वाम हनिष्यामीति भावः ज्ञातेयं को
पयमिति कपिशा सार्ठकृ इति भावे ठक सगोत्रबांध
व ज्ञातेयं बंधुता तेषां कमो ज्ञाव समूहयोरित्यमरः
क्षतजं रक्तं स भिध्यमानः स्वयं प्रज्वलन्नूरुंधी दीप्तौ कर्म
कर्तरि लट् अग्निसाक्षिकमिति अग्निः साक्षी यत्र विक
र्तनोरवेः पक्षपातोनुग्रहः विदांकरोतु जानातु अंभो
जिनीवल्लभः स भगवान् सूर्यः यो दुःसहतरयथादेव
लोकेषु वर्तिष्यत इत्यन्वयः नयेनस्त ख्येनप्रतिशुश्रूष
ति अंगीकारमिघत्ती ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन इति प्राप्तस्यात
उः प्रत्याङ्भ्यां श्रुव इति प्रतिषेधः अंगीकाराभ्युपगम
प्रतिश्रवसमाधयइत्यमरः स्त्रीमाप्यवहारः स्तइतिम
नसिकृत्य हृदये कृत्वो अनत्याधानेउरसि मनसी इति
गतिसंज्ञा समासे ल्यप् अत्रार्थांतरन्यसति कस्ये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिकस्येत्यनंतरंपुरतइतिशेषः यद्वा कस्यकृते प्रतिभणाति
स्मअंगीकृतवान् तथा चरविणामेकैकेभ्यः श्रीम
नसेवप्रतिश्रुतेति भावः कमलेभ्य इतिप्रत्याउ
भ्यां श्रुवइति संप्रदानता नेपथ्ये वाल्मीवेदति अ[illegible]षं व
भोगर्वः चिरस्येति निपातः श्चिरार्थे भुजकांडेभु
जदंडे प्रकांडो वा प्रशस्तमुगइत्यर्थः दर्पणेव आम
याबीरागी आमयस्य चदीर्घ इति विनिः दीर्घश्च
आहृतिः सारीरं नियत भाभ्यामेकेनेपञ्चमीवि
मकृइति निर्धारणे पञ्चमी प्रकृतेति प्रकृत्याकृमा
कांतारे वनेकुमारिस्कृगीवेभर्गः सेनायेन सःदो
भागिनेयाःदुर्गापुत्रः कल्याणादित्यान्रनडःट
कूचजनकैनपि त्रामुक्तः सकृः मनुबंधुसामंतो
राजानस्यपुत्रः निषंगी तूणीरवान् विहारिषुक्रीड
स्कूभमलसुवापटच्चरश्चोरः नस्येयं पाटच्चरीतां

125

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृत्तिं जीविकां आतिष्ठमानो स्वीकुर्वाणो आङः स्थः प्रतिज्ञान
इति तङ् प्रतिकर्तव्योनिवारणीयो गमयति बोधयति को
विशेषो भेदो नेत्यर्थः अभीक्ष्णं पुनः पुनः वायुवयोः संस्का
रिकं संस्कारो नामकरणादि तद्भवं नामपरिकर्म्यि
तं ज्ञातुं इष्टं अहरेव द्वे अपत्यप्रत्ययात् अपत्यार्थ
विहिताद् इणादिप्रत्ययात्कथं तन्नाम निश्चितोमिद
मपि नाम कत्रा एकः इत्यादि एकः समानः कर्मणा धनु
र्धारणादीनां साधारणः स्कन्धः परिकरः समारम्भः
र उद्योग इति यावत् याद्दा परिकरः प्रगाढगात्रबंधः स्या
त्परिकरः संभेगात्रबंधन इति मेदिनीकरः वायुक्त्या
र्मध्ये निर्धारणे षष्ठी भृगुपतिः परशुरामः अवकीं
र्णी क्षतव्रतः अवकीर्णी क्षतव्रत इत्यमरः संक्रंदन
इन्द्रस्तस्यापत्यं सांक्रंदनिः अनद्य अनतस्य संबोधनं अ
यध्य परइत्यत्रापि प्रश्नो वितर्कैर्वा अंतेवासी शिष्यः एष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वङ्गति ब्राह्मणविट्शूद्राः स्त्रिवर्णाः तस्याभावस्त्रेव एवं त
न्मात्रंव्यवसितं हन्तं जगत् येन सकलक्षत्रियविना
२ शात् तादृशस्य गतेभिध्यं नोस्माकं गिरां पथि स्थि अद्य
सूप्रभोतं इदानीं कुशलोभव द्विषयिणी ममवाणी कुश
लिनीति भावः उष्मणः स्वेदः उष्मस्वेदो घर्मजलं अस्फो
टासुहृद् श्राद्धः श्रद्धायुक्तः प्रज्ञाश्रद्धावीरतिभ्योणः वी
रश्राद्धः त्वां पच्चैरिरंतु त्वया समं युद्धं माचरसि इत्यर्थः
नंदतां हर्षं भजैतां येने सा दिक्कान्ता क्लिष्टा शश्वदस
थं उभासा उच्यतां जम्बु तेप्राप्नोति महाभागेति भा
गो भाग्यैकदेशयोरिति विश्वः संग्रामाय भूमिमा
स्वयति स्फुरास्फुराणामिति येन हेतुना त्वं तु जगो
तरोसि अतो मे नारदो मुनिः तुष्टः तस्य फलं हक्षत्रिय
त्यातृ कीदृशः अस्माभिः प्राणैः द्विष्यातां क्रीडतां स्फु
रासफुरोणामभिकः द्यूतकारकः स हि आरादिति स्थ्या।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तः वालिनं संग्रामाभिमुखं कर्तुं नृशंसास्तामाह महा
वीरेति मूर्धाभिषिक्तो राजासहे सौडानाख्याना म
ना शौंडो मतेऽपि विख्यातेऽति मेदिनीकरः अध
ना प्रशंसामुखेन निंदामाह देव इत्यादि बिडो
जाइंद्रः देवः त्वाअसूता कीदृशा द्विषद्भिः शत्रु
भिः उपमृदितो यः स्वर्वधू वेणिबंधः तस्य प्रेक्षया
दर्शनेन धारालं विरूढं यद्वैरं तेन प्रसमरं प्रसारि
दा तं समरे संग्रामे उ[illegible]मं निरर्गलं ओजः स्तेजो
यस्य सः इंद्रः रूषा क्रोधेनारज्यत् रक्तीभवत् रूर
जरागादिवादिः अक्ष्णां सहस्रं उद्वहतु धारय
ति स्म कीदृशं प्रथमं विद्धा अनंतरं उत्खाता उसा
टिता ये बाणास्तेषां क्षतसमूहतुल्यमित्यर्थः नि
र्भरं अत्यर्थं न उद्गुराकुटिला याभ्रूः तयाभीमं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वंदीकृत्येति रेवां नर्मदां उन्मुच्य यत्का त्वया बालि
ना सर्वाभिर्महिषीभिः म~~हा~~हानदीभिः समं तत्र तत्र
संध्यावंदनविधानात् विश्वेपि सर्वेष्वं बुधयो वि
स्मापिताः विस्मयं प्रापिताः कृताभिषेका महिषी स्य
मरः प्रकृतेश्च समुद्रस्य तघ एवमनुष्यः रेवा कीदृशी
प्रत्यक्षीकृतं दृष्टं कार्तवीर्यस्य सहस्रार्जुनस्य च
रितं रावणबंधरूपं यया तां रावणबंधनं रेवाया
कार्तवीर्यकृतं तथा च रेवया पराक्रमो दृष्टः अतस्तस्या आ
श्चर्यं न्नाभूदिति भावः त्वया कीदृशेन रक्षोराजं
रावणमपि वंदीकृत्य संध्यासमाधितं संध्योपा
सनं विदधता कुर्वता विजित्वरो जयशीलः पूर्व
वत्कारः ओघः समूहः दुःसचरं दुर्धर्षं दुश्चेष्टमिति
यावत् विस्मापिताइति निःस्पंदस्मयनेरित्यालसं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अं ५

ग्नामाय रावणमजिमुरविंकर्तुमाह चिरायेति चक्रंस
मूह: मारणं मारस्तस्या कश्चिन्नयन्नसमासं को युद्धं संप्र
हारो वा नत्रये शानि कुकुशल्ल हे तेसूधासधर्माणां व
अम्हनतुल्यां वाचं शृण्वतो मम मानसं न तृप्यति नहि
केन तृप्यती त्याह किं त्विति हे वीरभवतस्त्वद्धाम
तेजो दृष्ट्वा इमौ मे बाहु बहु यथा स्यात्तथा उत्ता[illegible]
म्यतः ग्लानीभवतः वीरेति सापेक्ष्यं संबोधनं तं
कृतनरं तुयेन धाम्नासकलराजकुलप्राणांतकं
कार्मुकं माछिद्य आकृष्य रामः परशुरामः भृगु
भुवां उत्सर्गसिद्धा स्वाभाविकी स्फूर्च्य होमपात्रन्न
भितः प्रापितः तपस्थितानीन उत्यर्थः भुवस्सागा
दिभावः उत्सर्गसिद्धामिति पाठे उत्सर्गस्सागते
न शुद्धां भूर्भुवस्स्वस्त्रयी त्रिलोकी सोपणं ब्रणाप
नयनं सापेक्षमाह नन्वेतदिति अघिमो विकृंद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त गुणं युद्धं सर्वस्वदक्षिणायस्यतत् अन्यो पि यस्यतुष्टो
भवति तस्य सर्वस्वं दक्षिणा दत्तो इदमपि युद्धमेव ददा
तीति भावः यद्वा युद्धमेव सर्वस्वदक्षिणा यागो यत्र
तत् मूलं कारागारं तद्धरति मूलं हरि आदत्तोग्र
ण्हातु आऊदोनास्यविहरणइति तडूः संग्रामाय
प्रभवति संग्रामिकः प्रभवति ठकुशोष्यनावा
हुशालिनां प्रतिबद्धसंबद्धं प्रतिबद्धमिति पाठे तु
त्यमित्यर्थः अया कुसी लोह फाल फाडादिः
यद्वा लोह विकारः कुसी फाले कुसीरित्यों वि
कारमयसः कुसी इति विश्वः तलं चपेटः तथा च
स्वांगेन स्त्रीति भावः जो हहे सदुने पीशा चेति असोराव
विघ्न णिः इद्रजित् अरवंडलं इन्द्र स्वर्ग प्रसरेण यत् हुर्यू सोभागि
नं च केतनं गोपं कृतवान् रास्त्रो च प्रसरेणेति पाठे सा
स्त्रसमूह प्रसरेणेत्यर्थः स्वधामबलं तत्र भुजबलं संग्रा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अं. ६

मे मा भूयादिति गोनमपत्नी परिग्रह पर इंद्रो गोनेम
नाभिशास इति पुराणं हे वीरत्व पाघ तत् समृष्ट हुसं
प्रोंछि नमित्यर्थः त्वपाकी हशे नरावराणं कक्षागर्त
स्य कक्षाविवरस्य कुलीरतो कर्कटत्वं गमयता वि
शल्यं क्रियते यथा सा विशाल्यकरणी दुःखोपश
मनी सपुत्रता जागर्ति तथा चेद्र इंद्रो जितः मया इंद्र
पुत्रेण वालिना इंद्रजित् पिता रावणो जित इति
पितृवैरानिर्यातनमेव सपुत्रता दोर्मूलमेव कुलं
तत्कर्षति सर्वं कृत्स्ना भ्रम करिषेषुष करति खः खित्वा
सुम विषमो महान् प्रसंगे विधानं ख्यातिः प्रसि
द्धिः कीर्तिर्वादायोदानं कलचुलिः सहस्राप्लवतेउ
द्गच्छति आवेगः संभ्रमः विकर्तनः सूर्यः तसुतस्त्रो वै
कर्तनिः सुग्रीवः स्कंधावारः सेनापतिः प्रभंजनवा
याः पारस्त्रैणेयः परस्त्रीपुत्रः आंजनेयः अंजनीपु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

132

त्रः स्त्रीभ्याठकू स्ववीर्यस्य निजबलस्य ज्ञायंनेत्रितो
विस्मारितः पुरा किल ब्रह्मा हनूमतोऽतिशयितं
पराक्रमं वीक्ष्यानेन पराक्रमेण क्रोधांधतपाऽ
लो नेनत्रैक्यंचे न्नाशनीयं तर्हि सर्वमिदमाकुलं
स्यादिति निधाय भवतः पराक्रमज्ञानं स्वयं
माभूदिति हनूमंतमभिशशापेति पुराणं कीर्य
माणां व्यासां सख्यामित्रेण द्वितीयेन वा सखामि
त्रसहाययोरिति विश्वः एकतुल्ययुद्धं द्वाभ्यामेव
संग्रामः परिगृहीतो विवाहः तत्र पौनकृतेन यच्छाप
व्रल ध्वं अंशो भागः मैत्रमौद्वाहिकं चै दायादा व
नां ननर्जवेदित्यादि वाक्येन वैवाहिकधने भागि
नो भागानर्हत्यादिति भावः प्रहरणमस्त्रं प्राणे
रितिसकपिचक्रवर्ती वानरराजो वाली वीरश्रय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नेरणं गणेशेते मन इत्यर्थः प्रकरणात् प्राणेऽस्मिन्स्वर्णपञ्चपु
षं कृठं शाम तंतु नाशाशाः रथयेरामा य विहितमातिथेयं ये
नसः द्विगव कूलं द्विकूलं तदुद्धृते उद्दिकूलेरु जिव हो द्विति
खशाद्विकूलमुद्धृता हशीषशा एवसरित् नदीतस्या आद्वि
शैलः प्रजवपर्वतः पर्वतादेवनदीनामुत्पत्तिः अत्रच पर्वत
सदृशा शालिपशाः सरिदुत्पत्ति रित्यर्थः प्रकांडमिव प्रकां
डं अस्थी प्रकांडं स्कंधस्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोरित्य
मरः कपुनरालोकरुष्यसि तस्य स्वर्गगमनात् दुंदुभिः
भेरीति प्रसिद्धं वाद्यं तेयमानकदुंदुभी इत्यमरः शात
कुंभ कलशैः स्वर्णघटैः कांतस्वरं स्वर्णं अथ भल्लूगो
लांगूलप्रभृतयो वानरविशेषाः प्रवर्तितां वातं ऊर्ध्व
मुहूर्तो ऊर्ध्वमुहूर्तं सुपसुपेति योगविभागात्समासः
तत्र भव मूर्द्ध मौहूर्तिकं अध्यात्मादित्वात् ठञ् उत्तरपद
स्येति वृद्धिः सोयमं गदाभिषक रूप उत्सवः हृदयंगमो
अभिलाषितः निर्लीनोमत्तः अंतरिक्षे जयेत्यादि देववा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रः स्त्रीभ्यो ठक् स्ववीर्यस्य निजबलस्य ज्ञायनेनैत्रैतो
विस्मारितः पुराकिल ब्रह्मा हनूमतोऽतिशयित
पराक्रमं वीक्ष्यानेन पराक्रमेण क्रोध्यांधतपाऽ
तो नेनत्रैलोक्यं च नाशनीयं तर्हि सर्वमिदं माकुलं
स्यादिति निधाय भवतः पराक्रमज्ञानं स्वयं
माभूदिति हनूमंतमभिशशापेति पुराणं कीर्य
माणं व्याप्ता सख्या मित्रेण द्वितीयेन वा सखाभि
त्रसहाययोरिति विश्वः एकतुल्ययुद्धं द्वाभ्यामेव
संग्रामः परिग्रहो विग्रहः तत्र पौनरुक्त्येन यच्छाप व
वल[illegible]ध्वंसो भागः मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादा
नां न तद्भवेदित्यादि वाक्येन वैवाहिकधने भागि
नो भागा न हत्यादिति भावः प्रहरणमस्त्रमर्पणे
रिति स कपिचक्रवर्ती वानरराजो वाली वीरत्राय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रणे लक्ष्येति वालि निबर्हणे न वालि विनाशेन प्रशमितं द्वैरा
ज्यवैराग्यं यस्यास्तादृश्या लक्ष्म्या तारापतिः सुग्रीवो दीप्य
ते वालिनाऽपहृतायास्तारायाः लाभात् संप्रति सुग्री
रा वस्य तारापतिपदेनोपन्यासः किष्किंधायां तु नगस्य एकमद्वि य
तीयं वालिनो भावात् यद्वा एकश्रेष्ठे देवत्तं देव इति ता
क्ष रापति विशेषणं सहस्रैणापीद्रोपि न सारं पौत्रमंग
दं युवराजं श्रुत्वाऽतिहर्षात् अस्रांभःपृषतौघमौ
क्तिकक्रमयोर्गुंफोऽभूत् अस्रांभः अस्रजलं तस्य पृष
तो बिंदुः पृषंति बिंदुपृषता इत्यमरः तस्यौघः स
मूहः स एव मौक्तिकं तन्मयो गुंफो गुंफनं कंकणं वा
गुंफस्तु गुंफणे बाहोरलंकारेऽपि कथ्यते इति मेदिनी
करः निःक्रांतौ लक्ष्मणगुहौ ॥ ६ ॥ इति वैजालि
ग्रामवास्तव्यखौवालकुलोद्भव श्रीरुचिपति महो
पाध्यायविरचितायामनर्घराघवटीकायां पञ्च
मोऽङ्कः समाप्तः ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀

136

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञा॰टी॰ अ॰ ५

॥ पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१९

137

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥श्री॥ ॐ अथो षष्ठो ऽंक आरभ्यते षष्ठे च लंकादहनं सेतुग्रथ
नमेव च रामरावणयोर्युद्धं रावणस्य वधस्ततः [illegible] चरेतुमा पि
[illegible] प्रविशति [illegible] संपत्तिरावैविनाशसूचकं लंकादाहा णः
शोकवनिकाभंगादिरूपमुत्पातं प्रकटयितुं माल्यवतः प्रवे पि
शमाह ततः प्रविशतीति न चात्रनासूचितविशेष्यात्रप्र
ति भरत विरोधः चतुर्थांके माल्यवतानंदेहि राजकुल
मेव गच्छाव इति निजप्रवेशस्य सूचितत्वात् अंतरा तु प
रशुरामकलहात् व्यवधानमित्यन्यदेतत् दग्धा इति परिच
यः संबंधः पिंडस्थपिंडीभूतं उत्पुच्छयमानेषु धूमूर्ध्वमुत्क्षि
पतिस्म ति पुच्छभांडचीवराणि पाउ लंकापुरस्य उद्देशाः
वासस्थानानि निजेनि प्रमुषितो ऽपहारितः मणितेजः
समूहसंबंधान्मणिभवनानि निर्मोन्नतानि नंदनस्य नद्यति
भावः फलतः दाहादिकार्यात् कार्येणैव कारणमनुमीय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पु० टी०

तदस्यार्थः भवितव्यतेत्यत्र कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाश अं०
इति तल्प्रत्ययः अत एव सर्वंकषा भगवती भवितव्यतैवे
ति भवभूतिरप्याह भवितव्यताया दुर्निवारत्वं स्फुटय
सम्बु० ति दाः संदेशहरः तस्य वशंवदं तस्य अधीनं पात्रिभुवनं वेत्ति प्रस
यं वशंवदः एवं च तस्य श्रीः संपत् उत्कर्षो वा तस्यागर्वस्य
सर्वंकष इति सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः इति खच् उद्धर
ण उक्तो जनं कुबेरानुजो रावणः अमरावत्या देवनगा
र्या नगरी अमरावती स्यमरः इह कृत्यानां कर्तरि वेति ष
वि ष्ठी कर्त्यात् त्रिनीयाम् मर्कटेन कुत्सितवानरेण हनूमता
असामर्थ्ये कन् निंदायां वा कामपि शोचनीयां आवश्य
के अवश्यंभावि दैवं धिगस्तु अवश्यंभावः आवश्यकं ओ
रावश्यक इति निपातनात् उञ् अव्ययादीनां भमात्रे टिलो
पो वक्तव्य इति टिलोपः लंकादाहमप्यालोक्य निरुद्वेगं तरा

१३९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वर्णं लक्ष्मी रूपाह विद्याइति चतुर्दशविद्याभ्यश्चतुर्षु निजान
नेषु स्वकीयमुखेषु संबाधेन संकटेन दुःस्थितवतीः दुःखे
नावस्थिताः दृष्ट्वा ताभ्यो विद्याभ्यः तादर्थ्ये चतुर्थी प्रण
मुः प्रपौत्रस्य तव पराणि दशमुखान्यकरोत् सत्वं कृतं र्थं
गतोऽसि मूर्खोऽसि तथा चात्र प्रतिक्रिया कर्तुमुचिते
ति भावः (अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्याय विस्तरः
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या एताश्चतुर्दश ॥ अंगानि
वेदांगानि षट् शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योति
षं तथा छंदसां विचितिश्चैव षडंगो वेद उच्यते इति
(पुराणं विशीर्यति अवसन्नं भवति नोऽस्माकं खरादीनि
ति अवधीत् हंतेर्लुङि चेति वधादेशः अक्षरावणस्
तानिः क्रामयामास निःसारितवान् दुर्विहितं दुश्चेष्टितं उ
त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०

टी०
अं० ६

दीचिउत्तरस्मिन् स्कंधावारः कटकं आरंभो उद्यमः परितुं ज्ञातुं
चरगतो सर्वेगित्यर्थाः ज्ञानार्था इति न्यायात् सारणोस्तीति
शेषः इस्पत इति भासमीपं सल्लिहितं अमुनेवपदेनेति
लोकोक्तिः इदानीमेवेत्यर्थः अनेन स्वगृह गमनाभावा
चरणयो रक्षा … न … यज्यते पदं स्याद् मर्म पादयोरि
ति शाश्वतः सारो बलं संख्या एकत्वादिः गणना ग्रंथ
नं बंधनं सैनिकेषु सेनासमवेतेषु सेनारक्षकेषु बा
सज्जयमिति …ति ष्ठति ~~तावत्तिष्ठति द्रव्यनाशेनस्पति~~
~~गुणार इत्यर्थः धान द्रव्यं भवितुं शीलमस्य~~ विशेषणे
महाराजपदप्रक्षेपादिति भावः स्तभ्यमिति क्रियाविशे
सं षणं उपगृहस्य ज्ञातास्या यावदिति यावद्द्रव्यं तिष्ठति ताव
तिष्ठति द्रव्यानाशेन स्पति गुण इत्यर्थः यावद्द्रव्यं भवि
तुं शीलमस्य यावद्द्रव्यभावी नाच्छिल्ये निर्णिः गुणा इह

२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वीर्यशौर्यादिः यद्वा यावत् द्रव्यं यावत्परिमाणं द्रव्यं तत्परिमा
ण एव गुणो वीर्यशौर्यादिः द्रव्यं च महदिति गुणोपि महा
निति भावः विजिगीषूणां जेतुमिच्छूनां न विकारं विस
कारस्य हेतुः यद्वगाहते न तु दात्त गुणाः इति दंडी तद्भाव
उदात्तता गुण इत्यस्य अयः औदार्यगुण इत्यर्थः विशेषे
ण पुनरयं रामभद्र उदारत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः रामभ
द्रपुरस्कारत्वयि युक्त एवेत्यत्र दृष्टान्तमाह अभेदेनेति
अभ्यंतरे मुकुंदं कर्त उदरे स्थितवतो वा विपक्षाद् द्रुत्यादं गोजा
द्वा सकाशात् उपगतवतो मधुलिहो भ्रमरान् अभेदेन
तुल्यत्वेन उपास्ते सं पुनः किं कथमित्यत आह साधू
नां स्वस्य आत्मीयस्य परस्यान्यस्य च परिचर्यापू
जोन सरिच्य येज्ञानेस महेतोप बंधोऽनुबंधः पर्या
सो ज्ञानिवारितो भवति मध्ये रामनो ज्ञः किमासीत्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

टी०
अं०

किमतरस्सर्थः किं शब्दो निपातः कीदृक्कुवद्धो वद्धो वासी
ति भावः उपश्लेषः समाश्रयणमुपष्टंभो वा ज्यायाँ श्रेष्ठे स
रद्वस्य ज्य इति ज्यः ज्यापादीयसइ-पासं जवधूय-प
का केसरी वा केसरीनाऽिशिषो वानरः तस्य केऽत्र
वभूरत्तस्संभवेन प्रभंजनो वातः तस्य सूनुना पुत्रेण
हनूमता विलुंठितां भग्नां अशोकेन वृक्षभेदेनो
व पलक्षितां निकाल्यवनं यद्वा अशोकानिमितं वनि
केति शाकपार्थिवादिः अवष्टंभेन अवलंबितेन
न कीटेन क्षुद्रेण विजृंभतं चेष्टितं विक्रांतं वा व्याज
शब्दत् विज्ञापयति स्मवक्ष्यमाणमिति शेषः जाति
मिति हे पौलस्त्यरावण त्वामहमेतदर्थं प्रार्थया
मि एतत् किं सीतां अर्पय रामायेति शेषः काराकु
टुं बीकृता बंधनागारमित्री कृतान्कृतु भुजो दे

K43

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऐं

वानरमुखपुंजको दृष्टौ यामग्निहोत्री अनेन परस्त्री वै पुरस्ये
प्रकृतिं तनुं नं मानुषेण मामाभिनः कर्तुं न पार्यत एवेति ए
रावणवचनमाशंक्याह मानुषी जातिं मानय पूज्यय
न त्वया हेहयः स इस्रार्जुनोऽभिमुखो दृष्टः तथा
च मानुषेणैव न स इस्रार्जुनेन संग्रामे समभिभूतो मा
नुषविषयगर्वो न विधेय इति भावः वालिसुग्रीवौ च स्मृता
व ते न च वानरोऽवज्ञातुं न सांप्रतं न युक्तमित्यर्थः इह सां
प्रतपदे न युक्तार्थेन विक्रमणोऽभिधानादा नरा इत्यत्र न
द्वितीयाया यथा विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्र
तमिति वानरेण त्वं कक्षायां निक्षिप्तोऽस्यतो वानरेष्वपि
नावज्ञा युक्तेति भावः कारास्पदं धनायमभिरूपमरः
युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने इत्यपि स्मारितोऽस्मि वानरवा
हुबलं प्रति शेषः किमाचक्ष इति आर्य कपिभ
टानां वानरयोधानां भुजस्तंभसमूहान् किमा

149

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

टी०
अं ६

चक्षेः किं ब्रवीमि अपि च कुंतशाक्तौ भीतिभावः कीदृशान्से त्वर्थे
क्षितिपरशिरःश्रेणिकूषणैः पर्वतमस्तकपंक्तिघर्षणैः
प्रकोष्ठकूफोणयाधः प्रदेशो नीरोमत्वेन [illegible]लोमशून्यानू
यद्भुरंबाहुसमूहभरं विंध्योपि शिराभिः सोढुं न परिद्द
ढो न समर्थः सूमेरोः मा सर्यातु उच्चैस्त्वस्यासहनात्
अनतिचिरमतिशीघ्रप्ररूढैः संरूढैः । अनरावणदुर्भिः
अनरावभरैः सोढं न शक्तोभन दिनपथः ध्वांतेगाढे
ध्वतमसमित्यमरः भवतीव [illegible]मानततोपि मानात् लो
यि कानिवर्तिष्यते मानं न करिष्यतीत्यर्थः वैधर्म्यवैपरी
त्यं नाशः इति यावत् तत्र दृष्टांतेनाति दर्शनेन यद्यविरु
विगतो बाध र्मो दो धर्मो विधर्मस्तत्तः [illegible] वैधर्म्य धर्माभावस्तेन दृष्टे स्वार्थक घ
अतो नाशायस्यतेन निवृत्तो हेतुमाह मानतः कीदृशात्
मुक्तं रावणास्तस्य च्छेदो नाशस्तद्धेतोः तथाच मानेस
ति रावणो नष्टस्तस्मान्मानो न युक्त [illegible] कृति लोको निवृत्तिं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

करिष्यतीति भावः। अथ नोपदेशमाह। अरीति। हे तात मान्यरा
वण श्रियं भ्रमरीमिति व्यस्तरूपकं श्रियं भ्रमरीं ... भ्र लक्ष्मी
कु मरवर्धं स्वजयखंजांरू यद्वा भ्रमरी भ्रमणशीलां अस्या
श्चीन्नमर्था। अरिःषड्वर्गो ... रिषड्वर्गः कामक्रोधलोभमो
हमदमानरूपः स एव षट्पदानि तेषां पदानां मध्ये एक
सनू मपि पदं छिं... दन् द्वेधी कुर्वन् तथा च कामादीनामेकस्या
गादपि सीतापरित्यागस्तेन च श्रीस्वं जा स्थिरा भवति
अन्यथा कामादिसत्वात् तव लक्ष्मीः स्थिरा न भविष्यस
पितुरामम वाश्रयिष्यतीति भावः। व्यूढां विन्यस्तां व्यूढं
तु बलविन्यास इति विश्वः। वरूथिनीं सेनां उत्तरेण उच्चैः
दृष्टान्तेनुरिषतं तु। स्त्रैं आममपकं पात्रं शरावादि आ
चू धीयते आरोप्यते आचुषं तिपिबति चुषपाने सो हृद
स्फ हृद्भावः। हृद्गसिंधुं तेपूर्वपदस्येति चै उभयपद्विर्भ
वति तत्रार्थवतो हृच्छब्दस्य ग्रहणादि हृनुस्फ हृद् हृद्दौमि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रामित्र्योरिति निपातसमुदायस्यार्थवत्त्वात् एकदेशस्य
चातथाचात् अनृणं ऋणात् अपकारात् विनिर्मुक्तं गू
दोषान्तरादिवेष: प्रणधिश्चर: प्रणिधि: प्रार्थने चरे इति
विश्व: आज्ञानिदेश आदेश ईश्वर: समर: शिबिरात् कटका
त् अपवाह्येत आनीयेतत स्मिन् अंगदेम हीभुजामहि
भयं स्वपक्षप्रभवं भयमि-समर: समोभेदोपजापा विन्स्य
पिच समर्थयसे मन्यसे किं पुन: किंतु गर्भरूपो बाल: उ
पजाजित: वर्द्धित: अपवाहे घ [illegible] अंतं नि:पाययपश्चात्
ड: शब्देन समास: अन्यथा दुरपवह इति स्यात् यद्वा बा
हप्रय-नइत्यत: खल: प्रयोग: भ्राता पित्रीति आनङ् आ
तोर्द्वंद्वे इत्यानङादेश: मातृबांधवा: मातुलादय: पि
तृबांधवा: पितृव्यादय: उत्तिष्ठमानं तु यमं कुर्वाणा उ
दौन्नूर्ध्वकर्म णीति तिनङ् अनुजानीयु: अनुमन्यंते दमो
दंड इति प्राकृस्या [illegible] स्थ्यात् दंडो महीपति इति नीतिशा

८

147

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्र तस्य राज्ञो नीतिर्दंडनीतिर्निर्णयनं नीतिस्तस्याः प्रयोग
आरंभः यद्वा दंडनीतिशास्त्रप्रधाना नीतिः उत्साहः परा
क्रमः प्रवर्तं प्रवृत्तिः कृतार्थावेकृः तेनानभिहिते कर्तरि
तृतीया स्कवेनो गिरिभेदः उपत्यकापर्वतासन्नभू
मिः उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यकाद्रित्यमरः
असाविति भुवनैः भुवनस्थैः तास्त्यास्प्रयोगः मंत्याः
क्रोशंतीति भावः अन्यथा रावणत्रासात् स्वहस्तस्थ
मपि पद्मं सूर्येन प्रकाशयति किंपुनः सरःस्थितमिति
भावः अमृतं तु जा देवानां च इंद्रोश्चंद्रस्य कलास्यदंते
रोचंते प्रीयमाणार्थस्याविवक्षितत्वान्न चतुर्थी रुकी
हरास्य प्रत्यावृत्तो प्रत्यधात्तोर रसः स्यादीयत्र यद्वा प्रत्य
त्यावृत्तोर सोनुरागोयत्र अर्थाद्देवानां अन्यथारा
वण त्रासादेवाश्चंद्रकलानपिबंति इदानीं तु पिबंती
ति भावः कृसतिरघूद्वहेन रामेण अंभसां निधौ समु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

148

मु०

टी०
अं० ६

द्वे सेतौबंधे घटितेसति कीदृशोनेपोतस्य स्यरावस्यचं
घ्रिद्वयं पदयुगं स्फुरा स्फुरें द्रसिर संदृष्टौ नन मस्तकानां दा
निर्माल्यं कुर्वाणे न निर्माल्यं [illegible]लंघनीयत्वात् इद
इति भि[illegible]दुधी[illegible]दीतो रूः पार्ष्णिः पश्चाद्देशस्थितिः
पक्षः साहाय्योवलं वा इति व्यापारः स्वविहितं सकु
लं तु भियास्यतः शत्रोरभिमुखं गमिष्यतः कर्मयेन
त[illegible]तस्य रामस्य अभियोग आक्रमणं आसद्द्व्या
णि च प्रियकृतयस्ताश्च ताभिः संपन्नः बाहुश्रुत्यं त
पःस्त्यागः भ[illegible]शायज्ञक्रियाक्षमाभावशुद्धिर्दयासत्यं
नियमश्चात्मसंपदः अ[illegible]मात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो
दंडश्च पंचमः एताः प्रकृतयस्तज्जैर्विजिगीषोरुदाहृताः
एताः पंच तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः सप्तप्रकृति
कं राज्यं इत्युवाच बृहस्पतिरिति नीतिशास्त्रे अधि

६

149

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्ठा नमाश्रयः अजहल्लिंगता ॥ त्र यत्तस्मिन्निति तस्मिं
नातिबलस्य शालिनि हतेपि वयमध्यस्थितसमुद्ररूपदु
र्गत्वात् जीवाम इति भावः अधुनासमुद्ररूपदुर्गस्या
पि नास्माकं त्राणं त्राणं शक्यमितिपर्यवसन्नमर्थमा
ह मर्त्यैर्नापीति मर्त्यैर्मनुष्यैर्न विलक्षणः श्रेष्ठः गना
मः गव्यूति स्त्रीक्रोशयुगम् इत्यमरः इति शतयोजन
विस्ताराया समुद्रस्य इ रवधारणे तीर्ण एवना
मसंभवनायां क्रियातिपरिमाणे अल्पे इत्यर्थः इदे
नावधारणइत्यमरः अंभोर्णस्तोयपानीयमित्
च रामाद्रावणविनाशं निश्चित्य [illegible] रावणमात
रमुद्दिश्याहतर्षान्तीति हेव सैवैकसि किकषात्म
नैकं चिदपवाद विषये परसर्गः प्रवर्तत इति स्त्री
ठक्बाधित्वाणु सा भवती नाद कुत्र सिद्धा गुणवतः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु० ८१० अंध

पुत्रस्यरावणस्य कथंकेन प्रकारेण विनाशमिति हृद
ये अमंगलत्वात् विनाशपदं नोपात्तं द्रक्ष्यति सा का
यस्यास्तवस्तनौकर्मभूतौ अ[illegible]मुखैः क्रंदतीनस्त
स्यरावणस्य दंष्ट्रामुखी पयोपीतवती कीदृशौ तर्षः
पिपासा आर्तिः पीडा तया व्यतिलोलिहाना पुनः
पुनरास्वाद्यं [illegible]यो या रसनास्ताभिः रम्यैः द्वाभ्यास्त
नद्वयं पीतमपराण्यष्टमुखानि क्रमेण क्रंदती तिभा
वः व्यतिलोलिहानः इति लिहेर्यङ्लुगंतात्कर्त
रिकर्मव्यतिहारे इति तेङ् भुजानिव हे इति भुजसमूहस्य व
विहंगिकाभारयष्टिभुजामिति प्रसिद्धा गुणाः श्रोपि
दयः मातृबांधवाः मातुलादयः पितृबांधवाः पि
तृव्यादयः उत्तिष्ठमानं उद्यमं कुर्वाणं उद्दीनं ऊर्ध्वक्रि
र्मणीति तत्[illegible]उ. अनुजानीयुः अनुमन्यंते दमाद

151

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

डइति प्राकृस्यास्थादंडो महीपति शितिनीति शास्त्रंत
स्यराज्ञो नीति र्नयनं नीतिस्तस्या प्रयोग आरंभः यद्वा
दंडनीतिः शांतिप्रधाना नीतिः उत्साहः पराक्रमः
प्रवर्तनं प्रवृत्तिः कृताभावे कः तेन नानक्षिहितेकर्तरि
तृतीया सुवेलो गिरिभेदः उपत्यकापर्वतासन्न
भूमिः उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका
काइत्यमरः असाविं भुवनेः भुवनस्थैः ताथ्या
प्रयोगः मंचाः कोशांतीति वत्सर्वैर्पीत्यर्थः पो
लसेति अघरुद्धादीसोरविः सूर्यः स्वहस्तविध
तं राजीवं पद्मं उन्मुद्रयति प्रबोधयति विकाशयती
तियावत् अन्यथा रावणत्रासात् स्वहस्तस्थमपि
पद्मं सूर्यो न प्रकाशयति किंपुनः रसः स्थितमिति
भावः अमृतभुजां देवानां चंद्रोऽश्वंद्रस्य श्वक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

152

नास्वदंते रोचते प्रीयमाणार्थस्या विवक्षितत्वान्न च　अं० ६
तुर्थी । कीदृशस्य प्रसारितो प्रस्फ धातोः रसः स्यादाय
त्रयद्वा प्रस्या वृतो रसो अनुरागो यत्र अर्थाद्दिवानां सौख्य
स्य अन्यथा रावणत्रासार्ते कथं वा श्वेत्रकृता न पिबं
तीति भावः कस्मिन्‌ रघूद्वहेन रामेण अंगंसा नि
धोसमुद्रसेतोबंधे घटिते सति कीदृशो न पौल
स्त्यस्य रावणस्य अंघ्रिद्वयं पदयुगं स्फुरास्फुरे द्वासि
रसां देवदानवमस्तकानां निर्माल्यं कुर्वाणेन निर्मा
ल्यं अलंघनीयत्वात्‌ स्वर्गे २ जिरंधीशीसो स्फः पा
र्ष्णिः पश्चाद्देशास्थितिः पक्षः साहायो बलं ना वृत्तिर्व्या
पारः स्फ विहितं सकलं अभियास्यतः रात्रो रभिमु
खं गमिष्यतः अभियोग आक्रमण आसन्नव्याणि ।
च प्रकृतयश्चताभिः संपन्नः बाहुश्रुत तपस्सा
गः श्रद्धायज्ञा क्रियाक्षमा भाव शुद्धिर्दया संयमि

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यमश्चात्मसंपदः अमात्य राष्ट्र दुर्गाणि कोषोदं
डश्च पंचमः एतां प्रकृतयज्ञे विजिगीषोरुदाहृ
ताः एताः पंचमं तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः
सप्तप्रकृतिकं राज्यं इत्युवाच बृहस्पतिरिति नीतिसा. त्ति
स्तं आचेष्टा न माश्रयः अत्र हंदुर्गता अत्र यत्तस्मि
न्नीति तस्मिन्नतिबलशालिनि बालिनि हतेपि स
ति यदयं क्षुद्रा अल्पशास्तथैव पूर्ववद्देन आस्म
हे स्थितास्मतदुर्जयो बालादपि दुर्गस्य बलं दुर्निग्र
हं दुःखेन निगृह्यते यत्ता हद्रा भवतीति रूसा बालि
नि हतेपि वयमध्य स्थितसमुद्ररूपदुर्गत्वात् जीवा
म इति भावः अधुना समुद्ररूपदुर्गस्यापि नास्माकं
त्राणं शक्यमिति पर्यवसन्नमर्थमाह मर्त्येनापीति
मर्त्येनि मनुष्येण विलक्षणः श्रेष्ठः ग्रामः गव्यूति

154.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　टी०

स्त्रीक्रोशसुगमित्य मरुद्देशइति ज्ञातया जनता विस्तारित्वा　अं० ६
त्समुद्रस्याहिरवधारणे तीर्णराघनामसंभावनाया
क्रियति किंपरिमाणे अल्पेरूत्यर्थः हि हनावबधारणार्
त्यमरः अंभोर्णस्तोयं पानीयमित्ति वराभाङ्गावणविना
शं निश्चित्य रावणमात्मनस्सुद्धिमाह तर्षतीति है वसे
ने कृपिणि कृषास्मजे क्वचिदपवादविषयेषूसर्गः
प्रवर्तते इतिस्त्रीटकं बाधित्वा तूसामनतीतादृकृप्रसिद्ध
गुणवतः पुत्रस्य रावणस्य कथंकेनप्रकारेण विनाशमि
ति हृदयं अमंगलत्वात् निनाशपदं नोपात्तं दृश्यति सा
कायस्यास्तवस्तनो कर्मभूतौ अ[illegible]भिमुखे कं दृश्नित्वसस्य
रावणस्य दशमुखी पपौ पीतवती कीदृशी तर्षाः पिपासा
आर्त्तिः आर्त्तिःपीडा तया व्यतिलेलिहानः पुनः पुनरा
स्वादयंत्या यारसनास्ताभिरस्यैः द्वाभ्यां स्तनद्वयं पीत
मपराण्यष्टमुखानि क्रमेण [illegible]तीति भावः व्यातिलोलि

२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हानरौतिलिहेर्यइ्लुगंतान् कर्तरिक्मर्व्यतितङः मुजानिवहे
निभुजसमुहएव विहंगिका भारयष्टिभुजप्रसिद्धा गुणाः
श्रोर्यादयः शिंकंय धुरीणे भारवाहिस्वः सर्वधुरादित्यत्र
स्वे[illegible]रितियोगविभागात्स्वः धुर्वहे धुर्यधौरेयधु
रीणाश्च धुरंधरास्त्यमरः अस्पराज्यभारस्वरूपस्वभा
वः एककं धराद्धारः स्वलतीति उचेत दर्शके धुरादपि मेदस्व
२ भाऽस्वलाति नद्रास्यभारस्यस्वलनं मिनत्तिभावः [illegible]द्धा
नूजानन्नपि विद्रानिति विदेः रातुर्वसुः अपावर्तं अपग
तंपुत्वस्सपुत्रो विश्रवाः विश्रवारावणपिता निवापोम
तस्यजलांजलिदाने [illegible]निवापः पितृदाने स्यादित्यमरः
बीजंकारणंयदिस्यात्तदा स्यादित्यर्थः प[illegible]टजवानिका
प्रहस्तादयोयोधाः व्यापद्यविना[illegible]स्य उपरुध्यवेष्ट
यित्वा शाखामृगाः वानराः अर्णवं ननुभाविकार्ये
पुरस्तादेवकृतोदृष्टमित्यत आह देशकालेति रितंयः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्थविरबुद्धिः वृद्धमतिः देशाकालव्यवहितस्यापिप्रमेयसमूह
स्य यथास्फटीनं मुखस्य सदृशं दृश्यते यत्र तादृशामादर्शन
लं भवतीत्यर्थः मुखस्य सदृशं यथास्फटीनं यथा मुखसं
मुखस्य दर्शनेमुखः आदर्शे दर्पणः तलशादृश्या अहार्दि
गत्वात् तलं बुद्धिरिति समानाधिकरण्यं अदीर्घसूत्रता अचि
रक्रियता नादीर्घसूत्रश्चिरक्रियाइत्यमरः किंविधानं यस्य सः
किंप्रश्ने निंदायां वा यातुधानाराक्षसास्तेषां ईश्वरो रावणः
णः किं तस्य विधानं अपितु न किमपि श्रूयते निस्फवेलोगि
रिस्तस्य कटकूनितं वेदाशरथी रामलक्ष्मणौ कर्मभूतौ भ्रू
त्या लंकापतेर्दशैकराः दशहस्ताः धनुष्कारैर्धनुः शीर्द्धैः
ककुभोदिशाः पूरयंतिकोक्षेय कंखड्गेखंतिमार्जयंतिनथै
वा येकाराः दशहस्ताः चित्रफलके भित्तिलिखनाधारे वैदे
ह्याः कुचयोः पत्रवल्लिपत्रावलीतस्याः रचना लिखनं तत्रैव दे
ष्यं कौशलं अभ्यस्यति अर्थे इति प्रथमचरमेत्यादिना जसि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वासर्वनामसंशाकोमावः कटकोस्त्री नितंबोद्रेरिति अमरः को
शेयकोमंडलाग्रः करवालः कृपाण इत्युक्तेति च सेव हृदयमप
रिस्पंदनी मुद्रा सएवसीतास्तनपत्रस्चनायांहृदयावष्टंभनि गा
श्चयारूपार्थः परिस्पंदश्लेषाअवष्टंभो मुद्रा निश्चयः गोपुरंपु
गु रद्वारं तु गोपुरमित्यमरः गुल्मः सेनापदः तत्र नियुक्तो गो
ल्मिकः तत्रनियुक्तइति ठक् गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यर
ग्भि क्षणारू देशोरितिमेदिनीकरः अध्यक्षशब्दः प्रत्येकमभि
संबध्यते तरान्तकोरावणपुत्रः प्रतिपन्नंकृतं मर्यादानिरो
धः अंगदेन वालिपुत्रेण व्यावर्तध्वमिति भेसैनिकाः
व्यावर्तध्वं किमिति पलाय्यं तेनिवर्तध्वं यतो हेतोः प्लवंग
मशावः कुसितवानराः वोयुष्माकं पृष्ठानि परस्यं तिआर्तो
स्त्रमर्यादेवीउपाध्यसे वध्वं आसउपवेशने उपपूर्वः गो
ष्टिमध्यमपुरुषबहुवचने घिनि चे सलोपः कीदृशीउ
दुराउद्यागिनोयेराराः तेषांज्वालाजातेजांः तदेवमुखंयस्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　टी०

स्ता अन्यापि ज्वालामुखी देवता भवतीति ध्वनिः अद्यापि रामाद्भयम- अं० ६
स्तीति अपितु नास्तीति इन्द्रजितोपि मेघनादस्यापि चित्ते लक्ष्मणवध
वधउत्सवोद्येन तत्रत्ता हृष्टा जातमध्यमः पौलस्त्यः कुंभकर्णः आयु यं
धरास्त्रं धृतवान् अतो रामात् भयं नाविर्धौ इति भावः रामादिति भी
त्रार्थानां भयहेतुरिति अपादानत्वात् पंचमी पुरस्कृत्य आगतः कस्मा
अभ्यमित्रीणः रणशत्रोरभिमुखगामी अभ्यमित्राच्छ चेच्चकारात्खः रा ति
निर्भयेता रामलक्ष्मणाविति अथ रामलक्ष्मणौ कर्मभूतौ कर्तृपरत्वेभ्यो
ऽयासविषादमाहरन्तमिति उभयत्रेति रामलक्ष्मणाविन्द्रजित्कुंभ
कर्णमेघनादाविन्द्रजिच्चेत्यर्थः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जयपराजया वीरः कु
भ्यां अन्वयेनानुजं ज्येष्ठं व्यतिरेकेण कनिष्ठं अनुजं रावणार्पितेति भावः भकर्ण
माभैष्टमिति पलं मांसं भुंजते ते पलभुजो राक्षसाः तेषां पतिः राव
इ णः हे भैकेठे नपन्नगपती कूर्मराजसर्पराजौ वा सुवांइत्याद्यापतिर्भूमेः प
वैशेषिकः विशेषभवः अध्यात्यादित्वात् घञ्कश्चेत्तभरः अ
नो माभैष्टं मा भयं कुरुतं कुंभकर्णस्यातिगुरुशरीरस्यातेन भूमेरधिको
भरःस्यात् तथाच तद्धारकत्वाद्वामपि तद्भरभागिनो भावावद् हं
निर्भयं माकुरुतं इत्यर्थः सहर्षमिति रामबलस्याहितत्वमादिति हि

२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अवधत्तरति कुतो भूमेर्भरद्व[...]तिज्ञातुमिति भावः नन्वतिगुरुकुंभकर्ण
शरीरपातेन कुतो भरो न भूमेरत आह द्वौ शैलाविति यतू यस्मात् हेतोः
द्वौ शैलौ बाहुपर्वतौ हरता छिंदता अथानंतरं मूर्धानं मस्तकं उत्क्षिप्तु
ना ऊर्ध्वप्रेरणशीलेन अतो न कश्चिद्भार इति भावः प्रसिगर्द्धिक्षि
पेः कुरितिकुः श्रोत्रांतरेण घ्राणसेन चक्षुषेन चक्षुषा ज्ञानेन विषयी
कृतं विषयो येन समुच्यतरति विभ्वः वैहासिकाः हास्यकराः उहु
ठयंति उपहसंति प्रहासः उपहासः तद्रूपा बिभीषिका धिग्योगे
द्वितीयाः इंद्रजिद्दिनाशं श्रुत्वा रामसेनापतिराह भो भो उत्सा
स्त्रिविंदुंपंतु अपनयंतु तोरणान्स्त्री बहिर्द्वारि भित्यामरः सेन्न
द्वेति वर्षवर्षणं अत्र जगद्दृष्टिविरोधः कृतः दुष्टग्रहेण निग्र
हस्त्रासगः पिदधातिः आच्छादयति वीरोयच्छाया विक्रीयत्र शी ॥
तां शाष्टं यज्ञ समुपशमितः मारितः अन्येनापि दुष्टग्रहेण श
नैश्चरादिना ईदृग्धनुः स हि वर्षणं अवग्रस्तेते तच्चकारीरीय
ज्ञादिना शाम्यत इति ध्वनिः अतिशयी तु दुःखयस्यसोति
दुःखः समूलं घातं समूलं हत्वेत्यर्थः समूलाकृतजीवेषु हन्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०

टी०
अं० ६

स्मग्नहरनिणमूलइव्यतिकरे देवविपाके श्वसिमोमीनाम: अंब स्वभ्रंगि
रचरा: देवा: वीथय: पत्तय: पर्यवे [illegible] व्याप्नुवंति दारुणाम
हान्त दूषितस्यमलीनीकृतस्य तीर्थपुण्यभूमि: विथी अंबरांत
र्मना विथी पथ्यागणेपि-चेति विश्व: संचतम हेसमस्ततो पांशु
क्षाद्दितितड़ं विरातक्रमिति क्रियाविशेषणदेव द्रेतिरयल
नि कास्तीशेष: कीदृशी दिवेंद्रोपि निवेद्या उपभोग्यायातेदन तस्यास्तोरणेनचंदन
वनस्त्रकुनंदन संबंधीनी पुष्पमाला रावणपराक्रमसं
आदरणी या मालिकया श्लाघनी। दशकंठविक्रमसखी पार्गा: किं
गिनीयसांडकायाइमारथ्या: नगरमध्यगत युद्धालोक
कथयामि अपितु कथइतुं न शक्नोमि कीदृशी: तासां संकीर्णा:
नकौतुकोन्मुख्यायावद्धो राक्षस: स्त्रिय: वैमानिका: देवा: ज्यो
स्त्रीरथा: निरंतरा: कर्णीरथा: यत्र तादृशी वैमानिका: भयात्तदपि किं कथ
क्रियत न याति रावणयुद्धालोकन
या क्षीत्पनुपग: कर्णीरथ: प्रवहणमि-त्यमर: विमानेन
चरति वैमानिक: चरती तिठ रु सरवेदमिति इंद्रवद्या

१२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पिंडं कार्पिनाद्धेति भावः एताः इति एताः पञ्चादपत्तनन्नुगः
घ राक्षसनगरभूमिपः परपक्षीदृशीः सुत्रामा इंद्रस्तत्संबाधिनी
नां दृशां चक्षुषां अंस्वांभोभिः अश्रुजलैः अदेवमातृकाः नद्यं
बुपालिताः ये गृहारामाः ते रभिरामाः श्रियो यन्तादृशीः
यद्वा गृहाणि च आरामाश्च आरामाः उपवनानि तैर्मनोह
रश्रियः गृहारामास्तु निःकुटाः आरामस्यादुपवनमित्यम
ता रः एंस्तु भूमिषु डिंबैरपि बालकैरपि क्रीडितं कुसानिराहे
ताइंद्रस्यधा ध्वजिनी सेना तस्याः जयानुरूतिभिः जयानु
रूतिपरैः अनुरूतिस्तु न्यतावैराग्रहणमितियावत् डिं
भैः क्रीडृयोः प्रतिघातिर्विपक्षस्तस्य [blot] विक्रमः पराक्रमः
तस्य कथायां उपालंभः आक्रोशास्तत्र्यैतं डिके ईषणमात्र
दायिभिः कथादिभ्यष्टक् इति ष्टक् निस्त्वरखलु कथात्र वतिवा ते
दो जल्पो वितंडा च तत्र वादो नाम बुभुत्सु प्रव [blot] काःशि
ष्यादि विषयः जिगीषुयया जल्पः वितंडा तु स्वपक्षे स्थाप
नहानिः विउयैतं ते ^ प्रतिपक्षस्थापनमित्युपपन्यापरपक्षोप
अहन्यते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घातेन परिक्षोभात् स्वपक्षसिद्धिरस्याः प्रयोजनं प्रतीयते
अपरमप्रस्तुतत्वात् न विवेचितमिति रक्षांसीति रक्षांसि
संतीति पुरापि संश्रृणुमहे पूर्वमेवास्माभिः श्रुतं पुरा लुङ्
वास्मे इति चकारात् लृते लङ् यद्यपि संयोगादिसूत्रे अभेदेका द्विय
नुवृत्तौ इह तङ् न प्राप्नोति तथापि कर्मव्यतिहार एवात्र तङ् अन्यो
न्यश्रृणुम इत्यर्थात् यद्वा अकर्मकाद्विति ऽअत्रानुवर्तत इति प्रायिकं
तु पुनः यः पुरुषः जगत्त्रय्यां विपादां अन्यकर्मणः समर्थः बाहुपराक्र
मो यस्य तादृशः को जागर्ति अपितु यथा रावणस्तथान्यः कोपि ना
स्ती स्पर्धः प्रशस्तिरचना प्रशंसा लिखनं तत्र वर्णायमाना अक्षराय
माणा याः ईक्षणश्रेणी नेत्रपंक्तिः तया सम्भृत उपचितो भोगो भिदिद्रुत
भयस्तत्स्वरूपो जयस्तम्भो यस्य सः अन्यस्मिन्नपि जयस्तंभे प्रशस्तिलि
रव्यते ध्रियत इति ध्वनिः रावणेन द्वारभूमौ इन्द्रशरीरं जयस्तंभः तस्मि
ताः ही ये क्षणसहस्राण्येव प्रशस्तिरचना लिखिता ध्वनेनिभावः पत
न पुरं प्रतोलीरथ्यासन्नालार्थं पटहः सन्नाहपटहः सन्नद्धन निमित्त
३ दक्षस्पर्धः दीयमाने नाऽध्यमाने धातोरनेकार्थत्वात् ढौको क्रियं
दिगिति ढत्तात्मको हस्तिदंतशिखाग्र संज्ञायामिव ढञ्चु वढेचेनिदीर्घः
ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्वार्द्वारं तत्र तोरणमाला तद्योगात्प्रशंसायां अस्यायामेघास्य
जौ विनिः शीर्णाधिपतिरिंद्रः प्रतीष्टः सोपि निगडे बद्ध इत्य
न्यबंदीनां शोकसुन्मष्टः अपनीतः वीरस्त्रियासमपास्केलिचु
नौश्री। डामंदोदरी रावणवधूः सा त्वस्करकन्येति तत्संबंधबंधूरी न
श्रोडिरागर्वयत्ती श्रोडिरस्तमत्तोगर्व इति श्रणवतः स्करभिर्मनो
हरस्थ्यातो वा श्रूभ्यंति चंडीभ्रंतिक्ष भेस चलने दृष्टेति दावो
वनं वने च वनवह्नौ च दवो दावः प्रकीर्तित इति विश्वः राक्ष
सारण्यवनं एकच्चो राक्षसवनस्वच्छंददावान उच्चैतिक
मर्धारयः ताशरा मद्दष्टा निजवल्लभस्य जानक्यासीता
यां परमं श्रेष्ठप्रमाणं अवलोक्य च आत्मपक्षविजयभाग
च अर्थात् आत्मपक्षस्यैव कांक्षती इयंती मुग्धा अज्ञा ए
न सकलवाक्यार्थं ध्यायंती चिंतयंती ध्रुवं निश्चितं अंत
त सकलवाक्यार्थं ध्यायंती चिंतयंती मंदोदरी रावणपत्नी वर्तते
रावणपति तामध्युस्थिता समंतिमंदोदरी रावणपत्नी वर्तते
नदयवाक्यार्थः रामस्यरक्षो विनाशकरणत्वात् स्वपक्ष
स्यजयमाकांक्षंति रामभंगरावणस्य सीताविषयके प्रमाण
मालोक्य मां परित्यज्य रावणः सीतावश्यो भविष्यती त्यतो

रामस्य जयपराजयाभ्यां अपि न ममेष्टमित्यभय पक्षमध्ये नि
पतिता मंदोदरी संचिंतास्ति इति प्रेमानाप्रियताहार्दमित्यम
रः परमेष्टी ब्रह्मा प्रतिष्ठितं कृतं यदिंद्रजिन्नाम तदेव शोषा
यस्य तस्य मृतस्येत्यर्थः विचेष्टमानां विगतचेष्टां अरातिग
हिंणीं शत्रुभार्यां मंदोदरीमुपक्रोष्टुं निंदितुं अपक्षिप्तुमुप
क्षेप्तुमिति पाठयोरपहसितमुक्षेप्तुमिति वा व्याख्यार्थः अर्ह
सि हे हेमांगदे इति शेषः दाक्षिण्येन मर्दे शेन विभज्यते विभाग
वान् भवति कर्म कर्तरि तिङ् अन्यच्च किंविशिष्टस्य रावणेन नि
र्जितेति निर्गतो भवति लंकातरति शेषः कीदृशः क्रोधे
न क्रूराणि भयानकानि अक्षिण्येव रक्तोत्पलानि तैः र
चिता निर्मिताः वियति आकाशे तोरणस्रजो यैस्तानि
मुखानि बिभ्रत् दधत् पुनः कीदृशः न्यंचती न्यंचती अस
र्थं निम्ना भवंती धरित्री पृथिवी तस्याः धृतश्चरणभ
रो येन सः रावणस्य चत्वारि चरणानीति रामायण चंद्रहासे
तत्र एकादशैर्यस्य सः व्याववांतः ३ ततस्ततश्चलतः यौगपद्ये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नैकदेव उत्सुका उत्कंठिताश्चये सकलभूजाः विश्रांतिवा
हवः तैराक्रांतं दिग्मंडलं येन सः प्रत्यनीकं शत्रुसैन्यं त
त्रप्रसरणं गतागतं तत्र रंभसा यस्य सः चक्रवालं तु मंड मा
लमित्यमरः दृष्टचरं पूर्वं दृष्टं सांग्रामिक संग्रामाय प्रभवति
तस्मैभवति संतापादिभ्य इति ठञ् ओजायितं ओजस्वि
ताप्रागल्भ्यमितियावत् तस्य [illegible] उः संतापश्च अपात
याममिवेति जीर्णपरिभुक्तं च यातयामं तद्दितरत् अन
नुभूतमिवेत्यर्थः प जीर्णपरिभुक्तं च यातयामं तदुच्य
तेइत्यमरः भीषयते त्रासयति भीस्म्योर्हेतुभये इति त
उः भियो हेतुभये षुक् मरुत्वा दृति अयं रावणः देवद्री
चीं देवगामिनीं श्रियं प्रसभं हठेन जित्वा निजभुजव
नौद्धामकरिणी स्वभुजकांतारोद्भट हस्तिनीं कुर्वन् कथ
मासीदिति स्मरसि उरसा हृदयेन पीतमाच्छादितं गगनं ये
नसः तादृशः कीदृशेन निसर्गो स्थेयेण स्वभावतो विशा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु॰

ऽनेनमरुत्वतइन्द्रस्य दंभोलिनावज्रेणक्षयं घटितो घोरोम
हान् भ्वपथुः शोथ इति प्रसिद्धो पउता ह्रशेन भ्वपथुरिति
टु ओं श्वि गतिवृद्ध्योः द्वितोथुच् एनमिति स्मराधिप इंद्रः कल्प
त रुद्धैरेत एवास्मकर व्याजैः कल्पतरूणां यथेष्टप्रदत्वा
त् भूषणोरकरणैः सर्वदा एनं रावणं आराध्नोति
से वते ननु भवतु स्वाराज्यप्राप्त्यर्थं शक्रस्य तदाराध
मा नं अजरूपः समुद्रोपि तं राध्नोती त्याह किमपरं किंच
नदीनां पतिः समुद्रः दीनो दुःखितः स्वान्करान्निजो
त्पत्तिस्थानानिनिःसंपद्देशगतसंपत्तीन् अपदिशान्कु
र्वन् कथयन्निवोर्ति अस्मै रावणाय मणीन् परिशोध्यय
ति पूरयतिदृढा धिक्यभयान् दण्डोद्यमः तदाधिक्यत्रासा
त् येमनो हास्तोदस्वा इदानीमपनोक्षा नपि परिशोध
रतु रत्नः स्यादित्यावः कीदृशान्मणीन् कथं कथमपिम
हता कृष्टेन स्कंधैः बाहुमूलैर्धीजिनाथा उपनेयान् उपन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तीक्ष्णं तु उग्रास्यानमतिस्थूलानीरसपर्थः स्कंधो नाजिभुजा मूर्ते
सं साम्नाय समूह यो रतिभेदीनी करः परिघि त्वेफलं यमस्कं
धस्कंधेनदीयते स्कंधो यनेयं तंपाहुः संधिमं भविष्टो जनाः
इतिनीतिः उसतिरस्थानमा करइति धरणिः आपतितः समाग
तः हेषमाणः शब्दविशेषं कुर्वन् रचनामुद्देशाविशेषः त
त्रभवावनापुजा अभ्य विशेषाः कीनाशो यमः कीनाशः कु
र्मके क्षुद्रे कृतांतोपांशुघातिनि इति विश्वः कासरोमहिषः लु
लायोमहिषोवाहद्विषत्कासरसैरिभा इत्यमरः कर्णज्वरः
श्रवणव्याधिः प्रज पिता अति वेगं ताकल्यातेतिनेकषायो
निकषात्पुत्रो रावणः सं भूमपि शिख्याबउति कृपाणभाक्
ममाणः पः स्वबलआत्मबलः परबलशत्रुबलंतयोर्महा
शब्दस्य सं पातनभयानकाभुवि पृथ्वीमधिपते आच्छादयति अ
पिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि चेत्यमरः कीदृशः कल्यां
ते प्रलयकाले क्रूरो भयंकरः यः सूरो करः सूर्यसमूहस्तद्वत्
विकटं विकरालं मुखं यस्य सः मानुषहंद्वं युद्ध कीडया कंडू

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०

टी०

अं० ६

यंतः दुर्जस्विनः बलवंतश्च ये समत्तुजातिषामालोकनेनभ्रू
यान्त्यंत विजृंभः द्वंद्वयुद्धमेकतुंगा युद्धकंडूयं तइतिकंडूदे
भ्यो यत्रकृतिरमानरत्ति उद्दो नूर्ध्वकर्मणीति तडः निकषो
घर्षणमस्तरः दक्षिणतः दक्षिणस्यादिशि दक्षिणो नराभ्या
मस्कृच्च अगस्त्यगति कपयो वानरा चपलं यथास्यादेवमपसर्प
न्ति अगच्छंति पलायंते कीदृशाः उपेत्यसमीपंगत्वाशिरः १८
संख्ययासत्वालकृतो योदृशामुखस्तस्यालोकरभसाइतिरस्ताः
सभयाः विंध्यशिखरान् उदस्यंतः उत्क्षिपंतः कीदृशान्
अगस्त्यात्तयासद्यः भ्रमितः सकलाउत्साय उन्नतिस्तेनविष
मान्सेतो अगलितवंतः उन्नतान् सत्यापूर्ते सत्रसत्पादृशा
इतिजाप्रशास्त्रीकृतानिति कपिभिः शास्त्रीकृतान् अनंतरमा
पततआगच्छत श्चंदननरून् मुदैन हर्षेणैव निक्रम्यो त्सुत्सप
आदाः राक्षसाः इधतेधारयंति तत्संगिनश्चंदनरक्षाश्रिताः भु
जगाः सर्पाः अमीषां राक्षसानां अवयवेषु करादिषु वे

२६

169

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्स्वाभस्थितिं दिशंति कुर्वं
ष्नात्तक्षणपाशाबं धद्दुःखासिरुद्दुःखा
न्तिप्रयच्छंति या बिउंबः तिरस्कारः स्रत्व भूमिः विद्याधरी
भिः हरिणावानरेण करतिरुणाकरेण नहतः तत्कुसुमेनश्च
स्त्री स्त्रीकृतवृषपुष्पेण अवकीर्णः छन्नः स्वतन्वित्ति अमि
रजनीचराराक्षसाः पूर्वरावचानरारवहुतनुजोऽग्रयः
तेषां तो हि तुमुरवत्वात् तेषां धूमच्छायादधातिधार्य
ति कृष्णवर्णत्वात् राक्षसा वानराभूमिष्ठाराक्षसा उपरि
वर्तिनस्तथा दृश्यत इति भानः कीदृशानां नितरामत्य
र्थेनोद्दीप्तानां उद्दीप्तीशीङ्गानां रजनीचराः कीदृशाः
छिदुरा अभिदुराश्री येषां ते धूमो पिञ्जगुरश्रीकरएकभ
वति किमपाति कपयो वानराः किमप्यनिर्वचनीयमाश्च
र्यमद्भुतकर्म तथा निदधती कुर्वती यथा मूर्दस्थानं
नकीनर्यः दिकूले भ्यापसरंति पलायंते नुपती तियाँ

धू[illegible]मुत्प्रेक्षायां अपि पर्पतं त्याधः पतन्त्या रक्षः श्रेण्या निमुक्तं
स्यकूपन्नभो नरमाकाशं मध्यं तस्य प्रतिभरणिकया प्र
मा ति भरेण निरुध्दानो बशून्याः क्षीणा इत्यर्थः स्यामवर्णं भू
न्यदेशस्य प्रतिभरणं युज्यत एव तथा च रावणकीर्तयोन
भोमध्यस्य रक्षोव्याप्तत्वात् दिशामंते स्थिताः अनंतरंन
भो मध्यस्थरक्षो विनाशेन पुनर्दिगंतात् नभोमध्य एभा
ता वस्थिः इति भावः अहह रखेदे दारुणं भीषणं रक्षः इति तं
काधिपः किमप्यनिर्वचनीयं सततमसं विश्वव्यापकं भयं अ
थच गाढांधकारं तनोति विस्तारयति रोषात् हासाभ्या
ये अग्नि प्रस्तरास्ते तडित्वान्दीप्तिमान् अथ च लंकाधिप
स्तडित्वान् मेघः इति व्यस्तरूपकं रक्षसां निर्विषयेकपि
मुक्तमाहिष्मास्तेषां चूर्णेन रजसा पूर्णमंतरमनकाशो
यासां ताभिः बाणवृष्टिभिरुज्झितान् उज्झन्त प्रभवन्ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तियावत् अन्योपि मेघो भुक्तारं दृष्टिं च तनोतीति भावः सं
भूयपि हि स्थाभ्रयो बहुतरैः कदर्थयितुं हृष्यद् इति एते कपी
ङ्गा रजनीचरः पुरीं उत्तरेण प्रवर्तते गच्छति शैलानां पर्वतानां
पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः शस्त्रिण शस्त्रयुक्ताः अत एवोद्दामानः प्र
बलाः शिशिविशिशिहशाग्नी व उद्धी नयतः उद्धाता चासौ ग्नी
वाचेति उद्धीवा नयापस्यतः कर्तृरूपाद्दृन्यर्थे इति णिच् यद्वा
उद्धीवं कुर्वन्ति उद्धीनयती कीदृशां दृष्यतोयेदिक्स्पानं दंता बलादि
उद्धतिनः तेषां प्रचुरमहानामवग्रहे दृष्टि प्रतिबंधे उग्राभिः अ
क्षुण्णा ताराभिः गोलकैर्द्रीव्यमानं ग्रथनं निर्माणं समधिकं उद्द
तं उत्तरेणेति अव्ययायं एनवन्यतरस्यामदूरपञ्चम्या इत्येनया
रजनीचरपुरीमिति एनया द्वितीयेति द्वितीया पादाः प्रत्यन्तपर्वता
इत्यमरः विषममतुल्यमन्याहशं कृपाणः खड्गः प्रतिभटः शत्रु
योधः कूटं निकृतो रोमांचितः संतानपातिनीभिः रचनेष्वृष्पतनशी
लाभिः अनीकं सैन्यं युद्धं याक्रियते पानं वीरपानं तदुच्यते हारा व
हि अभिद्रवंति अभिमुखं धावंति कृतं निःफलं कृते क्लीबं तु
निःफलो इत्यमरः अपयानं पलायनं परिपुच्छ्यमानः पुच्छ्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पर्यस्यन् रत्नस्त्वा तोन यन्निस्यर्थः पुष्पभां उच्ची वराणिड्ः अभिसालयन्
प्रियवचनेनो त्साहयन् अभियोधयति अभिमुखंप्रहारयति पूवंगरो
जः सुग्रीवः अहं हेसाश्चर्यशस्त्राणीति प्लवगाधिपेन वानरेश्वरेण सुग्रीवेण
अस्त्राणि विहिताभू मिरुहाः रक्षाः पोलस्त्य नक्षस्थलीसंघट्टेन जा
तो यो नवः ते नदतारा वविपादोव नाग्नि विपत्तयो ये पुताहरशाः स
न्तः सीदन्ति अवसन्ना भवन्ति निजशब्दो त्रशैलवाचकः जंबाल कर्द
मः तथेत्यादि एतेन रावणेन सोपि स्फटिकशिखरी कैलासः तयो
द्द्यसंमतात् सर्वतः अमूलत्रुटितोयो वसुबंधः तेन विधुरो विकलो
विदधेयथान्य गिरीणां मध्ये पुरस्तात् प्रथमं हरनर्तनक्रमः अमुमेव
कैलासमुन्मूलयति चालयति यद्वा अन्य गिरीणां पुरस्ताद्द्ये हरन
त्यक्रमो मुमेवं चायति अमूलत्रुटितवसुधाबंधविधुरत्वात् कैला
सरारच्वलति नान्ये केचन पर्वता इति भावः हरिपुंगवेण सुग्रीवेण
लंकेशो रावणः तत्र स्थितेः वक्षस्थे कुसुमेषु कामः एनं रावणं विष्क
न्दुः रिवतं आजघान हंतिस्म अत्र अजानाय महन इति तद्ध अस्त्रा
गकर्मकत्वात् स्थेष्वित्यादि उक्त्यपस्थित्या अग्नेः सकाशात्
जवात् वेगात् स्फुटितावह्नि व्याकीर्णेषु विस्तृतेषु अलिकेषु
ललाटेषाधारेषु दैन्यलिपि...तिर्दैवाक्षरै रामायणं रामेण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रावणवधं दृष्ट्वापीत्यन्वयः अस्खलितेनाविकारेण तदधिकं
पूर्वस्मादप्यधिकं यथास्यादेवं ब्राह्मणं अप्रीणयत् प्रीतं नकरो
त् प्रथमाय आद्यभूताय मानिषु अभिमानिषु वैराय तेवैरं करोति
शब्द वैरेति क्यषो वा क्यष इति तङ् तस्मैइति क्रुधद्रुहेति संप्रदान
त्वं लक्ष्मणाटमलिकं गोधिरि स्मरः शिखिनाक्षरस्थाने शिलिंवि
र्लिभिरूभे स्त्रियामिति च रामेण रावणवधो रामायणमिति स्म
तमिति काण्डशेषः विशिखेत्यादि पद्य पूर्वार्धे पदद्वयं कपिराक्ष
सराजयोरित्यस्य प्रत्येकं यथाक्रमं सम्बध्यैकवचनान्तं विशेष
णं विशिखो बाणः विकीर्णो विक्षिप्तः गण्डशैलस्थूलाः स्थूलो ला
पलागिरेरिति स्मरः शक्तिरस्त्रभेदः तोमरः शस्त्रभेदः तुमुलः संकु
लरणः तलश्चपेटः तलैश्च तलैश्च प्रहत्येदं युद्धं प्रवृत्तं तला
तलितत्रतेनेदमिति सरूपे इति समासः इच् कर्मव्यति
हारे इति च अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः तस्य प्रपञ्चा
विस्ताराः श्वासोर्मीति भुजंगाधिपः सर्पराजः वानरवी
भरात रविक्रमं भुज्यान्त स्कन्धीवपराक्रमाति शयातिभुजगेन्द्रेः शि
रोभिर्मस्तकैः भुवं पृथ्वीं विधत्ते शिरोभिः कीदृशैः श्रोत्रैक

174

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु० टी०

अं० ६

र्णितस्य विरहात् सर्पस्य चक्षुःश्रवस्त्वात् कर्णाभावः ततो
निरंतरालमंतरालशून्यं मिलितैरेतैरेवं स्तब्धे शेषस्य श्व
सहस्रफणत्वात् बहुवचनं भुजंगाधिपः कीदृशः श्वासोर्मिः
श्वासपरंपरा तस्याः प्रतिबंधेन तुंदिलात् उच्छूनात् गलात्
रा प्रच्छिन्नात्रुटितायाः हारवल्लीतस्या रत्नैः स्रुतो च्युतो वाष्प
णानीयः प्राग्भारो विस्तारः शिखरत्वात् तुंगस्य भ्रमोयेन
तादृशः आपतयाहुभिः समं तासनतनशीलैः स्फुरिग
रिच्चादिना आकुंच्य आंदोलआरोहणं कंपनयानि
युद्धं बाहुयुद्धं स्यादित्यमरः करणशरीरसंकोचादिवि
पक्षो रावणः हृदयंगमं मनोरमं विंशत्यति तव विंशा
स्याभुजैः युगपदेकदाक्षमैः समर्थैरपि अच्छिन्नं दशाम
शिरः कर्त्रयानिशिरांसि क्रमात् छिन्नानि कथयाति
तानि तव दशशीर्षाणि तुल्यमेकदेव दशभिर्नरवैः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

छिद्यानः शाखामृगेन्द्रः सुग्रीवः यदि सखी तदा सखी तव यच्छिरश्छेदनं वि
नानाह सखीत्यर्थः इह विंशतिशब्द एकवचनान्त एव तावत्संख्यामाह
भुज शब्दस्तु बहुवचनान्त इति न तयोः सामानाधिकरण्यं कीदृशानि आ
राद्धः सेवितो महेश्वरो येस्तानि रेइन्द्रजित्ती चसंबाधेने दशमुखेनेति
दशमुखनपे एवं नाघन्त्स्यंतस्पसूचनात् द्वारयाति अथ च नाघस्त
दशमुखनप एवना घन्त्स्यंतस्य सूचनात् धारयति अथ च सूत्रधारादि
त्रधारो नवपे नपारिपार्श्वगः पारिपार्श्वकः अथ च सूत्रधाराद्दि
तीयः अमृतभुजां देवानां समाजं सभां जावांसमुपास्य इउपास
ना भिषयं कुर्वः कीदृशांभंनरूप करणमुक्तो स्फारूस्तस्य फलं भूर्ध्वा
दिबीज दर्पवचना इति तेषां भावुकानां अथ च नाद्यप्रकर्णरूपभे का
दस्तस्य फलं कार्यबीजं तद्भावुकानां प्रकारीनां अमृतमिवास्वा
रसं नाद्यं तद्भुजां देते उभविन्तृणां काव्यरसशालिनामितियावत्
समाजं सूत्रधारपारिपार्श्वक उपासाते इति ध्वनिः सूत्रधारलक्ष
णं प्रागेवाभिहितं सूत्रधारेण सहितः संलापं करोतीयः सूत्रधारस्त
मो वापि सभवे पारिपार्श्वक इति भरतः आमरणं त्याकार्यंत्र
कथां नापकमेनं च असांतिकं प्रकुरुते नहि प्रकर्णं विदुः यथा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु० टी०

अं० ६

मालतीमाधवः तन्माल्येति रभसो वेगेन हर्षातिशयेन भर्त्सितानि तिरस्कृ
ताभीर्भयं येषां तादृशाः संनोनो अस्माकं स्यंदनारथाः तास्तथ्या
नदारो हाला क्रोशंति शब्दं कुर्वंति कीदृशाः तस्मिन्नापदि दशास्यमू
र्धनि आपदो विपत्तीनां तं यमस्तान नतां रूतनाविभावनां पश्यतः
यस्य मूर्द्धमाल्यं माल्याद्ग्रथनादयत्रो षास्यजो अत एव विक
ताः क्रीयादि विद्रायितैस्तैस्तानकैः पुष्पभेदैर्नाम्ना किनां भर्त्रेंद्राय
गर्भिके केशमध्यगतमेव दाममाला निभृतं गुप्तं यथा स्यात् दिवरा
वणभयात् स्वर्मालिके दैत्यमालाकारैर्गुम्फितं ग्रथितं एतादृशम्रा
स्यापि रावणस्यपदं पश्यतां क्रोशानं युक्तमेव क्रोशमध्ये तु ग
र्भे कुमिस्य मरः भर्त्रेतिता दृथ्येचितुर्थश्मुष्टिर्वयोरि-स्वमरात्
पुल्लिंगता अभ्यास्यमानः अनादिनाभ्यासं कार्यमाणः अप
सार्पते स्थानांतरं नीयते प्रधनं युद्धं तस्यप्रमपर्व आयोस्तं ५
वः प्रधनं रणनाशयोरितिविश्वः शांतरूचः शांतंधारानस्त
स्यापांः क्रियाभ्यारतिगणने कृत्यरूच् दिश्येति हर्षान्नि

२०

व्यजक वंधसिता भ्युदये सीत्यर्थः कुशिकस्तत्तेति सपर्यासत्का
रः तं यं शास्त्र भृगुपतिः परशुरामः तेन सं मुध्वा सह युद्धवान् ६
सहे चिति क्षनिपृ वीरभोगाय योग्यो वीरभोगिणः आ
सन्निवेश जनभोगो नरपदास्वः कुमाति चेतिणत्वं केतुः
पताका चिन्हं वा केतुः चिन्हपताकयो रिति विश्वः उत्थानं
वि कसितं व द्रुमतं स्क तं रिपो कर्म व्यापारो युद्धादि यस्य
सः छलतो रावणं स्लन् राम स्तस्ति माह बाले नापीति
येन रामेण बाहुष्मनि: बाहुबले स्वेदयता स्वेदं कुर्वता मनो
हर यथा स्यादेवं भार्गवो मुनिर्भ्रूचक्रे अवक्रः सरल इति
या वद्रूतः अन्यदपि शाघ नरजु यक्ति स्वेदानादृत्य क्रि
यत इति ध्वनिः बाले नापि न तु समर्थेनेति सूनो लग्ने ध्वजं
टेर्म ठा दे नस्य धनुस्संभो येन नादृत्तो न सोयं रघुनंदनः सं
पासः तेन रामेण धनुः संप्रातिभवान् रावणो वा लानिवा
लिनि विषये समानः कर्ता यस्य सः समानकर्तृक क्रवधः ते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु० टी०

अं० ६

नकरेणे नश्लाघाति भूमिं स्तुतिं प्रकर्षं नेष्यते प्रापयिष्य
ते यतोऽहं तोध न्यस्त्वमसी त्यर्थः तथा च भवदभिभवकर्ता
रं वालिनयो हतवान् सत्वामपि हनिष्यतीति तरमहती श्लाघेति
भावः यद्वा वालिवधेनैवा सुवधो वापि च्चयाज्ञातः स्तथापि मा
नव शान्तरीतादत्ता नवासंधिः कृत इति मनस्चितया नवातिभ्ना
घेतिभावः तूष्णीमास्व हे निर्वचनो तिष्ठानः यत्कंन्यामितानि
भिर्जन कपुरुषः तस्य ते जनस्य कैकन्यासीतो अभिलष्यतारुच्छ
नामयायत् धनुर्नरूपं न भग्नं तत्र स्थानवीयमश्वैरं तदिति
त हनुः न शान्तिः ईश्वर जनकस्य मम धनुर्युक्तस्तद्वै धनुर्गर्भ इतिना
वः स्वसामर्थ्यं स्मारयति दोर्लीलया बाहुक्रीडया तु लितो
नंतरमवनारितो हरग्या नाकेवल सोयेन ताहृशो नापि तद
व धनाकियंत कालामवधि यावत् अमीममार्गणाः भवानी
निद्रक्ष्यति चिरापद्रष्टुं नशक्नुवन्ति दर्शनावधिस्ते पूर्णव इति
भावः इति शब्देनान्वये नोक्तचाद्रव राद्वा नद्दतीया विद्वे

२१

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्रद्विपस्य ऐरावतस्य यद्दानं तद्दुर्दिनं मदजलवृष्टिस्तद्भीदन्ताकाराः
रावणबाणदर्शनादेव ऐरावतस्य मदशोष इति भावः कदंबमा
गणशारा इति अमरः कथमिदमेव विस्मापयत इति किंत्वन्यद
पीति शोषः नित्यंस्मयते रिसात्वंभी[illegible]हेतुभये इति तदुः अ
परविस्मयहेतुमाह मानाधरान् इति किंकेति वार्तायांश्च
यरावणः स्वामूर्धश्रेणीनिभा मस्तकपंक्ती उत्कृत्य छित्वा
एकमद्वितीय शेषमवशेषमुत्तमांगं शिरो यस्य तादृशः स
न्आशंगोवा मार्द्दं अर्थान्माशौ देवस्य त्रिंगोरीवंचरइ
त्या-य.काशंभोरेकपदे पपातसुखेन प्रीतः तुष्टः येनागविक्रा
रइति त्रितीयामानेनाध्मातः सगर्वः स्त्रीमिति[illegible]वाम्रशसो
रिति रयाङ्गा विपत्यात् दिवस्पतेरिंद्रस्य विभाषास्वस्थपत्यो
रि-स्यजुकुपथ्याः पतिपुत्रे सत्खुउप निष्ठते संगतीभवतीस
गतिकरणे तदु चडकरघस्तेन स्तबाकेनो गुच्छीकृतः कवचः स
न्नाहः मातलिरिंद्रस्य सारथिः सूतो मातलिरित्यमरः विवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०

अ० ६

ध्येति देवराजइन्द्रः अधिसमरसंग्रामे अत्र विमाने निजमपि कार्मुकध
नुरहायत प्रस्थापयत् अत्र हेतुगर्भं विशेषणं हृते तिउत्त मरुता
नां तेजोभिरिद्धधनुः क्रियतइति तदेवाह सन्निपातः समागमः
अधिसमरं इति अव्ययं विभक्ती-त्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः
देवयानं विमानोऽस्त्री-त्यमरः पुरुहुतस्तु तइन्द्रसारथे दर्पोयस्मि
न् कांडः प्रकांडः कं उस्तेजस्तद्दे वविषतस्य ज्वाला पाता गलि
केन विषवैध्येन नागवमासं तद्भुजते नागवभुजा राक्षसाः
क्षिपञ्चेति क्षिपतेषां पत्या रावणेन येन हेतुना ऐन्द्रे इन्द्रस
बंधनी रथश्चवर्म-चरथवर्मणि वर्मसन्नाहः उपनीते उपढौकि
राज्ञो तो द्विष्टद्वेषः राजद्विष्टद्विषः भावेक्तः कथं वर्तिष्यते कथस्था
स्पति रावण द्विति शेषः तस्यापि नाशहे रूपस्थ तिरिमौ तिंवः तो
नागविकइति नांगविकं विषय विद्यायामिति मेदिनी
करः नागवीमधीते ालिकः अध्यात्मादित्वाट्ठञ्
जंगवं निर्जनस्थाने स्त्रि लिंग्यापि शाते स्त्रियामिति मेदि
नी करः प्रवृत्तयः परिजनाः विकृच्छते श्लाघंते आत्मा

२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रशंसंति वा विकत्थनं नैमात्मप्रशंसेति शाष्टिकाः क्रोधेनेति अ
नुपश्चान्निवाधिता निस्तेजीकृताः कुबेः विक्रमश्रून्यैः येर्भु
जैरिंद्रस्य सहस्त्रं हृदशोदृशा इति संबंधः अनयोर्दुर्नयः नृपा
नयसमर्था इत्यर्थः मूलशब्दस्यानेहलिंगतया भुजा इत्यनेनान्व
शोषणं विशोष्यभानः मूलत्वं च सर्वेषां भुजानां साधारण्येनेति सा
मान्यविवक्षायामेकवचनं नतामूलमिति शतेसंप्रासपीति तथा च
नैरेनत्वामपि हानिष्यामेति भावः छिन्नेति मूर्द्धः मस्तकानि छित्वा
च्यतः प्रार्थितः सोऽकुटमाह मूर्द्धनो वेन्सादि नरवकुशब्दो असं
न निषेधेनैवेत्यर्थः जगतां शिल्पिनो ब्रह्मणः प्रणोत्रः प्रणसाम
हादेवप्रीत्यर्थं नाभवतां शिरांसि न छिद्यंते किं तु स्फलभान्येवे
ति कृत्वा छिद्यंत इति सोऽकुटमुक्तिः राजन्यां डिंभ क्षत्रियबाल
पुराणस्य पूर्वपुरुषस्य पितामहस्य अतिचर पूर्वपुरुषत्वात्
अरण्यमानौ राजर्षिः रामस्य पूर्वपुरुषः संचरावणेनाजितः
न दूयेति नदूपेनपरितपामि दूङ् परितापे दिवादिः नोऽस्मा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कं पूर्वपुरुष अरण्य नामानं यत्र त्वमधी ईतयानासेकः परिभवः अपि
पुनः कोपि कारागारबंधनगृहं स्यात् कारावंधनागारबंधयो
रिति मेदिनीकरः यद्वा कारारूप गृहं कारागृहं उत्क्षिप्तो षोयमलंका
रः हे हयपते स हस्त्वात्पुनरस्य भिक्षाम रुत भिक्षा प्रार्थितवानुक
रोति प्रार्थनार्थः धातोरनेकार्थत्वात् कृपणोद्दीनो भिंदीना कृपणः तो
सन्निदितयोरिति विश्वः तद्यथपति नदन्तिपी डानयात् स्रकपहा
र्यः सः वाचाठो नहुगं वागिन्द्रमरः लक्ष्मकत्कं अन्यस्मिन् अपिच
द्रे उक लक्ष्मभवतीति ध्वनिः तद्दयन्नभवन्ति तत्वं नभविष्यती प
र्थः वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति भविष्यति दुर्दिनमंध
कारो दृष्टिर्वा मंदोदरी दृश्यते न रावणे न प्रत्युपक्रांतमेवे सत्रश
रसहस्त्र दुर्दिनमिश्रपनुकर्षणीयं इषुः कांउः फलिनः उोउफ
लयुके गौरवेन वेगात् पतनमिति भावः पक्षिभिः पुरव
युक्तेः पक्षैर्वा तावद्दुगति त्वेनावरात् पतनमिति भावः अक्षेषु
चक्रेषु चक्रे कर्षे पुमान् अक्षइति मेदिनीकरः यद्वा अक्षेषु रथकीले
केषु तद्दउपताकादउ खलउति स्री उति स्यंदनो थे रे पत्रिकः कांउः

183

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिरोधत्ते आच्छादयन्ति शतानां गरस्येन्द्रो रथ इत्यमरः शतमन्यु
रीन्द्रस्यौस्ते यस्मिन्नित्यण् हिरण्यधारणे इमावेवेत्यर्थः प्रतिकुर्वाते प्र
तिःकारविषयाणि कुरुतः द्वयो रामरावणयोः कर्मक्रियाव्यापार इति ७
यावत् यद्पि यध्यपीत्यर्थः वक्राः पथापद्पी तिवत् रक्षोभटेरा
वणः सोकर्मक्रीयाव्यापार इति यावस च विंशतिबाहुः तस्माद्द्वि
गुणरामशिल्पं रामस्य युद्धकौशलं बाहुद्वयेन बाहुविंशतेः प्र
नीकारा इति भावः द्वंद्वयुद्धमेकतुष्टायुद्धं तस्येति मायूरपि छंडा
छन्नं चिन्हं अप्यनन्दीप्तोरीपनखीवः ध्वजरूपेण कोऽभेदे
नपिछवर्हे नपुंसकमित्यमरः कुलिशाकेतुरिन्द्रः तस्य केतनं चि
इरिमाननानाछिदनाविलक्षोऽर्जितः दिक्पालेति दिक्पाल
हि पानां दि[illegible]ग्गजानां दर्पेण दानेन हरीमदराजितस्या
सौरभ्यं सोगध्यं गर्भे यस्य सो नितोपेषा तेः पक्षैः पुरखैः राक्षसक
थायाः कल्पांतस्य महाविनाशस्य कर्णेजपाः सूचकाः स्तबक
र्णयोरपि जपोऽस्त्यस्य च कर्णेजपः सूचकः स्यादित्यमरः दीयंतेपा
संते मौलिषु मस्तकेषु किरीटेषु नामौलिर्मुकुटं किरीटयोरिति
धरणिः पौलोमी शची अवग्राहिणो रक्षिप्रतिबंधकाः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०

मार्गणाः बाणाः अमृष्यमाणेन अक्षममाणेन विद्धे हेति कोटि
रग्र कठोरता कठिनत्वं तस्याः साक्षिणि ज्ञातरि जन्मांतरे विष्णो
सहच मूर्त्यंतरे मे ककारौऽश्री कौस्तुभो यत्र तस्मिन् मे वक्षः भावेध
ञ्जनकरोति मे ककारः कर्मण्यपरमे ककारः सहचर इति धर
णिः कौस्तुभो मणिरित्यमरः हा कष्टं एकेनैवेति निर्घातं दृढं
शास्त्राभेद्य कंकटः सन्नाहः उरच्छदः कंकटक इत्यमरः पत्रि
णा बाणेनापमकार्यस्य संभावनायां नाइदं संभाव्यत इत्यर्थः
जगतां कोप्यनिर्वचनीय उद्घातो नैरुज्यकारी रावणा
नारारूप भेषजकरणात् क्षतिभावः रुस्यः स्फुटो बहुलमिति
कर्तरि स्फुटः उद्घातो निर्गतो गदादित्यमरः असृग्धारोपः
रुरुधिरस्य धारासमूहः शाकारो अयत्नराइः माहेंद्रेण महेंद्र
संबंधिना वर्मणा सन्नाहेन निवृणुते प्रकाशयति एकबाण
वर्म पातेपि सन्नाहस्य चक्षु[illegible]स हस्रेण रुधिरनिर्गमात् व्रणस
हस्त्र विवरणमिति भावः सीतास्तनेति लोपः खउनं तत्र संक
ल्प इच्छा तेन नव पातकयुक्ते विबुधकुंजरस्य दंतघातेन रु
ऐरावतस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ढमुपचितयद्व्रणस्यार्बुदचतुष्टयं अर्बुदमिवार्बुदं रूढं व्रणो
च्च स्थानं तस्य मध्यवर्ति ऐरावतस्य चतुर्दन्तत्वात् दन्ता
घातेन रावण हृदये बुर्दचतुष्टयं युज्यत एव सव्यपाणि
ना दक्षिणा हस्तेन विशिखं बाणं उत्खाय उत्पाद्य त्रै
विक्रम इति एषमम त्रैविक्रमः त्रिविक्रमो विष्णुः तत्संब
न्धी सकृद्दर्शनस्य कृविशेषोस्ति सकृद्दानवानां जीवि
घा तव्यजीवनं तदेव वधि तस्याः संस्थितिलिपिः समास इति ना
यस्याप्रसिद्धिस्तद्वत् दानवसमूहप्राणनाशक इत्य
र्थः यस्मिन् सकृद्दर्शने निपस्य हृदये दलितं खण्डितं यदरजालंच
कृत्रांत समूहः तस्य ज्योतिः कर्तृ तुषारमयमाभरणं भूष
णं बभूव जेति शालिनी जयनशीला हस्तवत्ताप्रशस्तह
स्तयोगि संप्रशासायां मतुप् चक्रसकृद्दर्शनमित्यमरः वि
पक्षीरावण उच्चारेण भाषणेन गंधिः गथनाङ्गरमत्यर्थस्य
विनिहितेति दशावेंढकटेषु कीदृशेषु शिवाराधनावसरे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शिरःछेदार्थं स्फुटु यथास्यादेवं विनिहीतो धृतो यश्चंद्र
हासः रावणखड्गः तस्य व्रणकिणवलयेन क्षतचिन्हवेष्ट
नेन उपहसितो निंदितो हारो यत्र तादृशेषु चंद्रहासव्र
णस्य प्ररोहणात् हारत्वंयं चंद्रहासव्रणरेखयैव कृतमि
ति भावः संबाधे समीजनं साहस्यमिति यावत् अवष्टंभोग
र्वः प्रहीयमाणः प्रक्षिप्यमाणः वेष्टणात् बाण एव पंजरं श
कुंतः पक्षी अन्यो पिक्रीडापक्षि पंजरमध्ये तिष्ठतीध्वनिः
उदंचदित्यादि भुजंगानामधिपतिः सर्पराजो वासुकिः
अनुफणं फणां अनुवीप्सायां अव्ययीभावः मणीनां वि
द्युद्भिः दीप्तिभिः क्षणंमुषितं दूरीकृतं पातालं तिमिरं येन तादृ
शो अजनि जातः निश्वासैः उक्षितः क्रीदृशो भुजक्रीडया
वल्गनाच्चवान् योदशामुखस्तस्य पदन्यासगरिम्णा रंचे
णार्पणं गुरुत्वेन पीडनात् प्रगल्भैरूपचितेर्मणीनां कीं
दृशानां उदंचंती उन्नता भवंती न्यंचंती निम्ना भवंती

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

187

याभ्रस्तयाविवर्तानां विकाशितानां निबन्धानां संकुचितानां अंग
नीतिकर्तस्थित्व[illegible]ण रक्षः इति नागाधिराजो वासुकिः रक्षसा
विक्षोभश्च जनैः संक्षोभो वातजन्यवेगेन उच्छलितस्तच्छीभू
तो यो जलनिधिः तेन हेतुना व्यक्तो यो मार्तनेगक्रोजगह
स्ति समूहस्तस्मै विपक्षतया क्रुध्यं तोयदिङ्नागादिग्गजास्तैः
मुक्तं यत्तु उद्धरणं उत्कृष्ट धारणं तेन गुरुर्भरो यस्याः तां उर्वीं पृ
थिवीं बिभर्ति धारयति दिङ्नागैः पृथिवी ध्रियत इति पुराणं
मातंगनक्रेति पाठे मातंगो जलहस्ती नक्रो गजग्राहः यद्वा मा
तंगनक्रो जलहस्ती पृथिवी धारणभरेणापि सौपीतस्थूलेन
अत एवाविरलबलिनानिरंतरमांससंकोचरूपवलीयुक्तेन
वामनेन खर्वेण देहेन फणफणरूपरिणाहफणसमूहवि
शालता अपन्हुवानः संचकाचनयन् अग्ने षुमग्ने रंगे वक्षित तच्च
पीनाच स्थूलपीवर इत्यमरः वैमानिकैः विमानचारिभिः विमानआ
काशपथः तेन चरितीति ठकू व्योमयानं विमानोस्त्री इत्यमरः अप

188

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०

टी०

अं० ६

क्रम्यते गम्यते प्राप्यत इति यावत् ध्यायति चिंतयति गाधिसुतात्
विश्वामित्रात् तामिस्रादोसास्य देवते-सणूपोष्यकेतवे नेतिका
मस्य विष्णुसूक्तत्वेन स्नेहाति शायात् वैष्णवीयमस्त्रं पौष्यकेतवे
विरुद्धमिति पुष्पकेतवे यादृशातरून मिति भावः तुमुलम् हत् अ
ति तिसंकुले वा आयोधनं संग्रामः प्रकृतिः प्रतीकारः मोक्षः
त्यागः विशिखो बाणः आटोपो गर्वो रोषो वा यद्देवतमिति वा
यद्देवत यादेवतां पत्रीषु बाणेषु क्षिपति तत्र रघुपतेः स्नेहेन
मृदु यथा स्यादेवं सन्निधत्ते सान्निहितीभवति देवांशा खाद्दा
मस्य रक्षारका देवता नीरप मरः असौ देवता दशमुखस्य त्रासात्
शनैर्मंदमुपेति दशमुखसन्निधिं गच्छति यदि-याद् इत्युक्तं छिन्नं
यानि शिरांसि छिन्नानि तेषां कांतिरपस्थितेषु मुखेषु संक्रामतीति
भावः लक्ष्मीः शोभा छिन्नानां बाहुनां बलमच्छिन्नेषु बाहुषु संक्रा
मति शिष्यमाणा अवशिष्टाः शब्दोपलंभसवर्तकेन शब्दज्ञानजन
केन कर्मणा अदृष्टेन इंद्रियाणि श्रोत्रेंद्रियाणि तथाच्यातिकोला
हलः श्रूयत इति भावः कपटेन कूतोयः केटीरवः सिंहएता

२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह

द्दशोवैकुंठो नारायणो नरसिंहरूपी तस्य कंठान्निर्गतो यः कं
ठोरो महाभ्नत्को ऽलाहलस्तद्वत् कालः कटुध्वनिः ईदृशी रा
दुः भयानको वा प्रजाकोषो ब्रह्मांडं तस्य भंगो नाशः अपव
र्ग्यकाले प्रलयं विनापी त्यर्थः प्रक्रमेते आरभते नूनं चे
ति नूनं निश्चितं अद्यपरमेष्टी ब्रह्मा सभयं यथास्यादेवं
भेरवस्य स्मरति कावभैरवं महेशं स्मरती त्यर्थः अधि
गर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठी कालकूटेन विषेण उपदिग्धेः
लिप्तैरिव कुंठध्वनिभिः भुवनानि मूर्छयतो मूर्छां नयतः दिव्यास्त्रैरिति
रजनीचरपतेः रावणस्य कबंधः शिरःशून्यशरीरं वीरशय्यां समरांग
णं अधिशेते तत्र स्वपिती त्यर्थः काकुत्स्थेन रामेण अवकीर्णः क्षिप्तः की
दृशेन निजभिशिखशिखो वस्य बाणाग्रभाग एव योगपीठः देव
पूजासनं तस्मिन् उपहूतं आहूतं ब्रह्मास्त्रं येन तेन यद्वा ब्रह्मास्त्रेणेति
करणात् तृतीया ब्रह्मास्त्रैर्योविपिस्त्वा [illegible] लूनैः छिन्नैः अर्थाद्दिव्यास्त्रैरे
वाऽनंतरमुक्षिप्तैरूर्ध्वनीतैः दशभिः शिरोभिः अभिनभो नभसि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०

टी०
अं० ६

दर्शिता एकादशा जर्काः सूर्याः येन सः दशरावण। शिरांसि राकः प्रभृ
तः सूर्यः एभिरेकादशार्काः उदिताः इति भावः। भूः पृथिवी। भुवः अंत
रिक्षस्थः स्वर्गः एतत्त्रितयस्य त्रिभुवनस्य डमरणं चमत्कारः तदर्थं
उड्डामरैरुत्क्षिप्तैः ऊर्ध्वं नीतैः केचित्तु डमरणे नविकाशेन उड्डाम
रैः भयानकैरित्यर्थः कबंधोऽस्त्री। अपमूर्ध्वकलेवरे इत्यमरः क
लो० ६ रालो भीषणेत्यवदित्यमरः कनिलारो ज्वाग्निस्तज्ज्वाला पुंजव
त् पिंजराणि पिंगलानि हे महावीरप्रकांड प्रशस्त महावीर
प्रकांड मुद्घ नल्लौ प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः पर्यवसितो
सि समासो सि भिन्नेत्यादि हे रावण तुभ्यं नमोऽस्तु निःशेषः
छिन्नं द्विधाकृतं ऐरावण ऐरावतः स एव नगं धसि फरोगं धग
जस्तस्य यत् शिरो मस्तकं तस्मात् संपातिभिः संपतनशीलैः मौ
क्तिकैः करणभूतैः शश्वत् वारंवारं विश्वविजयेन प्रशस्तिर
चनाप्रशंसा ग्रथना तदर्थं या वर्णावली अक्षरपंक्तिः तस्या
शिल्पिने घटकायनाकस्यांतः पुरिकाणामप्सरसां कपोले

२८

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निलसंतोयकाश्मीरपत्रांकुराः कुंकुमपत्रावल्यः तेषु श्रीविन्या
सविलासे भीषणाभुजस्तंभायस्यत स्मे श्रीः शोभाविन्यासो
निक्षेपः स्फुरिकरणमितियावत् ततस्तिवधात् उनराग भुजस्तं
भानामभिभीषणत्वमिति भावः तुभ्यमिति नमः स्वतीसादि
ना चतुर्थी ध्रुवमित्यादि काद्रवेयाधिपः सर्पराजः शेषः अ
र्दकुंडलितः संकुचितो विग्रहः काय एवाधारक आधार
स्तेन प्रतीष्ठाध्वनः फणामंडलो येन तादृशः सन्महीवलयं
वहतीति धारयति ध्रुवं निश्चये पतितोयः पंक्तिः कंधरस्य दश
ग्रीवस्य रावणस्य कबंधस्तेन पीडाभरात् यत्रणातिशाया
त् निजावनमनक्रमेणान्नमिताभ्यक्रवालावला कुलपर्वताः
गंधमादनसानाद्यो येन तादृशः रावणकबंधभरेणमही
वलयस्याधोगमनेन पर्वतानामुच्चत्वं कृतमिति भावः अ
तिशायि अतिशायितं वलयमिति यत्र रावणे जगताजेत्रे अनु
वनजेतरि चक्रं निसति अहीश्वरो वासुकिः फणाभिः

192

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भुवस्तलं भाद्दिदधातिकीदृशाः स्वभोगिचमूभटैः वलयितो वे
प ष्टितो महादेहस्तंभो महाभोगिभिर्यस्य तादृशाः समग्रचलंतो ये
षिलाः सर्वक्ष्माभृतः पर्वतास्तेषां मूलोपलैर्मूलप्रशस्तै
रैर्यंतिघाहिता अन्योन्यघ्नाः या उल्बणा महत्योमणिरूपाः
शब्दने शीला भिः शिलाः तासां जल्पाकीभिः पर्वतमूलपाषाणस्य परस्परघर्षणे
न उल्बणा या शिरोमणिशिखा तस्याः कथंत्रिभिरित्यर्थः ज पि
ल्पाकीभिरिति जल्पक्षेतिषाकन् पित्वात्ङीष् जेनेनेजेत्रः
स्वाधिकोपरजेतस्तजेतस्यमरः उत्क्रांतो देहबहिर्भूतः विकृ
ताविकलानि रागचरितैः राक्षसीभिः अपहृष्यते रणायानि
सद्दशी क्रियमाणः वार्यंते अनुक्रियमाणः कारुः शोकहृताध्वनिः उनमो वरव
र्णिनी स्यमरः भूयिष्ठानीति मंदोदरी भूयिष्ठानि प्रचुराणि भूमि
रहमुखानि चुंबति भवता त्वया कांतेन स्वामिना रम्येण भूयो
भिः प्रचुरैर्विंशत्या भुजैः सेवालिंग्यते चारित्रव्रतेस्तु चरित्री व्र
तेदनेननदेनाता साध्वीर्त्यर्थः अपिविरोधाभासे तथा च प

193
CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ंनिद्रतोप्यहं नानामुखचुंबनं भवतः कृते करोमीति भावः हा

कष्टं हेलंके हृभवतोपि निद्रारसः कीदृशास्य लंबोदरस्य गणप

तेः कुंभमौक्तिकमणिसमूहैः या एकावली हारं भेदस्तस्याः

शिंच्ये निर्माणे मम वा चाधर्मणि कस्य अंबिकस्य गणेशस्य णि

हस्तिरूपत्वात् तस्य कुंभस्थमौक्तिकैरेकावलीकृत्वा तुभ्यं

धर्मतो सिलित दास्यामीत्यनेनागीकारेण त्वं मम धर्मणिकस्य निद्रा न भ

वतीत्यर्थः अधर्मणि कुरुते अधमं च तद्दणं चाऽ

धर्मणं दंद्यास्माभिस्ति अत इति निरनाविति ठनू एकान

त्येक यष्टिके त्यमरः खदादेन्यं अनुभोग्य हणं चक्षुश्चश्रो

त्रे च प्राण्यंगत्वादेव वद्रावः दृष्टश्रोतुं न पार्यत इत्यर्थः प्रति

कृतानामुन्मुलितानां व्यसनदुःखं अतिमात्रं अत्यर्थं मर्मा

णि तत्वानि अनीषत्करं दुष्करं वंदारविंति इयं मदोहृदरीच

रणारविंदरेणु करैः पदपसपरागैः वंदारु वंदनशीलः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृंदवंद्यो दारुः वृंदारकाः देवाः वृंदं समूहः मंदारं देववृक्षं क
र्करता कठिणता कर्कशः कठिनेऽन्यवदिति मेदिनीकरः अने
षीत्नीतवती अयं भावः चरणपतितानां देवस्त्रीणां शिरःस्थित
मंदारपुष्परसान् स्वचरणेन लोष्टतानीतवती नीयते इति व
नदेवताभिः अमरक्षोणीरुहः कल्पवृक्षाः नंदनं प्रतिनीयं
ते नकूलपालकेन अश्वपालकेन च उच्चैः श्रवाः निजां मंदु
रां प्रतिनीतः वाजिशाला तु मंदुरेत्यमरः विभीषणप्रणयि
भिः रक्षोभिश्च विडोजाः शक्रः कारागृहाद्वंदीगृहादुन्मो
चितायाः स्वर्षेधो देववनार्यस्तासां नंदनावलोकेनाभिविडा
व्रीडा यस्य स तथोक्तः शक्रस्य व्रीडा च स्वयं नंदीमोक्ष
स्मारूढत्वात्प्रहारेण जर्जराः वलीमुखाः कपयोऽप्यत्राः
भल्लूकाः गोलांगूलाः कपिविशेषास्तेषां ग्रामः संघस्तस्य
सर्वेर्गणं मेलनं तत्र वल्गितो वर्तमध्यावस्थापितः सुग्री
वायेन स तथा प्रदीप्तो रमणीयश्चेति कर्मधारयः स्पष्टमन्यत्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पोलस्त्यजित् जगति विषये एको जानकीजानिः श्रीरामो विज
यते विपपराभ्यां जेरिति तदुः जानकी जाया यस्य स तथोक्तः
जायाया निङिति बहुव्रीहौ निङादेशः कीदृशः पोलस्त्येति
क्रमपा विशेषणत्रयं पोलस्त्येन शत्रुजितान्यस्तापाशालिसा
क्लिणकणिकेव लक्ष्म चिह्नं यस्य दृशां लक्ष्मणस्योरः
पीठाद्वक्षः कपाटाद्धेतोः निर्मुक्तलज्जस्य तत्त्रीडः यदा
निर्मुक्तलज्जो निगृहीतव्रीडः पूर्वार्थे तु लक्ष्मणस्य शौर्य
द्योतनाल्लज्जानिरासः द्वितीये तु मपि विद्यमानेपि ल
क्ष्मणस्य शस्त्रप्रहार इति लज्जापातः निर्निर्णयन्निषेधु
यारित्यर्थः हृद्यकथनं विबुधपुरममरावतीं तद्धूर्णि
रक्षसोभिः सघोरा वणवधानंतरमेव पुलस्त्यस्याप
त्यं विश्रवास्तस्यापत्यं बिभीषण इति नामा बिभी
षणः राक्षसपुरीभद्रपीठे प्रतिष्ठाभिषेको यस्य
कृतः पुष्पाभिषेको यस्य स तथोक्तः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

टी०
अं० ६

तादृशानुष्यसुजस्यो यस्मात्तादृशान्नृषासनंय
त्तद्भद्रासनमित्यमरः निःक्रान्तो हेमांगद
रत्नचूडौ इति वैजौली ग्रामवास्तव्यखौ
वालकुलोद्भ श्रीरुचिपति महोपाध्याय
विरचितायामनर्घराघवटीकायां ष
ष्ठोंकः छ छ छ छ छ छ छ श्री

३०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ नमिस्तस्मै देहीसीतापरमेहे रावणगृहे आ
वासः चिरावस्थानं तद्रूपवचनाद्धेतोः शुध्यर्थं दहनं अग्निप्र
वेशः अथानंतरं शुद्धा सती विरागात् निर्गता वक्ष्य अर्थात् द
हनादिनि दिक्पालैः सहर्षपूर्णं गोत्रस्य प्रसवितरि जनके
सवितरि सूर्ये पुरस्य अग्रस्थे सति परीक्षा हि नंदा स्यान्यस्य म
हतोऽग्नेः क्रियत रत्रिलोकव्यवहारः नमिस्त्वा रात्रिः तस्यां मू
र्छीनिद्रात यायुक्तं यत्त्रिजगत् तस्य अगदंकारो वैद्यः प्रकाश
कर्तेति यावत् किरणो यस्य तादृशो मूर्छा इति सिध्यादि
भ्यश्चेत्निलत् अगदंकार रातिकर्मण्यण् कोर सत्याग दस्येति
मुमु एकैकानीति अ एकैकानि अनेकानि प्रतीयमानबहुत्वात्
बहुवचनं अन्यराक्षसशिरांसि हत्वा रावणशिरोभिः पूर्ण
हुतिः होमसमाप्तौ हि पूर्णाहुतिः क्रियत इति समाचारः स्व
स्ति कल्याणं तस्य अपनं वर्त्मे स रक्ष्य यं शांतिकपौष्टिकं कर्म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

198

अथ नेपथ्ये विभानोरुदक् दाक्षिणतो गताविनिमेषादनीकरः व
तां वेष्टितां सकलवराक निशाचराणां सहसैव समूलमुन्मू
लनात् शोकः सीतायाः प्राप्तेर्विशुद्धिज्ञानाच्च रभसः निः
कृत्तेन मया सीताविशुद्धिं जानतां प्रियतमा साग्निमवे पि
यं कारनेति व्रीडा यद्भावं दीकृत सीतावलोकनात् व्रीडा
एतैः रसैर्जडो निःक्रियः अयमपि राघवकुलपत्यः विवस्व सहैवेति
तः सूर्यस्यापत्यं वैवस्वतो मनुः तत्तं व्यापारः मेध्यं पवित्रं
मेध्यं त्रिषु शुचाविति विश्वः पुष्पकेन कुबेरस्येन सत्यपुरा
रावणेन गृहीतः इदानीं राघवेण लब्धः एकैकानिधारां
सीतापादिश्लोकद्वयेन युग्मं युग्मे लक्षणं तुकुलकं बहुभिः
प्रोक्तं साकांक्षौ रेव्याभ्यनाश्लोकाभ्यां युग्मकं प्रोक्तमका
र्पतलचुंबकमिति ॥२॥ किं कुर्वाणे मे किं कुर्वाणः सेव
कीभूतः गृहोपानं गृहान् कटवाटकामुदे हर्षायविक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मोनिशानिकेतानलंकायां प द्वीजं नस्य प्ररोहस्यलीजन्मभू
मिः अन्यदपि बीजं भूमौ प्ररोहतीति ध्वनिः अत्र लंकायां एकै
शतं केस्य दशानं दशपः नेत्रसहस्रं रावणस्यैकैकेन शिरसा आ
मोदितानि इंद्रस्य नेत्र दशशतानि प्रत्येकं रावण दशशिरा
भिः मोदितानीति भावः ॥ एकेन शिरसा एकशतनेत्रहर्षैः
२ एवमपरेणापस्येति क्रमः ॥ ४ ॥ लंकां पूर्णेव सुवेलं पश्चिम
नेत्यत्र एनबन्यतरस्यामदूरेपंचम्याः इत्येनप् एनपा द्वि
पानि द्वितीया लंकायाः पूर्वं सुवेलस्य पश्चिममित्यर्थः तदर्थी
ति लभ्यमेवार्थः प्रयोजनं यस्य स तदर्थी रावणः राम इत्यस्मै
हितं तदर्थीयं रावणस्य कव्यादकुलं रामस्य कपिकुलं तेषां
कबंधव्याप्तकरैः कबंधमलकैः करालाभपानका अनिदंतु
रायाः स्वयं भूमिः अथापि भुवनमपनं नुतनं इत्स्न्नपः रहभूमौ
अंभोधः रुधिरमय्यः सहस्रं भुवनयोनयोऽभुवन्भूताः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युत॰ त्रिदिववर्तिनामप्सरसां पतयः स्वामिनः सहस्रपरिमाणा अभू-
वन् सहस्रपरिमाणे मेषांशनमानविंशतिकसहस्रवसनावा-
रणसंमुखमृताये वीरास्तेपि विद्याधरीभूताः अप्सरसः प-
तयो बभूवुरिति भावः यद्वा साहस्राः सहस्रपुरुषबलाः सह-
स्रजनेश्वरा वा बलिनो यः सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणइ-
त्यमरः ३ घूम्येति इह लंकायां मेघनादस्य मायातमो मायादर्शि-
तान्धतमोऽन्धकारः तेनापलपिता आच्छादिताः कृपयः ज्योति-
रिंगणमयी खद्योतव्याप्तामिव द्यामाकाशं वितेनुः विस्तारया-
मासुः कीदृशाः चंदनतरून् अस्वालिगुप्यप्यन्तालग्न उपरि
भ्रमंतः कीदृशान् दृष्वा निजास्वीयापन्नगरत्नानां मात्रा
अल्पत्वं कात्स्न्र्यं वा यत्र तान् तथा च चंदनवृक्षस्छसर्पाणां
मणिप्रभाभिः मेघनादमायांधकारे ज्योतिरिंगणतमासो
दिते अन्योपि ज्योतिरिंगणोऽन्धकारप्रसरतीति ध्वनिः मात्रा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

खद्योतो ज्यो
त्स्येन परीमाले मात्राकार्त्स्न्येव धारणा इति विश्वः खद्योतज्यो
तिरिंगणः ८ अज्जउत्तेति आर्यपुत्र अपि इहैव भुजंगपा
साबंधनं सीतया अनुभाविता पूर्वं इहापि शब्देः संभावनायां वाआ
र्यपुत्रेति संबोध्यः पत्नीजनेन तितिभरतः सीतया तिहे तौ रतीयाआ
र्यपुत्रेति संबोध्यः पत्नीजनेन लितिभरतः आमृशान्दा
मृसी कारेसा नेवा आमृशा तेथवासी कारे इति भरतः आमृशान्दा
हलं तो यमव्ययः चर्वितेलि इह स्थाने विहगेन्द्रः पक्षिराजो गरु
डः सौ आगयो महत्सू बंधनं वै धूर्यं बंधनकष्टं व्यधुनोत् मोचितं
वानुकीदृशः चर्वितः खादितः पीतः उपाचितो हि गुलो येन सः
चर्वितपीठेति पाठः चर्वितः अनंतरं पीठायां कीर्तितः पान विषपी
कृतः पुनः कीदृशः अभीक्ष्णं वारं अगिति रुला विनिःसृतः वां
उं कीर्तिः फणमाणिर्येन सः उनदिति अव्यक्तानुकरणं तस्य
इति शब्दे परतेः अव्यक्तानुकरणस्यात इत्यावितिअ तू शब्द
पर स्यैरूप ८ द्वे तावति इति ९८१ हमातः कनुसर्पमातार्द्द शानं
सुतानं भयः पुनरपि याद्रिग्स तित दा भवति नान्याकापीत्यर्थः ॥

202

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ता नद्दिनाक्या अंकारे रसान् रसं पि तु इहे करणे इह इंद्रिये जिह्वारू
प अन्येषां प्राणिनामेकै नरसनास पर्णानुइहे इति वैषम्यं
शद्वान् रूपाणि च श्रोतुं द्रष्टुं यथाक्रमपन्नयः एकमिंद्रि
यं चक्षुः न द्दैव श्रोत्रचक्षुः श्रवस्त्वात् अन्येषां इह इंद्रियं
श्रोत्रचक्षुश्च उरसा वक्षसा गच्छे गमनाय निरुद्धं पद
वरणं अन्ये पुनः प्रसिद्धचरणैः संचरंति अन्येषु कुठि
नकोमलाग्रेषु अशनेषु भक्ष्येषु सत्स्वपि जगतो वि
वा श्वस्य प्राणौ वैयं। अथ च जसवः स्वदंते रोचंते न तथा च
नयुक्ता ईदृशाः सृताउ मा दर्शयितुमिति भावः जगत्प्रा
ण सा मेरणाइत्यमरः ननु संबुद्धौ गुणे कृते कद्रौ इति स्या
त् तत्कथं न तथेति चेन्न कद्रुकमंडल्वोः संज्ञाया
मिति ऊङि कृते ह्रस्वः ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न गुणः ६
अंजउत्तरेति आर्यपुत्र सौमित्रिकीर्तिं कद्र्वा उसगति

३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षेत्रं कृतरः पुनः सन्निवेशः कंदलीस्यात् गुल्मभेदेन क्वा
कुरइति विश्वः कृतरः कृः स्वार्थे तरप् सन्निवेशस्थानं
इतोऽस्मिन्प्रदेशे आद्याऽद्दित्यात्तऽसिः हस्तं दक्षिणेन प्र
कृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया स्कंधावारः कृ
टकं द्वंद्वमन्योन्यं यद्धा द्वंद्वयुद्धभेदः व्यतिकरः संगमः
त प्राचुर्यं वापादाः प्रत्यंतपर्वताः जग्हिं इत्यादि यत्नेषानु
रागरोमकंटकस्वेदजलैः निशाचरी क्वापि उद्दीपित
निर्वापितद्वयि न चितानलमनुम्रियते कंटकेन रोमां
चेन उद्दीपितं स्वेदजलेन निर्वापितं चितानलं अनु
लक्ष्मीकृत्य निशाचरी राक्षसी म्रियते प्राणान्त्यजति
पाठे अनुसरेताऽइति अनुसरति चितानलं यथास्यात्तेनमिति
या क्रियाविशेषणं स्वयंवरस्य स्वयंवरणे कौतुकागारे क्रीडागृहे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आनीतो द्रोणशैलः पर्वतविशेषः यत्र विशल्यानाममहौ
षधिस्थिता शल्यं शरादिकं निःशल्यानि अयथाभि॰
आर्यपुत्र किष्किंधेश्वरस्कंधावार धुरंधरो रघुकुटंबबंधु
र बंधुः स कुत्र हनूमान् इ किष्किंधेश्वरः सुग्रीवः
धुरंधरो धुराधारणक्षमः विधुरबंधुबंधुर्दुःखकारकः
घ्रांसाइति क्रूरस्मे न निष्पिष्टमानैरिति इतिपाठान्तरं रवि
बिंबवर्ति आदित्यस्थः तस्य योग इत्युक्तत्वात् तदुक्तं
द्वाविमौ पुरुषौ राजन् सूर्यमंडलभेदिनौ परिव्राड्यो
गयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः इति रघुपुरी अयोध्या
पुरैव पूर्वमेव पुरापीतिपाठे पिशब्दः एवार्थे विश
ल्यानामनेकार्थत्वात् यद्वा नकेवलं तातो हृष्टः हनूमान
पिग्रहितः इति समुच्चये ऽपि इतोत्र प्रदेशे १०९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्ष्मीरित्ति हि हेतौ अस्य लक्ष्मीरिंदुश्च जननजनं तु: अजहल्लिंगत
यान्वय: अपि विरोधाभासे या हि कृष्णवक्षःस्थिता सा कथं १
स्कंभभुजे वसतीति अथ च सैव भगवती श्रीसंपद्रूपतया
स्कंभयोः भुजवर्त्तिनी इत्यत्य विरोधः मृडो हर: गौरी गो
गिरिशो मृड इत्यमर: अपरिहारोपि विरोधाभासेन
गतां लोकानां मंगलं कर्त्ता यो हि हरचूडामणि: स कथं
सर्वालंकर्तेति अविरोधो दर्शित एव १ स्यादेवेति नो
यं पानीयं अमृतप्रकृतिरमृताक्षारणं अमृतस्वभावो
वायद्वि स्यात् स्यादेव तोयस्य द्रवद्रव्यत्वाद् अमृतमपि ता
दृशो वेति एकांतमत्यर्थं नाश्चर्यं यद्वा अमृतनामत्वात्
जलस्य नाश्चर्यं यद्वा तोयं जडं अमृतप्रकृति: सुधाया: का
रणं यदि स्यात् स्यादेव भवेद्देवं इत्येकांतं केवलमद्भुतं
तद्रूपत्वादुभयो: कार्यकार[illegible]णभावो न विरुद्ध इत्यर्थ:

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ-८

ने ।२पुनरिन्द्रियेनविशेषमाहयद्वातोयमेवंतस्यप्रकृतिः
समगुणस्वभावोवास्यादेनप्रसूतिर्गुणस्यसाम्येस्यात्स्व
भावेकारणेपिचेतिविमृशः नास्माकमिदंपुनरद्भुतमाश्च
र्यंतदेतेउत्पाद्यादयोअपांविवर्तःपरिणामाः।। कीदृशा स
त्वान्तुषारकः श्चंद्रः धन्वंतरिर्मुनिभेदो वैद्यः ।१३ आ
कर्णेति किंप्रसिद्धो अत्रसमुद्रे भगवानरविंदनाभो
नारायणः शेतेस्वपिति कीदृशः नाभिपद्मे स्थिते
नचतुराननेनब्रह्मणा चिरसमयंव्याप्य । ऋग्भिर्वे
दैरुपास्यमानस्तूयमानः कीदृशेन कंठपर्यंतमस्त
केनापिअज्ञातपृष्ठपार्श्वोदरेण यद्यपिकंठपर्यंतं
शिरोदृष्टं तथापिनज्ञातं कास्य पृष्ठादिकं चतुर्मु
खत्वात् तत्रापिमुखसंभावनास्येत्यादितिभावः ।१४

द

५

207

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वंदतेनमस्करोतिउत्सर्पिणीवर्धमानाधर्मोत्तराणांतप:
प्रधानानांजगत्स्थानांसिद्धि: कर्मफलं १८ जरयन्वि
ति अयमपांनिधि: समुद्र: जगत् भुवनं कल्पोत्सि तो स्रष्ट
वसाने जरयतु जीर्णं करोतु नाशयतित्यर्थ: जनयतु जगदिति
पाठ कल्पोत्थितौ प्रलयावसाने सति जगत् जनयतु समुद्रेण हि प्र उत्पादयतु
लये पय: प्राचुर्यात् जगज्जीर्यते सृष्टिकाले नैरेव सृज्यत इति
स्रष्टौ प्रथमं पयसामेव जननं तथा च विष्णुपुराणं अप एव
ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजदिति पयोधरान् मेघान् पिप
र्तु पूरयतु पृ पालनपूरणयो: निजामृतदानात्तेषां पोषणं
अत एव सुधाभुज इत्युक्तं वपुषेति प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यान
यावान् मिति ततीया शरीरेणापि यावत्परिमाण: तावान् तावत्परिमा
ण: भवतु अगस्त्यस्य रुषा क्रोधेन पुनर[illegible] यमपांनिधिर
पि ईषत्पान: सुखपेय: येन तपोभिरगस्त्येन जलधिरपिपी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नस्ता निहेतपांसि वो युष्मभ्यं नमोस्तु नमस्कारोस्तु इत्यर्थः मुनेरिति
कलशजन्मा अगस्त्यः चुलकं गंडूषः अमुष्य अगस्त्यस्य उत्तुंगता
उच्छ्रिततां पुनः विवरीतुं प्रकाशयितुं न वयं ईस्मोहे न प्रभवामः ॥
अहह आश्चर्ये ययाउत्तुंगतया सावि ध्रुगिरिरपि नोच्चकैर्भव
ति न वर्द्धत इत्यर्थः ॥ कलशादुत्पन्नस्य गांभीर्यमुत्तुंगतेति ब्रूमह इति
भावः ॥ विवरीतुमित्यत्र वृतो वेति दीर्घत्वं दुरवगाहानि दुःखावि
लोकनीयानि अतएव गंभीराणीत्यर्थः जगदिति अपमर्णवः
समुद्रः जगद्दिगमस्य प्रलयस्य पत्युर्यस्य दिनं तत्र घस्मरो वि
घसनशीलः सहस्रभानुः सूर्यः तस्य प्रभाभिः परिक्वथितो उ
पिंडीकृतः तिपक्वः अतएव पिंडितः यतअतः लवणकूटमेवाभवत् पू
र्वं रविरश्मिना क्वथितः पश्चात्पिंडितः अतएव कूटत्वं दग्धा
दौ तथा दृष्टअथानंतरं कालरुद्रानले प्रलयकालीनरुद्र
संबंधिवन्हौ ज्वलति सचरटत्चटत् इति स्फुटन्नक्षणान्

६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भवतिस्म यावत् यावदित्युक्तिविशेषचटत्कृच टत्कृ इति स्फुरिता
क्षणं नष्ट इत्यर्थः अयंभावः प्रथमं रवितेजसा क्षारमयतां लव
णकूटमेवाभवत् अनंतरं प्रलयानलज्वालयाच टत्कृच टत्
इति कृत्वा स्फुटित इति दुरवगाहगंभीरालिमहतां बोधिता
नीति च टादित्यत्र चटशब्दस्य तांतत्वे ऽव्यक्ताकारणसगता तइ
विति अदित्यस्य पररूपत्वे चटितीति रूपप्रसंगः तेन चट
दूराब्दोदात्तत्वाच्च गम्यत इति पृषोदिनाहनी इत्यमरः॥
प्रस्मर इति स्थपस्य दः कपरच्च घस्त्र अदने पुंजराशी तूत्करः
कूटमस्त्रियामित्यमरः चटदित्यव्यक्तानुकरणं भवतिस्मेति
लेटस्मेतिभूते लट् अज्ञत उक्तेति आर्यपुत्रे जलनिधिमध्य
वर्तिनो कृत्तं कपोतस्य जंबूद्वीपोपसंयमनभ्रष्टरज्जुत्वेन कल्प
प्रतिभासते इह [illegible] नैवपोतो नहित्रं डीगा इति प्रसिद्धः उप
संयमनं बंधनं पोतोपि महत्या रज्वा बध्यत इति भावः केतुः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पताकारावणेपतितेनत्केनु दंजेपंपतित इति लक्ष्मणेन कुरुच्छ
कुटुंबो रामादिः सनिभागः सम्पुग्वराट न दायादो शाहरः दायंवि
भजनीयं धनंअ दत्ते दायादः अनश्चोपसर्ग इति कः विभक्त
स्य धने दाय इति विश्वः वानरपतेः सुग्रीवस्य कीर्तनं श्रीर्जिः
रिद्दि आ इत्यादि द्रष्या आर्यपुत्र दर्शनि प्रत्याशापाबंध
प्ररोहणमहौषधमिति पाठे प्रत्याशापाच्छिन्नं छेदः तत्र:
प्ररोहणं जन्म तत्र महौषधमित्यर्थः छिन्नमिति भावः नु:
युद्धाच्छिन्नमपि प्ररोहातिशये न ताच्छिन्न प्ररोहणमेतादृशा
महौषधमित्यर्थः सेतोः प्राकृतवदरीन प्रत्याशाछिन्नैवा
सीदिति भावः भअनमिति सेतुं प्रणमति भगवन्नमसेइह
नमः स्वस्तीति चतुर्थी तथेति अपमपांभर्ता समुद्रः तथा
हारावलीवलयलक्ष्मीं बिभ्रतनुते क्षमावेष्टनानूदराज्ञेहा.
रावली वलयाकारतया नेत्रविषयो भवनीति भावः प्रथाय

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सेतुः मालिक्यस्फटिककनकमुक्तारत्नशृंगैरभून्याभाव्याप्तः स
न्महानायकस्स्व प्रभवति जायते पारावारं व्याप्य तिष्ठति वा
इतियोऽयं नायको हारमालिः की दृशी लक्ष्मी दूरापातिनीनां दू
रादागमनशीलानां देवस्त्रीणां नेत्रैः सुलभां सुरम्यां प्राप्यां बुध्य
माने बंधनं प्राप्नवति शैलेति समुद्रे शैलप्रवेशो तु प्रबलीभ
वद्भिः कल्लोलसमूहैः अभिताडितानां यतो नोहेतोः निवृत्तप अंहतानां
व्याप्यपर्वतगामिनीनां नदीनां अंभोधिरेव प्रभवत्यपनि.
स्थानमासीत् नद्यः पर्वतात् प्रभवंति अत्र तु शैलप्रवेशानंत
रं कल्लोलाघातात् परिवृत्याचलं प्रतियांत्यो नद्यः समुद्रादि
वप्रभूता इति भावः तथेति तथा सेतुश्च द्वयासेत्वादरेण उत्क
लितै रत्कंठितैः कपिभिर्निक्षिप्तानां गिरीणां प्रतिक्षेपासंक्षेषु घ
णे वर्द्धिष्णुः वृद्धिनशीलः यद्वा सेत्वादरेण उत्कलितानां उत्पा
टितानां कपिभिर्निक्षिप्तानां गिरीणां प्रतीक्षयाउत्कर्षेण वर्द्धि
ष्णुः अथ अनंतरं क्षणं नदीभिः प्रतिवहन् सेतुसंगमात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतीपेन बहनूसतू अथउ।पाशितशैलस्यानविवरपूरणव्य
तिकरेण समूहेन संबंधेन वा नष्टाहंकारः सदवस्थो बंधकालान
स्थः समुद्रः स्मरसि इहनाभ्यार्थस्यैव कपितारूपमासीन्निधि
रपामित्यपि पाठः तत्र रूपमासीत् किं रूपं आसीदित्यर्थः॥
वर्द्धिष्णुरित्ति अलंकृ आदिना इष्णुच् कुहलं सु षिरं विव
रं बिलमित्यमरः भवच्चरित्राणां भवद्वृत्तानां चित्रशालिका
चित्रप्रधानं गृहं चेत् एव चित्रशालिका नाम संभावनायां निश्च
येवा सेतिति शैलक्षेपादुच्छलितो यः सलिलव्यूहः जलसमू
हस्तेन तुच्छे वारांपत्यौ समुद्रे अत एव पटुतरं मनोहरवेगं य
थास्यादेवं निम्नगाः नद्यः सन्निपेतुः मिलंति स्म कीदृश्यः पृ
वैतिमिमिर्मत्स्यभटैः समुद्रजलस्य लवणस्वाद उपलब्धः शै
लक्षेपादुच्छलित लवणमयजलपूरे तुच्छे समुद्रे तेभ्यस्तिमि
भ्यः जलानां अन्यं विलक्षणं मधुरस्वादं प्रकाशयंत्यः सेतोर्बं
धस्य उद्योगे सति कालेन कालक्रमेण तिमिभ्य इति तादर्थ्ये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चतुर्थीसमास इति ये सेतुशैलाः सेत्वर्थं पर्वताः पुरस्तात् प्रथमं विन्य
स्ताः अर्थात्सेनौघ द्वा पुरस्तात् प्रथमं विन्यस्ता जलनिधिं नप्रापिताः
तेपर्वताः निशि निशि प्रतिरात्रं ज्वलद्भिरौषधीनां निचयैः हेतुभू
तैः तदात्वं तत्कालं तत्र उषितं अवस्थितं यत् वानरसैन्यं तस्यस्मा
रिणे हरयंते औषधीनां तेजसा पर्वताः कपीनां कपिशत्वात् वानर
सैन्यनिवासभ्रममुत्पादयंति इति भावः कीदृशाः दरीभिः जल
धिं पीतानंतरं जलाभावाद्दृष्टो यो मैनाकः एकबंधुः मैनाकस्य स.
मुद्रमध्यस्थितत्वात् तस्य प्रीत्या प्रोटउपचितो योऽस्य पूरः आन
दाश्रुसमूहत्वेन द्विगुणो महिमा महत्वं येषां तैः निर्झरैः पुन
र्जलधिं पूरयंतः सेतुशैला इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलो.
पीसमासः तत्कालस्तु तदात्वं स्यादित्यमरः अज्जउत्ते त्तिआर्यपुत्र
गौरीगुरोर्गिरींद्रस्य युवराजो जलनिधिगर्भं वसति मैनाको जा
नाति पक्षच्छेदमपि विना स्थावरीभूतः इह गौरीगुरोर्हिमालयस्य
युवराजो कृताभिषेकः पुत्रः गर्भो मध्यं जो नामीत्यत्र वास्यार्थ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्येवक्रमीता इति रघ्वाहा पोंवा अपि भिन्नक्रमस्तेनपक्षे क्षेदं वि
नापीत्यर्थः स्थावरः स्थिरः क्रौंचं गिरिभेदं किं छतं कुत्सितं छतं पि
तापुत्रयो स्त्यागात् यद्वा किं छतं अपितु न किमपि छतमित्यर्थः विमाने
ति विमानराजगगनमार्गचंक्रमणकौतूहलोल्लासितमानसास्मि वि
न्नुन्नमतावनूइहचंक्रमणमिति नित्यं कौटिल्ये गताविति पड् नु
गतोऽनुनासिकांतस्येति नुकुउन्नम ऊर्ध्वं गच्छ उल्लुफालिदं मा
त्युसमहीति पाठे उल्लुफालिदशब्दो देशी उत्कंठिते वर्तते हल्ल ह
ल्लमाणस महीति पाठे हल्लहलशब्दोपि देशी उत्सुकतामाह
पथेति विमानं कर्तृ परमुपरि व्योमकर्म अपसर्पेति पलायंते
पुरतोन्यस्थानं परितः सर्वतः परतः परतो वेति पाठे नित्यवी
प्सयोरिति वीप्सायां द्विरुक्तिः आसन्नेति आसन्नः निकटः
यस्तपनः सूर्यः तस्य तेजसा आरूपाताः शुष्का स्तवचरमतत
च एकदेशा येषां तादृशाः स्तनयित्नवो मेघाः स्तिम्यति आर्द्रा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भूताः शब्दं कुर्वंति यद्यपि स्तिमिआर्द्रीभावे दौवारिकः आ
र्द्रतामात्रप्रयुते तथापि स्वभावादार्द्रीभावपूर्वकशब्दनेऽस्य
प्रयोगः तथैव सहचारात् पादांसिजलजं नवः भजहल्लिं
गतपायादः स्तनयित्नुशब्दयोः सामानाधिकरण्यअमी
इति अमीते जलमुचो मेघाः नेत्रयोरनापुष्पंरनापुः प्रजन
कमवतमसंक्षीणां धकारं उच्चैरत्यर्थेन पुष्पंति पुष्पं कुर्वंति यद्वा
उच्चैर्जलमुचो महामेघाः कीदृशाः गंभीरमंदस्तनितं मेघध्व
निः तद्रूपारवः नैनरौद्राः भयंकराः येषां मेघानां परिमलैः
विमर्दैः असंबाधा असंकरा विरलेति यावत् याज्योत्स्नाति
भिरच यश्च ताभ्यां चित्रं शुक्लकृष्णावर्णं वियदाकाशमभूत्
वृत्तं कीदृशौः इंदोरुपरि परं चाधः विसर्पद्भिः यद्वा येषामुपरिप
रिमलैरित्यन्वयः इंदोरधः इत्यन्वयः अवतमसमिति अवसमंधेभ्य
स्तमस इत्यच् क्षीणे वृत्तमसं तम इत्यमरः स्यात्परिमलो तिविम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दोर्लिमनोहरमंधपोश्यापीतिमिदिनीकारः संवापः संकरे क्षे
पे इति विभ्रः निकुंजेति निकुंजः आच्छादितः प्रविभक्तिः कुट्टलता
विभागो वा वर्णः शुक्लादयः विनिविष्टः स्थितः पदार्थो वस्तु
स्य स्ववर्णे विनिविष्टाः स्थिताः पदार्था द्रव्याणि यस्यां सा दूरात्प
दार्था विशेषतया न ज्ञाताः शुक्लादिवर्णशालितयैव परमुपलभ्यं
त इति भावः परिवेषो वेष्टनं चित्रमाश्चर्यं कुट्टिमं भूमिकर्म अयमिति
अयं वसुधे नृफलमंडलः अनेन महोदधिभोगिना समुद्ररूपसर्पे
ण वलयितो वेष्टितः स नूभवादृशां जगतामनर्घ्यं श्रेष्ठं रत्नमवाप्य
अहंकुरुते नरामत्सर्प अहंकारं करोतीत्यर्थः सर्पेण कृष्णवर्णता
तु समुद्रस्य रूपणं अब्धिर्व्योम्नोः कृष्णत्वं कविसंप्रदायः अनर्घ्यं
श्रेष्ठं भवादृशां त्वां रत्नं प्राप्य जातो जातो यद् दुर्लभं तद्धि रत्नं प्र
चक्षत इति विभ्रः को एषो इति क एष कस्या [illegible] नलज्वालाकला
पकंध्यमानज्नलनिधिलवणस्तबकनिर्मलाभं लिहशि- रस
रसहस्रमधुरो महीधरः प्रलोभ्यते इह स्तबकोगुच्छः मधुरो हृद्यः

१०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुर इति प्रालेयशैलो हिमालयः मकरकेतवे कंदर्पाय तां दधे च
मुर्धौ मतः संजीव्यते न पाकरणे स्फुट टित्वानू आपू दुर्गा गौरी दु
मैं वमहौषधिः न पुनानलदग्धः कामो महेशेन देहो कृतो गौरी
गृहेले तिगौरीमत संजीविनी महौषधिरपिमत संजीविनीभ
वानीति ध्वनिः अविद्धजलेवेति आपदहेव चंद्रशेखर न पुनानले
आहुतीभूतो भगवान्मन्मथः इह आहुतीभूतो हवनीयद्रव्यमभूत
लसो पंक्तिः विषमशरः कामः दुरंतो दारुणः पुरेति पुरा पूर्वं इह
देवदारुवने पुरां भेत्तुः शिवस्य त्रिनेत्री नेत्रत्रयं सेवनं गाटकं वारि
कंठकं सिघाल इति प्रसिद्धं चतुः पथं वा तस्मिन् तुल्य क्रोधेपि स्य
नेसतिएकं नेत्रं कर्तृ धकधक इत्यनेना कारेण कंदर्पदाहार्थमज्वलत्
ज्वलितं अन्ये इतरे नेत्रे तस्य ललाटनेत्राग्नेः धूमव्यथामपि न सहेतां
न सहेते स्म धाग • दुगत्यव्यक्तानुकरणं शृंगाटकं भव द्वारकं टके चन
तुः पथे इति मेदिनीकरः नीलाज नीललोहितो हरः लांछनं चिह्न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जगद्दतः प्रलयः संज्वलनं संधुक्षणं काष्ठं आत्मभूः कामः कामं
काष्ठं प्राप्य ज्वलितो हराक्षिज्वलनो जगत्त्रयं धक्ष्यतीति भावः अ
स्मेउ नेति आर्यपुत्र तथापि निरनुक्रोशः कथं पुनः प्रतिनिरसनः म
होद्वेग्नो देव्यै इत्यन्निरनुक्रोशो निर्दयः प्रतिनिरसनः संमुखीभूतः
स्मरेति यं गौरीअसुभगः सुभगः क्रियते येत्तपोभिः तत्कृतू
कृतवतीयत् असौ जगत्पतिः शिवः निजे स्वीये शरीरे आत्मना
स्वेन द्वितीयो द्विसंख्यापूरको जयति वर्द्धते एका गौरी द्वितीयस्तु स
यं भगवान् इत्येकस्मिन् शरीरेऽर्धनारीश्वरोऽभूदित्यर्थः सुभ
गं करोतीति आढ्यसुभगेति करणेति ख्युन् अरुर्द्विषादिति मुम् आत्म
नाद्वितीय इत्यत्र आत्मनश्च पूरणे इति तृतीयाया अलुक् विरमि
ति अन्यथा गौर्या चिरं तपसि त्वौत पश्चरिता हरस्य मूर्तिः शरीरं अ
र्द्धं फलं चक्रे कृतं गौर्या न दर्थे प्राप्ते यद्धि प्राप्यते तत्फलं अर्द्धं च फ
लं दं कृतं न दर्धस्य फलदा तत्ता तूमूर्त्तेरिति पाठः कायस्यार्द्धं फल
च न र्धफलं दमित्यर्थः स्फुटं एव तपसितेति तपश्चरितेत्यर्थे कर्मणो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामं अतपोभ्यां वर्तिचरोरिति क्षप्ड्ः स्यस्य विभाषेति पूर्वलोपः वृषे
ऋषिपाठे वृषो वृषभः वृषधरो वा सुकृतिः मूर्तिः क्राडिन्य कार्ययोरिति पमरः
कंदरस्मिं इति कतरस्मिन् पुनः सन्निवेशो भगवत्याः सर्वमंगलायाः
पालित्र हत्नमंगलमासीत् कतरस्मिन् कुत्र सन्निवेशः स्थानं सर्वमंग
लागौरी ओषधिप्रस्थः हिमालयस्य पादशैलः नगराजो हिमा
लयः संप्रदाता सम्यक् प्रदानकर्ता सिं प्रदातरि सतीत्यर्थः तारकेश्व
श्वशुरः किशोरो बालः सशेखरं यस्य स हरः मुग्धकंकेणसर्पभयं
मन्यां गौरीं सुखं यथा स्यादेवं उवाह परिणयति स्म अमृतरश्मे
र्बालत्वेपि कन्यादातुर्हिममयत्वात् महौषधिमयत्वाच्च सर्पो निः
सहांगस्तेन भयं मन्यायां गौर्याः सुखं परिणय इति भावः किशोरो
बालकेपि स्यादिति शाश्वतः हेमंतस्य विभ्रमो विलासो यस्य तस्मि
न् हेमंते सर्पा निर्मेदा भवंतीति प्रसिद्धिः अभीषणमभयंकरं
प्रियंकरं हरहसं अज्जउत्ते इति आर्यपुत्र अप्येतस्मिन्नेव मदनतनू
दहनव्याजिकरनिरात्मीयः स्फुटमविश्वसत्यागौर्याचंद्रचूडः स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घटितो निजशरीरेणा इह व्यतिकरः संबंधः तेन निरात्मीयः अ
स्वीयः वैरनिष्क्रयो इतिपाठे निष्पन्नवैरशालतेपूर्वनिपाना
नियमः चंद्रचूडो हरः एतस्यामिति एतस्यां हिमालयशिरःसी
मायां तादृशे प्रसिद्धे पशुपतौ शिवे स्वेनार्द्धेनैच अर्द्धनारीश्वरे प्रियार्थेन
धृते सति सप्रहसनं सहासं यथा स्यादेवं शेषेण वशिष्टेन गो
र्याः शिवस्य चार्द्धयुगेन दक्षिणवामयोर्विनिमयादन्योन्यपरि
वर्तादन्योर्द्धनारीश्वरो गौरीसखीभिश्च कृत इत्यर्थः दक्षिणे
न गौरीवामेन शंकर इति विपर्यासः अत एव सहासः अर्द्धनार्याः
अर्द्धनारीसाईश्वराय स्यसोर्द्धनारीश्वरः नतु अर्द्धनारीयस्येति
समासं कृत्वा ईश्वरशब्देन कर्मधारयः एवं हि कृपि सति अर्द्धनारि
केश्वर इति स्यात् संभोगे इति तत् दिव्यं मिथुनं स्त्रीपुंसौ नमस्कुर्म
हे कीदृशं परस्परमन्योन्यं परिस्पूतं मीलितं यदित्पध्ययं यस्यार्थे
यस्य विप्रलंभो रसः विप्रलंभरूपः शृंगारः संभोगात् मिलि
तस्त्रीपुरुषचेष्टाविशेषरूपात् अनतिरिच्यमानो विवेकुमशा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्यो विभवो वैभवं यस्य सः यत्र मिथुने संभोग एव परं शृंगारो न
विप्रलंभः संभोगश्च मीलितस्त्रीपुंसयोश्चेष्टाविशेषः स चात्र नि
त्यमेवेति भावः शृंगारः शुचिरुज्वलः स्मरकला निर्वेद संयोग
तो हारार्थादुपपद्यते निरूपणाद्दानात् सुखे का आश्रयः नारीनाय
कयोः परस्परभवत् संश्लेषविश्लेषजः संभोगः स च विप्रलंभ इति.
च द्वेधा समुत्कीर्तितः भ्रूविक्षेपकटाक्षवीक्षणकलास्मेरास्यरोमां
चितैरन्यैश्चापि विलासचेष्टितलयैरोषाभिनेतानटैः संभोगेप्य
थ विप्रलंभनविधानस्तुपपातातताः स्मेरास्यश्चवणोपतापिव
चनक्षान्तस्य संसेवनैरिति संगीतकल्पतरुः यत्र मिथुने दर्पणे आ
दर्शे प्रतिबिंबे प्रतिकृतौ संभृतौ र्जितउपदर्शित इति यावत् यो
विपर्यासो वैपरीत्यं तस्मिन् सति एकस्याः गौर्याः सव्यांगस्थिति
कौतुकं वामांगावस्थानात्कुतूहलं अपरः स्वामी शिवः रामपति
शान्तं करोति अयं भावः शरीरस्य दक्षिणभागं विहाय वामभागे मां
धारयसीति स्वसौभाग्यापशुद्धायां गौर्यां दर्पणे वामं दक्षिणं द.
क्षिणं च वामं दर्शयेत इत्याशयेन भगवता आदर्शेप्यस्य तावत्किं
दक्षिणभागे धृतासि उत वामभाग इत्युक्तायां गौर्यां आदर्शे दर्शनेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अं० ७

तथा त्तानमनूदितिसव्यं दक्षिणवामयोरिति विश्वः स्वछंदेति भग
वानर्द्धनारीश्वरो वो युष्मान् नू सुखयत्विति संबंधः कीदृशः अर्द्ध
स्त्रीकृत्वात् अर्द्धं दास्वतंत्रा पकृत्तनश्रीः शोभा यस्य सः उभयमतं
उभयस्वीकारः साधारण इति यावत् मिलन्मौलिश्चंद्रो यस्य
सः फुल्लीद्र एव प्राचीनावीतं दक्षिणस्कंधे तिर्यग्भागेन परिधा
नात् नतु वौटुंशीलं यस्य सः ताच्छिल्ये तिणिनि उपवीतं यज्ञ
सूक्ष्मं प्रोधृते दक्षिणे करे प्राचीनावीतमन्यस्मिन् निवीतं कं
ठलंबितमित्यमरः यस्यार्द्धनारीश्वरस्य तृतीयचक्षुः अर्द्ध
शिवस्वरूपो र्धजगद्दाहव्यसने विस्मरं प्रसरणशीलं ज्यो
तिरुच्चलनरूपं व्यसनं आसक्तिः अर्द्धं च पार्वतीस्वरूपे स्त्री
त्वाविश्वदाहे च जाता या रूपा तया उद्यत् बाष्पं यस्य तादृशं ज्योतिं
ज्योतिर्बाष्पयोर[illegible]न्यवेगयोः [illegible]ोर संश्लेषेण सिमसिमारूपं

१२

223

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शाब्दं कर्तुरीलं यस्य तादृशापसि अग्नौ तु स्वल्पजलसंबंधात्
सिमसिमाशब्दो भवति सिमसिमेत्यव्यक्तानुकरणं. २७ स्वेदेति
हरस्य तनुर्वः सुखयतु कीदृशी स्त्रीपुंनपुंसकानां पदस्यानंअ
कृतिरिति यावत् तस्य व्यतिलंघनी अति क्रामि श्रात्रि तपस्या
पिनिः कंपं वकुमशाभ्यतात् अर्द्धनारीश्वरतनुः न स्त्री सेश्वर
त्वात् न च पुरुषः स स्त्रीकृतात् नापि नपुंसकं सेश्वरस्त्रीकृतत्वात्
अतएव चतुर्थी प्रकृतिः चतुर्थलिंगमित्यर्थः प्रकृतिर्योनिलिंगयो
रिति विश्वः कीदृशी तनुः हरेणश्रृंगाररतया गृहीतेगौरीस्तनतटे
सात्विकभावाविर्भावादुत्पन्नस्वेदार्द्रः वामकुचमंडलपत्रंभागो
वामस्तनमंडनपत्रावलीतत्संशोषी दक्षिणकरांगुलिभस्मरेणु
र्यत्रसा ३८ आधनदति अयं मंदरो गिरिभेदः अंगैर्मुदमाध
त्ते यद्वा अंगैर्लक्षितः कीदृशैः दनुसूनुदीनवः तास्सूदनो विष्णुः
तस्य बाहुस्पितकंकणहीरकांकुरसमूहस्य उल्लेखः पत्रावली
विहरणस्थानपंक्तिरेव बलिरुदाराणयवास्त्रिवलिः तन्मयैः

अं० ८

धिमथनार्थं वासुकि
उद्धे खे विदारणं पदं स्यात्तं विष्णुनात्र ... हारकेरवं लक्ष्मण इति भा
बंध्वा कूर्मपृष्ठे मंदराधः ततः तदानं दूर ... मथनपात्रीकृतं यत्कूर्मपृष्ठं
वः समुद्रे मथनावसरे आधारीकृतं ... कृशीभूतं अपचितमूलं यस्य ता
नस्य कर्षणेन दर्शनेन पक्षिणं ... पूर्वमयं गिरिरभूत् ततोऽप्यु
दृशो पतोऽनः पयोधिमथनात्परतः ... प्रसिद्धं नादकूअ
चैरिति आनीमः ॥ २० ॥ तत्रादगगतिनतु ... मंथनदोरकं कर्षणं
निगुणवत् फणिराजो वासुकिः सएव रज्जुः ... दादिभ्यो ङ्गिः स्पर्द्धः
घर्षणं संरूढः उपचितः पक्षिच्छिदापि छिद्र ... नवसंरूढे व्रणे घर्षणान्नं
घातः क्षिणः अरूंतुदं व्रणव्यथाकरं ... सुदरातिखरर अरुंतुदं द्विपदं
दुःखं भवत्यनुभवसिद्धं विध्वरूपा ... समुद्धादमां लक्ष्मीमुद्धृतप
जं तस्येति मुंसलो पश्च मंथानलौन ... निर्मितं लक्ष्म्याअ
इदं जगत् ईश्वरदुर्गतव्यवहारेण व्यस्तमाकुलं ... कोपि ईश्वर इति
नुत्पन्नो जगदेकप्रकृति स्यात् ननु कोऽपि दुर्गतः ... १४

मितः सोढवान् कर्षणैः फलमित्यर्थः यद्वा केनप्रकारेण अशक्यत्वात् कुतस्तान्निरर्थक

+ मंदरः सोढवान् कर्षणैः ...
मित्यत आह एतेनैव मंथाचलेऽरू

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्त्रीनिंद्र' रामसहमाना सीता चंद्रात्प्राप्तसंतापा पुरुषमपि चंद्रं
निंदयितुं स्वां लक्ष्मीकृत्याह इमिणा ज्जेवेत्ति अनेनैव मस्तकशेषीकृ
तदुग्धसागरेण चंद्रमुधृत्य शेषितभर्तृकस्त्रीजनस्योपरि वारहली
विस्तीर्णा मस्तकं तन्क विशेषो दधिजलंघोर इति प्रसिद्धं मंडोदधि
भवं मस्तु इत्यमरः तथा चनिः सार इत्यर्थः वारहली पौरुषं देशी
षद्धोयं ननु सीतायाः स्वासानमुद्दिश्य मंदरोपालंभः तथा च तस्याः
प्रोषितपतिकात्वमनुपपन्नं तथा हि भरतः कुतश्चित्कारणाद्यस्याः
पतिर्देशांतरं गतः इत्यावधिं भृत्वा तीसा भवेत्प्रोषितभर्तृकेति उच्य
ते प्रोषितभर्तृकेति विरहिण्या उपलक्षणं विरहिणीत्वकांतसंग
म[illegible]ं मप्राप्तवती विप्रलंभरसमनुभवंती कालं क्षितिपतीति
स्थितिः इह सीतायामप्यभूदेवेत्युपपन्नं यद्वा मायामृगवधार्थं हेम
तद्धारणमेवावधिं इत्वा रामे देशांतरं गतवती भवत्येव सीता प्रोषित
भर्तृकेति यद्वा प्रोषिता नाम नवमी नायका अष्टौ नायका इत्युपलक्षणं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साचसीतैव तदुक्तं भरते आवासोन्यत्रगमनभर्तृ स्तच्च विशे
षणं सीतां च कथमाचष्टे जनः प्रोषितभर्तृकां अंतर्भाविमपश्यद्भिः
पश्यद्भिर्जनकात्मजां प्रोषिता नाम नवमी नायिका स्त्रीस्फुटा हूतं अ
योध्यकस्य गृहिणी राक्षसेन प्रवासिता प्रवासविप्रलब्धातो भ
वेत्सीताधनाधिकेति ४० सूक्तं स्ववचनं ततादृक् फणिराजेति
प्रक्षेप्तुमिति मनः कर्तृ लगते लगति किंतु प्रक्षेपोस्य अयुक्तः चं
द्रः प्रक्षिप्तोप्यायाति यतः सूर्याचंद्रमसौ २ पश्चिमसमुद्रं प्रवि
श्य पूर्वसमुद्रेणोत्तिष्ठतः इत्यागमः ४७ कस्मैचिदिति हे देवि
लक्ष्मी चेत् यदि न कुप्यसि तदा त्वामभिवाद्य नत्वा किंचिदाचक्ष्महे ब्रूमः
कीदृशी कस्मैचिद्विरूपराय चुंबिने लोकविश्वासार्थमिति भावः कैटभ
रिपुर्विष्णुः तस्य हृदयमेव पीठं दीर्घचिरकालं अलयस्थानं यस्याः
तां यत् ते मंदिरं गृहं अंबुजन्मपद्मं किमिदं अंतः कुटिलपत्रं सन्निवे
शो विद्याभ्यासस्थानं अत एव त्वयि कुटिलतेति भावः यच्चतेनीता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तूनीचस्योपसर्पणं न तत् किमपामाश्चर्यकं जलानामुपदेष्टृत्वं यथा आ
पोनीचात् नीचतरं यांति तथा त्वमपीति भावः अयमाशयः हरिवक्षसि
यच्चिरावस्थानं तल्लोकविश्वासार्थं पयेच नीचतरोपसर्पणाच्चयना न्य
यजलसन्निधानार्थितया चिरावस्थानं अ[illegible]त्रचांचल्यमेव ४१ मल्लु
भटी तूर्यं मल्लहलीति प्रसिद्धं तूर्यं यत् युद्धकाले ताड्यते राजकुलं
राजसमूहः तस्य खलीकापरिभवः तै[illegible] खर्जूलेति आतोनुपसर्गे त्र
कः आत्मनिरपेक्षं कर्म साहसं साहसेन दिव्यतीति तेन दिव्यतीति
टक् साहसिकानां सहत्वं तेषां खड्गांधकारे कृपाणतमसि खेल
नेक्रीडायां खद्योति ज्योतिरिंगणरूपा अन्यापि खद्योती तमसी
खेलतीति ध्वनिः लक्ष्मीनिमित्तकमेव खड्गाद्भिहरणमिति
भावः मधुमथनो विष्णुः स एव जीमूतो मेघः खद्योतीत्वं विद्युल्लु
लात्वं चांचल्यस्फोरणाया उच्चैः परं महोत्कर्षेण करवालः खड्ग।
डाइः ध्रुवमुपेक्षते असिधारव्रतं असिधारायां संचरणरूपं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ० ८९

ब्रलमित्यर्थः चरतिकरोति णि अदे बेति निजदैवदुर्विलासवि
चारालसोलोकोलक्ष्मीदेव्या दुर्यशोवचनानि गायति कलषद
श्यते दिवसकूटकलज्योत्स्नातिर्म्ह ई प्रतिरूपः गिरिइह दैवा
दभाग्यात् दुर्विपाकः कूटंराशिः विम्ह ईः समूहः प्रतिरूपस्क
स्यः गिरिः कैलासः सोयमितिसोयंकैलासनामाशैलोस्तीय
प्याहार्यं यत्रशैलेपादपानांवृक्षाणां छाया स्फाटिकांशुजालैःपी
ताप्यपन्हुतापिप्रतिफलितैः प्रतिबिंबैः उत्साप्यतेव्यक्तीक्रीयते
शून्यभोभागे स्फटिककिरणैरेववृक्षछायानाशितास्फटिकखु
च विछुप्रतिबिंबेन गृह्यतइत्यर्थः यत्रशैले उपांतेपर्यंते उपसर्पन्
भ्रमन् यः तपनः सूर्यः मयूखाः किरणाः तस्यगिरेरस्फचतयाम
यूखैः प्रकाशेन सूर्यकिरणसमीपस्थितान्यपिपद्मानिअतिसन्नि
हितप्रबलमहादेवमस्तकस्थचंद्रकिरणाम्निद्रयंतीतिभावः गिरिरि १६
तिकेयूरंअंगदं पत्रांकुरं पत्रवल्लीमकरश्रिन्हविशेषः तस्यसमुद्रया

229

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चिन्हेन अंकिता चिन्हिता शिला यस्य सः अमुष्मिन्कैलासे स्फटिकम
यांगविमलेकत्यात् स्फटिकमयान्यंगानि यस्य सः अतएवविमलो
निर्मलस्तस्मिन् अरूक्षयक्षाः फणिपतिपुरस्यापि वासुकिन
गरस्य पातालस्यापि व्यवहारं पश्यंति अस्वच्छत्वात् यद्वा अतिवि
मलस्फटिकतेजसा चक्षुस्तेजः प्रसारणस्याप्रतिबंधादितिभा
वः दशमुखेति दशमुखस्य रावणस्य भुजदंडमंडमंडलीनां दृढप
रिपीडनेन गाढयंत्रणेन पीता दुर्बलीकृता मेखला यस्य सोयं कैला
सो महादेवस्य शैलगृहं जलहलीति ख्यातं तत्र देववितर्दिकावेदि
का तत्स्फखानि निर्मि[illegible]मीते दृश्यति माडूमानेशपः क्षुः भ्रयामि
तु इतीत्थं जलानां रावणभुजयंत्रणेनोर्ध्वगमनात् धारागृहमिति
भावः स्याद्वितद्दिस्फ वैरिके श्रमरः कैलासेति अमीशाखिनो वृक्षाः
कैलासपर्वतस्य तटीषु पुष्यंति पुष्पवंतो भवंति महादेवजटालंकारी
मूलो यश्चंद्रांकुरः तस्य ज्योत्स्नायाकंदलिताभिः पल्लविताभिः इंदुद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

षद्भिंश्चंद्रकांतमणिनां अद्भिर्जलैः नदीमातृकाः नदीमाता पालिका ये
षां ते चंद्रकांतप्रसरणजलप्रवाहो नदीत्वेन रूपितः गौर्या हि स्तनगुणे
न भद्रकहस्तकर्मणा प्रवृद्धवपुषः अत एव धात्रेयकभ्राता कार्तिके
यः तन्मात्रा गौर्या शिखानां पोषणात् धात्री उपमाता गौरी धात्रेय
कभ्रातृस्नेहेन हेतुना सस्यं सहप्राप्तं षण्मुखशिशुक्रीडासुखं
यैस्तैर्यादृशं सुखं गौरीतः षण्मुखेन लब्धं तादृशं शाखिनिरूपितै
स्तैन सहलब्धमिति भावः उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्य
केत्यमरः सहस्राक्षैरिति सहस्रमक्षीणि येषां तैः येषु तादृशैः अंगैः
कायावयवैर्नमसितरि नतिं कुर्वति सति मुखभंजां पयोरिंद्रे
आत्मानं स्वचक्षुषां नीलोत्पलसाम्यात् नीलोत्पलमयीमिव
मालां मालारूपां उपनयति सति क्रीडार[illegible]भसि निकुमारे कार्ति
केये तां च पद्ममालां भ्रमेण जिघृक्षौ गृहीतुमिच्छौ सति हसन्मृ
डानि प्रभूतमहीशो वो युष्माकं कल्याणं ददातु इति सर्वथा नम

231.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तितरीत्तिनमो वरिवसूच्चित्रङः कृञितिक्यच् यस्य हलइतिय
लोपः परिदृढः प्रगुः प्रभौ परिदृढ इतिसाधुः यन्नखेलेति स
भगवान् अंतेछिरं तयतः प्रलयनामा तस्य पञ्चायादिको विगुः
सर्वव्यापी महादेवो वो युष्मान् पुनातु सकः यस्य प्रलयार्थेना
ट्येभ्रम्यामंडली भ्रमेण घूर्णमा●लं भ्रमितं यत् मंडलं तत्राधि
ष्ठेये भ्रम्या मंडली भ्रमेण घूर्णमानं ●●तिस्तितैजसतेजोविकारास्त डि
रूढे मेरौ अतएव भृशं भ्राम्यति सति तैजसतेजोविकारास्त डि
तो विद्युतो भवंतु हि यतस्तारा तशो बहुधादृष्टाः तामस्य तमो
विकारा अपि तडितः कथं भवंतु अदृष्टपूर्वत्वात् तथापि दृश्यं
तइसाश्चर्यं ननु कथं तैजस्यः तामस्यश्च तडितो भवंतीत्यत आ
ह कीदृशे मेरौ पार्श्वे समीपे निविष्टाभ्यां दिनरात्रिभ्यां चित्रेकर्बु
रे अयमाशयः परमेश्वरेनाद्येन भ्राम्यति सति स्कमेरौ समीपस्थि
तद्दिवसरात्र्योरपि भ्रमणेन यथाक्रमं तैजस्य तामस्यश्च तडितो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जाता इति जयंती निहङ्कैलासतटी भूमौ शिवशिरः शशिलेखाज
यतिकीदृशी सिंहनखाग्रवत् कुटिला वक्रा अतएव सिंहनखभ्रमज
न्यत्रासात् अनुपसर्पतेव पलायमानेनेव हरिणेन परिमुषितं त्यक्त
लक्ष्मकलंको यस्याः सा तादृशी हरिणेनेति प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्या
नमिति तृतीया करजो नखः अनुपसर्पतेवेत्यत्रेव शब्द उत्प्रेक्षा
यां अन्यथैव स्थिता इति श्वेतनस्येतरस्य वा अन्यथोत्प्रेक्षते
यातु तामुत्प्रेक्षां विदुर्बुधाः मन्ये शंके ~~ध्रुवो~~ ध्रुवं प्रायो नूनमि
त्येवमादिभिः उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृश इति दं
डी वस्तुतस्तु हरशिरःस्थितचंद्रलेखायां कलंको न वर्तत इति
तत्रोत्प्रेक्षा एहस्खेति एतस्य दंदशूक नरकरोटी मुंडमालामंडनस्य
स्मशानवासिनः भूषणं तेव रोहिणीवल्लभस्य कलंकः किंतु पक्षिना कुरंग
केन दंदशूकः सर्पः नरकरोटिः कपालं स्थिरोहिणीवल्लभश्चंद्रः तप १८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वि वराकेण कुरंगकेण अल्पहरिणेन अल्पार्थे कन् भूषणताविलं नमिति
पाठे अलंकरण तारूपं विलंबनं धर्षणमेव कलंकः इत्यर्थः चंद्रोलंकारो स्वि
ति कामयमानः कलयति धारयति सहचरो द्वितीयः परिषत्समूहः प्रसक्तिः
प्रसन्नता कामचारतष्टु इत्यातः पिशाचानां रात्रिंचरत्वाचंद्रोप्ययं निशांकरोती
ति। कलया शिवश्चंद्रं वहती एतदेव निशाकरपदोपादानबीजं इवेत्युत्प्रेक्षा
यां सबहुमानं सादरं श्रीकंठस्येति ऐंदवी इंदुसंबंधिनी कलां वंदे नमा
मि स्तौमि वा श्रीकंठस्य शिवस्य कपर्दबंधने जटाजूट संयमनेन परि
श्रांतो य उरगग्रामणीः सर्पराजो वासुकिः तेन संदष्टां कवलितां अव
तंसो भूषणं कलिकेव कलिका कलाबिंबप्रतिपूरणाय अर्थात् चंद्रस्य सं
पूर्णमंडलं कर्तुं संदंसिकासंडसीति प्रसिद्धा सा च वासुकिरेव तद्रूप यंत्रे
णनिःपीड्य यंत्रयित्वा महेशस्य ललाटलोचनज्वालाभिः आवर्त्यते इति वि
कीर्यत इव अन्यदपि हिरण्यादिकं विच्छिं पूरणाय संदंसिकया धृत्वाग्निभि
रावर्त्यत इति ध्वनिः ग्रामणीर्नापिते प्रभौ इति विश्वः उग्रः कपर्दि श्रीकंठ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इत्यमरः कपर्दोस्यजटाजूट इत्यपि उन्नम्यतां ऊर्ध्वगम्यतां मेरोरिति अधित्य
काः पर्वतोर्ध्वभूमयः मेरोः संमर्दं हर्षसंपदं शोभां वा मेदुरयंति उपचितां कुर्वंति
कीदृश्यः अधः संपातिभिः अधः संचारिभिः सूर्यादीनां ज्योतिषां तेजसा माटोपैः
समूहैः हेतुभूतैः शाखोपरिस्थित तरुच्छायां बिभ्रति याः ताः यद्वा ज्योरूर्ध्वंत ति
दा अधस्ताच्छायाया यद्वा अधस्तेजः तदोपरि छाया अत्र च मेरोरुच्चतया शैलाग्रस्थ
वृक्षाणां अधो ज्योतिषा माटोपात् ऊर्ध्वं मेघच्छाया तेन च्छायानां स्थिरत्वमिति भावः
मासि मासि प्रतिमासं पद्दन्नो मास इति मासशब्दस्य हलंतो मासादेशः निःपीता
स्कभक्षितास्क यथा पर्याय पीतस्य स्करैर्हिमांशोरिति विबुधैर्देवैः उद्दामः उत्कटः
प्लूवमानः उत्प्लुत्य गच्छन् मृगस्योद्दामत्वं प्रतिबंधकचंद्रभक्षणात् दर्भः कुशः एता
स्त्विति नतंबः कटकं कटको स्त्री नितंबोद्रेरित्यमरः मध्यंदिने दिनमध्ये मध्यशब्दो
द्रोणादिको दिनप्रलयः हरिचंदनं देवदारुभेदः पक्षः स्कमेरोः पार्श्वं द्युमणिः सू
यः छाया प्रतिबिंबः वितानो विस्तारः मधुरा मनोज्ञा अन्यत्र प्रातः सायंकालयो
वृक्षच्छाया दीर्घा अत्र तु रवेः पार्श्वस्थतया मध्याह्नेपि सा दीर्घेति हर्ष इति भावः
भूमेरिति अयं मेरोस्तटी समंततः तटीरेखा अस्ति कोशरचनारेखायां सीमंत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शाद्वोसुरव्य इति इहतुलक्षणयारेखामात्रेप्रयुक्त इति भूमेः स्फवर्णतयाफलोत
राः फलप्रधानायेतरवः तैः स्मेरस्य सहास्यस्य अस्वर्णादिप्रदेशे तरूणां फलो
पचय इति प्रसिद्धिः अनुरूसारथेः सूर्यस्य रथानांगमने प्रस्थाने घंटापंथो
राजमार्गः अस्मिन् सिमांते हयै रथ्यैः अर्थादादित्यस्य प्रधिश्चक्र प्रांतः कथंच
नकष्ट सृष्ट्या उध्रियते उतोल्यते उद्दामा उद्दटायाचंडातपज्वालासूर्यार्चिः त
स्याः जालं समूहः तेन विलीना आवर्तिता द्रवीभूतेति यावत् कांचनशीलास्फ
वर्णप्रस्तरः सैवजंबालः कर्दमः तत्रभग्नः तथाचकर्दममग्नत्वात् कष्टेनोध्रि
यत इति भावः घंटापथः संसरणमित्यमरः नेमिस्त्रीस्याप्रधिः पुमानू उपर्यु
परिउपर्यध्यधसः सामीप्य इति द्विरुक्तिः पुष्करावर्तकं मेघभेदं पुष्करा
वतकामेघाः पुण्यवारि प्रवर्षिण इति ज्योतिः शास्त्रं उभ सर्वत सोरित्यादि
नाष ष्ठ्यर्थे द्वितीया अभ्रमुवल्लभ ऐरावतः ऐरावतस्य पुष्करावर्तको वाह
नमिति प्रसिद्धिः अध्यायमिति ऐरावणः ऐरावतः नैं वैरंशक्रुत्रु स्थूल्यं
यथा स्यादेवममरावती इंद्रनगरीं विहरते भ्रमती यर्थः कर्त्रभिप्राये तङ्
विबुधेंद्र इंद्रः तस्य बाधवो मित्राणि देवास्तेषां बध्वोप्सरसः ताभिः सं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु० टी० ७ अं० ८

भुक्तं उपभुक्तं संतानको देववृक्षो देवपुष्पं वा तस्य स्रक् दाम स्रगेव वज्राशनि
न्यायात् यद्वा स्रजो मालाया दाम समूहः यद्वा स्रजां दाम वेष्टनं यत्र तादृशीं
॥२०॥ यं ऐरावणं दामीत्र परिष्कृदः भुजैकसहायः रावणः युधि संग्रामे मुदा हर्षेण
उत्क्षीप्य उर्ध्वं नीत्वा वारं वारं प्रतीच्छन् स्वीयैर्दशभिर्मुखैः सांराविणं बहुक
तृकं शब्दं संतेने वितनुते स्म सांराविणमिति अभिविधौ भावइनुण अणिनु
ण इति स्वार्थेणा इणष्य न्प्रत्यय इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः संरावो बहुभिः
कृत इत्यमरः ननु दामहायनान्ताच्चेत्यत्र संख्याव्ययादेरित्यनुवर्तते
तत्कथं दाम्नी इत्यत्र ङीप् मैवं डाबुभाभ्यामित्यतोन्यतरस्यां ग्रहणानु
वर्तनात् संख्याव्ययादेरपि दामहायनान्ताच्चेति ङीषो विधानात् विहरत
इत्यत्र यद्यपि विपूर्वस्य हरतेरकर्मत्वं विहरति हरिरिह वसंत इत्यादौ तथा
क दर्शनात् तथापि तत्र क्रीडार्थतया विहरतेः प्रयोगः अत्र तु भ्रमणार्थतयास
र्म कत्वमेव भ्रमणार्थता च धातोरनेकार्थत्वात् तथाहि मेदिनीकारः वि
हारो भ्रमणे स्कंधे लीलायां स्वगतालय इति यद्वा देशोत्र संयोग २
द्वितीया कालभावाध्वदेशानामिति न्यायात् तथाच अमरा ॥२०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वंतीभ्राप्य विहारं करोतीत्यर्थः अगोचरे विषये एके
क इति एके के अनेके ते भुजबलोर्जः बाहुबलो
र्जनः बाहुबलधारिणः निवसंति तेषु मध्ये इत्य
र्थात् कस्मै निग्रह्णीमहे कुत्सा कुर्मः कस्मै इत्य
त्र क्रियाग्रहणमपि कुर्जयमीति कर्नयमिति स
प्रहीनताग्रहे ग्रह कुत्सायामियं पुनर्भूमिः रावण
स्थानात वीरस्तेत्र वीराणां स्थानमस्ति वालीति
तु पुनरेभ्यपि रावणमपि आहूय यानं स्पर्ध
यमानेयतच्च क्रियाहरं पराभवेभाजनं कृतवा
न् कक्षास्थमित्यर्थः तत्र चक्षुश्रुते इति
चापश्यामः अवसीकर्णो श्रुते इति श्रृणुमः
वन्तं नइयं अल्पेअसमर्थ एवश्रवणे च
क्षुषी चैदइ इति श्रुतं हृष्टं च एकेनैव मरवेन व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अं० ७

थं वालिपराक्रमो रावणपराभवश्च वक्तुं शक्यः
किंतु बहुभिरेव मुखैर्वक्तुं शक्यस्तन्मात्रेति भावः अन्ये
इत्यत्र प्रथमे त्यादिना जसि सर्वनामसंज्ञा सर्व
पिति किं वाच्यः अपि वक्तुमेव न शक्यः भुज
एव कुलिशं तन्त्रं दशाननः पीड्यते प्रति जलधि
प्रति समुद्रे वीप्सायामव्ययीभावः रावणकक्षा
यां निक्षिप्य प्रतिसमुद्रं वाली संध्यावंदनं कृत
वानिति प्रसिद्धिः इमनेमारणे व्यपोनाशः चरित
माचरणं रावणवधकारणमित्यर्थः रावणेऽभे
द्यविनाशोऽस्ति रावणवधस्य सुकरत्वादिति भा
वः तथाचयेन वालिना रावणः कक्षायां नि
क्षिप्य धृतः स वालिर्यथा त्वया हतः तथैवाय
रावणोऽपीति रावणस्य [illegible] सौर्योत्कर्षः प्रतिपा
दितः अग्रज उक्तेति आर्यपुत्र पुनरेतद्व्यतिक 21

मनाक् एकदेशानउपकरणं ८

का
पूरिशा ऽाकारखंडुगोरंगगणागणेदृश्यतेइहदर्शि
ताभग्नाशाखाकौष्टिकासरागइतिनाध्यत्रादि
काष्टीशारयोः शाखाकेतिमेदिनीकरः मल्लकु
इतिहेशिखउवाचकः गोरभुभ्रं अवदातः सि
तो गोरइत्यमरः उपकंठ समीपयमित्यादियं
हरिणा कंडूष्टुजनोजीवतीत्यचयः कीदृशा प्राकु
प्राचीप्रत्यकु प्रतीचीअवाकुदक्षिणाउदकुउत्त
रा एवंभूतानिककुभांदिशानापानिसंबिभ्र
तं धारयंतं प्राच्यादिव्यपदे[illegible]शस्य च
दृस्सूर्यादिनिमित्तत्वात् यत्र प्रथममंचतिच
इः स प्राकु यत्र प्रतिपमंचतीति स प्रत्यकु यत्रावा
चतितिर्यकुयातिसअवाकु यत्रोत्तरमंचति
स उदकु प्रदेशइतिव्युत्पत्तेरिह दक्षिणस्यामं
वाच्येति विश्वप्रकाशकोस्यादवपूर्वस्यां च तौ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रश्मरन्धादीतयानेणयात् दृक्षणं दृगवाचको अं. ७
वाकुशब्दइ सबधेयं ज्योत्स्नाजालस्य आलक्ष्य
लाभेरास्फालेराघाते रेनियावत् अभितःस
र्वतोधनमः गाढा धकारं नाशयंतं प्राचीनासे
पर्वतात् रस्मात् पूर्व दिशो भवात् निर्यातं उद्यंतं त्रिजग
तां त्रिलोकानां आलोक बीजात् दर्शन कारणा
दीदशं त् अंकुरमिवांकुरतुल्यं अन्योप्यंकुरो बीजात्
बहिर्निर्गच्छन्नुद्भवातइति ध्वनिः स्यादास्फा
ले सलज्जसलेति हारावली आलोको दर्शनो
द्योताविन्यमरः स श्रीकंठेति सोयं केरवबंधुः
श्चंद्रः प्रोद्गात् उदितः श्रीकंठस्य शिवस्य यत्
किरीटं तदेव कुट्टिमं गृहभेदः भूमिकर्मभात्
स्य परिष्कारः प्रदीपांकुर इव प्रदीपांकुर इत्युत्प्र
क्षा अन्यस्यापि कुट्टिमस्य रात्रौ परिष्कारः २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंधतमसांगाढां
प्रदीपेन परिछिद्यत इति ध्वनिः
अधकाराणायः प्राग्भारः प्राचुर्यं तेन कुक्षिंभरिः
शेषांधकारनाशक इति भावः निजकांतिरेव मो
क्तिकमणिश्रेणी नया अंगनानां संस्कर्ता अलंक
र्ता संपत्पुपेभ्यः करोतेर्भूषण इति स्मृतेः गी
र्वाणाधिपतेरिंद्रस्य सुधारसवति पाकस्था
नं तस्य पौरोगवो महानसाधिपः रसवती
पाकस्थानं महानसमित्यमरः पौरोगवस्त
दध्यक्ष इति च प्राणायामेति एष पीयुषभानु
श्चंद्रो विभवति उदेति सरसिजवने प्राणाया
मोपदेष्टा पद्मवने निमीलनमौनकथकः प्रा
मौनं णायामे हि नेत्रमीलनं चेत्क्रियते सम[illegible]न्ति
मीलितदृक् मौनी प्राणायामान् समभ्यसेत्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतिस्मृतेः यौवनोन्मादेयाऽऽसस्तदर्थं यांगोष्ठि
मेलकं तस्याः पीठमर्दोऽनुनायकविशेषः तथाच
भरतः पीठमर्दो विटश्चैव विदूषक इति त्रयः शृंगा
रनर्मसचिवाः नायकस्यानुनायका इति यथामा
लतीमाधवे मकरंदः पीठमर्दः पुनः कीदृशः त्रि
भुवनवनितानां गेऽस्य स्त्रीणां नेत्रयोऽर्चि
नयोस्तदादीनां द्विष्णजानिरित्युक्तत्वात् स्त्रिणां
बहुत्वेऽपि नेत्रयोरिति जात्यपेक्षया द्वित्वंप्रा
तराशः प्रातर्भोजिनं नेत्रयोरिति द्विवचनेन
तासां सुखप्रत्येकमेव ध्वनितं यथा लोके प्रा
प्रातः किं भुक्तेवस्त्वं व्यवहारेषु प्रवर्तनेन तथे
वता अपि चंद्रदृष्टाः कामकेलिषु संहत इति भा
वः प्रातराशः कल्यवर्तः प्रातर्भोजनमित्यपि इ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिहारावलीकंदर्पस्य अयुष्टोम: आयुर्वर्द्धनोयो
ग: तस्य यज्वा कर्ता ज्योतिरायुष: स्तोम इति षष्ठ्यं
भूय: किं भूत: शमितं कुमुद्वती नामो नं तृष्णी
भाव: तद्रूपा मुद्रा मीलन गृहस्त इव अनुरागो ये
न तथापुन: कीदृशा: श्रृंगाराद्वैतनाम्नी दीक्षा श्रृंगा
र एव परं नान्य: कश्चिद्रस इति [illegible]वाद: कर्णोत्तं
इं सेति अयमेक हरिण कुंदुमयीकलातथाकल
या कथं कथ्ये व कथ्यां इति प्रसिद्धा तां किं क्री
कीदृशीं कुर्वीति अपितु यवांकुर भक्षणाय
निरंतर चलनात् विपर्यस्तां कुर्वइ तेति भाव:
बहुशो निर्माणेषु [illegible] घटम्याउनं तेन स्थार्थी
भूयस्थितां कृष्णपक्षे प्रत्यहं कलायाआकर्ष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

244

गात्रिग्लथत्वं रोमंथेति अयमंकहरिणः सीतां
शोः शरीरं मा थांक्षित माभग्नं कुर्यात् तुपुनः
क्षुभितश्चालितः सन् शस्यवत् दुःखायबति
ष्यते भंगहेतुविशेषणमाह रोमंथेनितालैः ह
स्तद्वयसंयोगजन्यशब्दैः वपुः कीदृशां अनुमा
संप्रतिमासंवानव्याघटनानतुघटनं नया
निःसंधिःसंधिभ्रन्योबंधो यत्रतनादृशांवर्णावि
डीमिवयावंतोवारानयं घटिनःस्तावदक्षरप
त्तिमिवेत्यर्थः पद्यमानस्याक्रियमाणस्यत्वर्पितं हे
सोमचंद्रेवगणायामृत श्राद्धं अमृतरूपहव्यं असीति
शेषः हव्ये कव्ये भवेष्वाद्धयमिति [illegible] विष्वः भवद्दीधिति
किरणे [illegible] जगतां जीवितं प्राणानर्चयते कीदृशी वि
स्फुटां उतानां धात्री उपमाता तेन कर्म परिपालनस्वरू
पं विदधती कुर्वाणा जडेन चंद्रतेजसा [illegible] रक्षाजी २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ती वंतिश्च नि: त्वां मूर्धनि मस्तके अभिधाय अथ त्वां कालकूट
भि विषभेदं नीलं नसन् कंठे गले नघ्नलेन कालकूटत्वा जेनय
मस्य पाशाबद्धयेन यमरज्जुवेष्टने नालीढ आस्वादितो
मस्तोऽपि मृत्युंजय: मृत्योर्जेता को भवेत् अपि तु न को
पीत्यर्थ: तथा च भगवानेव शिव त्वां मूर्धनि निधाया
मृतरूपकिरणधारणात् विषमपि गीलन् जीवतीति भा
व: नेत्राणामिति अयं देवो द्योतनात्या दाक्षायणीनायक:
रा नाऽपतिश्चंद्रोऽस्ति निशेष: किं स्तुमहे कथं स्तुमहे तमिति शो
ष: अपि त्वं भिगुणशालि तया स्तोतुमेवेनं न पारयाम:
कीदृश: नेत्राणामानंददशायि खेनै मधुपर्कस्य दधिमधु
घनस्य रूपस्य सत्रं यज्ञविशेष: सदा भोजनशालावा
सरतः इति यस्य प्रसिद्धि: सत्र माच्छादने यज्ञे सदादानेव
नेपि चेत्यमर: उदधे: समुद्रस्य मेदो मांसवृद्धिस्तत्कारक: नि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संसमासइतिसत्वरंरसायनंरसक्रियमाणपुष्टिप्रदंओषधानांपी
यूषस्यगंआगृहंउपतिःयद्यपिगजास्यान्मंदिरागृहमित्यमराद्धं
जाराद्धोमंदिरागृहेरूढःतथापिलक्षणयायोग्यतयावागृहमा
त्रपरोत्रयद्वागंगारखनिःगंगारखनोस्फुरागृहइतिमेदिनीकरः
नेपथ्यंप्रसाधनंआकल्पविशेषोनेपथ्यइत्यमरःक्षीरोदार्ण
वएवशुक्तिःरूपवत्वंशुभ्रत्वसाम्यात्तत्रमौक्तिकंमुक्ताफलं
आत्रार्णवस्यशुक्तिःसवर्णेननंनोचितंउक्तंचदंडिनानलिंगवच
नेभिन्नेनहीनाधिकतापिवाउपमा[illegible]दूषणायालंयत्रोद्वेगोन
धीमतांयथाहंसीवधवलश्चंद्रःसरसीवामलंनभःभर्तृभक्तो
भटश्चैवखद्योतोभानुमानिवेतिदाक्षायण्यःसप्तविंशतितारकाः
दाक्षायण्योश्विनीत्यादिताराइत्यमरःअजनउनेतिआर्यपुत्रस
मानशीलरूपयौवनानामपिसपत्नीनांशीर्षधत्तेदक्षगोत्रध धनया
वलयारोहिण्याचरणोयेनरोहिणीरमणएवभगवान्चंद्रःभूय
नेइहशीर्षेसिरसदक्षोनाममुनिःधवलानिर्मलासुंदरीवाधव
लःस्फुहरेमलेइतिविश्वःपदांघ्रिश्चरणोस्त्रियामितिविश्वःयेन २७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेतुनासमभवेंशांतिरित्यत्र विरांस्याधाः सदैकत्वेसर्वाःसंख्ये
यसंख्ययोरिति वचनादेकत्वं मंजरीप्रकांडः सौरभ्यमिति
पाठेमनोहरत्वंख्यातिवेत्यर्थः रूपयन् गृण्हन् रूपं निदर्श
नेनाणिच्दृष्टितं चिकाशितकोशमध्येउद्दंचनतनू उद्गच्छन्
उपचारः समूहः चकोरीणां चंद्रिकापानेनयग्ग्लौ मद्ध्यं
शीनत्वंनद्दक् सितकैरवगर्भात्उद्भिन्नेनोष्मणाशमित
मितिनामर्यअभिसमराअभिसरणशी आयाम्यवक्षीनस्याः
मृकाअवचनाद्दृत्य इवअन्याद्दृतिनायाकानापकयोर
न्योन्यवाक्यकथनेनान्योन्यानुरागसाधयतिचंद्रकी
रणस्कवियुक्तयोरुभयोः संबधमात्रेणैवसंयोगंजनयतीति
भावः अभिसमरेनिसद्यस्पदः कारचूस्यदंतेशशिमणिश्चं रोचंते
द्रकानमकरंदोम्लनमकरंदइवमकरंदः तेनोत्कंदलाः उद्गत
पल्लवाः नैरिति अभिसताअभिसारिकाआदिकर्मणिक्तः
कर्तरिचेतिक्तः सर्वशीभावंतीचासौअभिसारिकाचेतितं
स्पानयनसिद्धांजनैरिवअभिसारिकाणांअखिलकामकला

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पज्ञानप्रच्छादनादिहेतात्नयासर्वज्ञत्वं तत्रचो धकारएवस
र्वज्ञहेतुरित्याशयः अन्यस्मिन्नपिसर्वज्ञत्वेसिद्धांजनंतत्रता
भवत्स्येवेतिध्वनिः त्रिभुवननेत्राणानीरंध्रे निबीडे रंधप
टे रंधपटइतिख्याते रचितनमोभिरंधकारैर्व्याप्तमखिलंस
मस्तंपृथ्वीवलयं उच्छलद्भिः रुचितेः ज्योत्स्नाजालैः क्षालयन्
न् सुविकुर्वन्प्रकाशयन्नितियात् अयंशार्वरीसार्व
भौमः शार्वर्याराजेश्चक्रवर्तिश्चंद्रः उदयत इति अन्वयः वा
दयंविकल्पेउपमायांवास्याद्विकल्पोपमेययो रितिविश्वः
उदयतीति तुहिनं हिमं तद्देवरुचिरं मनोज्ञं धाम तेजो य
स्य सचंद्रः उदयतीति संबंधः इगताविति जोवादिकः
परस्मैपदिकः लोधा व्यक्तमधुरः मंद्रोगंभीरस्तादृशोः अ
लीनांभ्रमराणांकंगएवतालः गीतक्रियमाणाभिनैः
कुमुदमुकुलकेषु अंगहारान् अंगविक्षेपान् व्यंजयन् प्रकाशयन्
अंगहारोगंविक्षेपइत्यमरः चकोरीसंतोषरूपः कर्मांतः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कर्मस्थानं तद्योगात् अत्र इनि टनावीति ठम् कर्मांति
कः कर्मकराध्यक्षः कार्मइ इनिरव्यातः पुनः कीदृशः दक्षिणं
लोकानां चक्षुरिव चक्षुः आनंदजनकत्वात् दक्षिणन
यनेन रूपणं तुहिनरुचिर वामात् दक्षिणमिति पाठे तुहि
नरुचिश्चंद्रः उदयती त्यन्वयः कीदृशः कैलो चक्षुरि
वा कीदृशं अवामा अकुटिला स्त्री तस्यां दक्षिणं दक्षि
ण्यवत्त्रलिंगव्यत्ययेनान्वयः अवामा विषये दक्षिण
इत्यर्थः मंद्रस्तु गंभीर इत्यमरः नालः कालः क्रियां
मानमिति च प्राचीने निद्धमिद्धो महस्तेजः कर्तृ अभितः
सर्वत्र संभूय मिलित्वा बिंबाव्यंडलात् विस्तीर्येन
समाच्छादनं करोतीत्यर्थः कर्मकर्तरि लट् कीदृशानि
जैर्निर्यासैः सारभूतैः रुद्धुभिः प्राचीनाचलचूडचं
द्रमणिभिः पर्वताग्रस्थित चंद्रकांतमणिभिः निर्व्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३०७

ढं रतं पाद्यं पादार्थमुदकं यस्य तादृशं निजैर्निर्यासैः
सारभूतैः उडुभिः ताराभिः निजेन वपुषा स्वरू
पेण दत्तो धौ लाजांजलिश्चयस्मे तत्र आत्मना
र्घदानं ताराभिर्लाजांजलिदानमिति क्रमः
योग्यतादन्वयः अर्थेन क्रमेण शाब्दः क्रमो लघ्य
ते यथाग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचतीत्यत्र नारा
णाशुभ्रत्ववतु उत्ताभ्यां लाजात्वंपदेशः अंत व
र्मध्ये उपाचितं कलंकेन तुच्छं शून्यं अंकुर एव
भग्नो नैशिकतमः संरोहो येन तं नैशिकं
निशाभवं निशाप्रदोषाभ्यां चेति ठकु मृगेति
मृगराजः सिंहः करजो नखः तद्वत् भंगुरं कुटि
लं सिंहनखभ्रमात् भयं भवति बहुलमाधिकं २७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उभ्वउंभ्रीसंरंहोरितिउधन्योपाद्यपरिणामः तेनिष्प
द्यंतेवर्तर्कर्मव्यतिहारइतिनडुःरोदसीतिद्या
वापृथिव्योर्मध्यंरोदसीचेनिर्देविभ्रमोपृथकूप
थकूस्यमरःसेवकूपःतत्रमंडूकोभेकःएवए
षश्चंद्रःकियत्कियत्परिमाणामंप्रकारान्तरस्य
न्वयःकियन्तदेतेभ्यःपरिणामेमतुप्कियत्
मा द्वितिसान्योन्यौक्रियाविशेषणेनपुंसकता
यस्मान्महत्परिमाणयास्याकीर्तेःप्रतिगर्जति
सदृशीमवतीस्पर्धतेजयतिद्वेष्टिदृश्यतिप्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिगर्जतीत्युक्ता: शब्दा: सादृश्यवाचका इति दण्डी
जा लोमिति जानाम्यार्यपुत्र कीर्तिकान्तिभि:
प्रतिस्पर्धां कृत्वा पराजितेन संप्रति भगवता
हरिणांकेन कलंकसंहतिरर्जिता चिह्नता इ
ति। हैहैशीसारंभमिति सारंभं श्रीवत्सलांछ
नभुजापर्यस्तमंथाचलक्षोभोच्छलितदुग्ध
सिंधुलहरीगिभंरुच्छविसदृशां कोगायतिनते
रघूणां प्रभो रंधकारपक्षानरासत्तु धम्मणां कु र
मंडलखंडो द्यामगोरयशा: नेत्रवर्गोरयशा:
२८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कोन गायन्ति अपितु सर्व एव श्रीवत्सलांछनो हरि
स्तस्य बाहुभिः पर्यस्तः क्षिप्तः यो मथाचलस्तत्
क्षोभात् उच्छलितस्य दुग्धाब्धेः लहरी तरंगः
२ प्रवाहो वा तन्मध्य कान्तितुल्य अन्तरा मध्य भङ्गु
रः खंडः खंड वद्दुद्दाम गौरस्फाति श्वेत अनुप्रासाः
सदृशाः अघेति हैव भोगिनां पुरे पाताले पन्नग
पुंगवेन वासुकिना स्वमंगलं यथा स्याद्देवस्य
कीर्तिराकर्ण्यते श्रूयते इत्यन्वयः पुरे कीदृशेऽ
वशितलम्बुलस्य घर्षणेन उन्मेषायाः चूडाम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ०८

णिश्रेणिः मस्तकरत्नपंक्तिः यस्मिन्कर्मणि तस्याः श्रि
यः कोत्यापरिपीतोऽनिबिडो धकाराप्रवाहो यत्र ताह
शो कर्णाभावात् निरस्तोयः कुंडलरवस्य व्यासंगः अत
रय ताहशं यथा स्यादेवं मूर्ध्नः शिरांसि अधून्वता
कंपयता इहा शिरसां सहस्रतया बहुवचनं कर्णा
भावेन कुंडलपरिधानाभावः अत एव तज्जन्यश
ब्दाभावात् कीर्तिः सुखेन श्रवणमिति भावः भोगो
श्र इति हे तव च कीर्तिं भोगींद्रो वासुकिः ॥ भृणो
तु श्रोतुं शन्कोतु कुत्र प्रमदो हर्षः तेन उन्नरंगं उद्ग
तानि शायं यथा स्यादेवं सपदि भिर्पसंगीतेर्मिलित्वा गानं
तद्गोष्ठीषु सभासु सभासदापयोगे ष्टिनिमदिनिकरः प्रम
दः संमहोदो हर्ष इति अरप्रन्यायांतो निपातः विन्रांतिशाती

२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

256

चक्षुःश्रवत्वात् रक्ताभिरनुरक्ताभिःअप्सरोभिर्गीतां पुनः कीर्तिं सहस्राक्ष इंद्रो द्विकुर्लीला
नूत्कं नामश्रोष्यतिआपनु नाकिमपि हयनः स इंद्रः सहस्राक्षोपि नचक्षुःश्रवाः तस्य नेत्रेण

अत्रगर्भोगतः आरब्धइति अस्मिन्रोहिणीपरिदृढे चंद्रे दयिता
सीतातन्मुखसदृशे निर्मातुमारब्धे सति पर्यंकः आसनं पालकइ
तिख्यातं तद्रूपं यत्पंकेरूहं पद्मं तस्य मंचाहति दुःस्थितस्य
अस्थंतास्कस्थितस्य विधेः स्रष्टुस्तत् शि॰ त्पंकौशलं नोन्मी
लितं न प्रकाशितं दयितामुखसमश्चंद्रो न भूत इति भावः प
द्मसंकोचे हेतुमाह रोहिणीपरिदृढे कीदृशे व्यक्तं स्फुटं यथा
स्यदेवं जन्मसमय एव संबद्धामंशुच्छटं तेजोराशिं वर्षति प्रका
यति यथा च चंद्रकिरणसंबंधाद्दासनसंकोच इति अतएवास्य
रोहिणी निजशत्रौ आत्मनआसनसंकोचाद्दास्मनो संपूर्णतयास्य
शत्रुत्वमिति भावः ८१ अनेनेति रंभाकदलीतद्द्रूरूपयस्याः
तादृशि हे भवत्या मुखं सर्वनामम्नो वृत्ति मात्रेषु वद्भावइति

गश्चलयोगृतत्पर्भः॥८२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुंवद्भावः तेन सह तुलया मानं दंडेन धृतस्य तुलितस्य नूनमुखे
क्षते प्रतिमानं पडिमान इति ख्यातं हिरण्यादेस्तु ऊनायां न्यू
नस्य शुद्ध प्रतिमानेन पूरणा तुल्यता क्रियते तथा तथात्रापी
ति भावः गोत्रे इति हेतुं लनु सीते तत्तस्माद्धेतोः अभोरूहाणि
तव मुख सादृश्यं प्रायुः यत् यस्मादेषां गोत्रे पद्मयोनि बसा
साक्षाद्जनि उत्पन्नः शय्यो श्यायशय्या या उ स्थाय अपादा
नेपरिप्सा भिलिण मुरूप रिप्सा खराअखिलं समस्तमहो
दिनं व्याप्य भ्रमरान् प्रीणयती प्रीतान् कुर्वंति यश्च उष्ण
भानौ सूर्ये एकाग्रामे कृचित्तां भक्तिं सेधाविरधालितथाच
परोपकारात् नियतं सूर्यभक्तेश्च पद्मानित्व मुख सदृशा
निजातानीति भावः अहइत्यत्राह्यंतसंयोगे द्वितीया

रा

३॰

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अज्ज उ चेति आर्यपुत्र कथं पुनः संपूर्णमंडलमीदृशं चंद्र
मवमस्य कलामात्रं भगवता भूतनाथेन चूडामणीकृतमासी
त् इह अवमस्य त्यक्ता भूतनाथेन शिवेन समग्रं संपूर्णं पि
यि नाकपाणिः शिवः अधारयिष्यत् धारणमकरिष्यत् क्रियाति
पतौ लृङ् अतिपत्तिः कुतोपि हेतोः क्रियाया अनिष्पत्तिः
अंग शब्दः संबोधने वितर्के वा निर्माल्यं पूजनानंतरं त्यक्तपु
ष्पं अजहल्लिंगत्वादन्वयः शिवनिर्माल्यस्य धर्मशास्त्रेषूपयोगनिषेधात् यद्यपि रामभद्रस्यैव नापमाननता तथापि सर्वे
हसंश्लिष्टकमतो हासानामंते पुनर्वचने वस्तु राकाक्षायां राम
इत्युक्तं क्वचित्पुस्तके राम इति नास्त्येव किंचेत्यनेन समुच्चय
वाचकेन तत्प्रक्रमस्य प्राप्तः व्युत्पत्तिस्तूभयरूपायाति मासं

2.59

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ. ७

प्रमितो मा सप्रमितः अत्यंतसंयोगे द्वितीया अत्यंतसंयोगे
चेति समासः प्रमित इति प्रमातुमारब्धः आदि कर्मणि क्तः
पीयूषेति अयं नवश्चंद्रमा दृश्यत इति मस्तकस्थेनान्वयः की
दृशः जगत्त्रयनेत्राणां पीयूषस्यामृतस्य श्रवणं स्थाली विश्वः समस्त
एव विरही तस्योन्माथी उन्मथनकर्ता कामः तद्रूपहुताशनस्य कामा
खा ग्नेः आलातलैलवः आलातमंगारः तस्य लेखा पंक्तिः तस्याः
कणः ककुभां दिशां उद्घाटनी उद्वेलनं कर्त्री कुंचिका कपाटादिस्फो
टनार्थं याक्रियते सा कुंचिका इति आख्याता उद्घाटयति ल्युट्
घाटनीण्यासश्चंयोयुच् वीरेषु मध्ये कामस्य प्रथमा आद्यारेखा
गणनायां आद्या रेखा प्रथमगणनीया इत्यर्थः नारीमुखशोभा
नां प्रतिपक्षो राजा प्रतिराजः राजा चंद्रोऽपि भण्यते राजा हस

३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

खिभ्यश्च तस्य बीजं कारणं पूर्ण एव चंद्रः कविसंप्रदाये भण्यत इ
ति भावः सर्वत्राजहल्लिंग तयान्वयः अज्झउत्तेति आर्यपुत्र
परिपूर्णगुणिनो यस्मिन्कस्मिन्नपि शोभं ते क्षीणः पुनः शीर्ष
मारोहतीति पुरहर रजगाचं इ एव प्रथमं निदर्शनं दृष्टांतः से
त्विति उपक्रमं आरभः संभ्रमस्त्वरा आहूतः आनीतः शैलपत
नवेगादुच्छलत् इतस्ततो गच्छत् परिस्फुटो व्यक्तः उदरमेव
दरी कंदरा तस्याः गंभीरिमा गांभीर्यं यत्र तादृशः सागरो मारु
तेर्हनुमंतोंतर्भयं चक्रे पूर्णत्वात् पूर्ण दृशातः कीदृशस्य गोष्प
दं गोःपदपरिमाण बिलं तद्वल्लंघितवतोपि गोष्पदं सेवितेमाने
इत्यमरः गोष्पदं सेविता सेवित प्रमाणे ष्विति निपातने उक्ते
उउपपत्तिमाह हियतो महतस्तच्च स्यापि दुर्लंघता तिरि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

च्यते अतिरिक्ता भवति तु च एवमहादुर्लंघो भवतीति भावः अ
ज्जउत्तेति आर्यपुत्र कथमंजनीनंदन स्त्वरयति तद्भगवन्पुष्प
कअवनममेऽहिनी सन्निहितं सन्निहितगमनमार्गेण गच्छामः
इ'हांजनीनंदनो हनूमान् अंजनीमरुतः सूनोर्जनन्यां च हला
हले अवनम अधोगच्छ अज्जउत्तेति आर्यपुत्र किं पुनरेतत्तरुण
जीमूतश्यामले महीवलये मधुमथनवक्षस्थलकौस्तुभकिरण
स्तबकमिव ज्वलल्लक्ष्यते इह जीमूतो मेघस्तद्वत् श्यामे मही
वलये पृथ्वीमंडले तर्कः कुंदः भ्रमयंत्र इत्यर्थः टंककः टाकी
ति प्रसिद्धा लिखितः तक्षितः कदंबः समूहः शिल्पस्य शालाशि
ल्पशालं विभाषा सेनेत्यादिना क्लीबत्वं ज्येष्ठामूली पर्मिच्छेतिमा
समाषाढ पूर्वमिति तत्रयात्रायां सरभसाकरभीउष्ट्री तस्याः या
येति अयं मरुदेशभेदो दूरेपि अक्ष्णोः तेजः अपनयति खंजयतीति कीदृशः ज्येष्ठाम् ३१
लीयो ज्येष्ठमासः तथा चहावली ज्येष्ठामूली २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

काम्यः इच्छाविषयः कांतारो दुर्गमपंथाः तद्रूपं वर्त्म यस्य सः
ज्येष्ठे हि उष्णी सरभसा कामुकी जायते जांगलो निर्जलो देशः
तस्येयं जांगली सा चासौ स्त्री चेति पुंवत्कर्मधारय इति पुंवद्भा
वः अस्मिन्नमरौ चंद्रकांताः फेनायंते फेनमुद्गमंति सर्वत्रगम
नकारिणीभिः उडुपतेश्चंद्रस्य कांतिभिः प्रस्नुवानाः स्वयंक्षर
तः कर्मकर्तरि तङ् निजोष्मणा मरुस्थले यत्र कूपने पाकस्तेन
परिणमद्बुद्बुदं यस्यास्य देवं कूपनभरनमत बुद्बुदमिति पा
ठे कूपनभरेण पाकभरेण दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः
एनबन्यतरस्यामित्येनप् सिंहलेत्यादि रूपगमं जहि इति
यत्राकाशकुसुमसंकाशो लोपामुद्रावल्लभो गस्त्यहं सञ्चर
ति इह संकाशः सदृशः अन्योपि श्वेतो हंसश्चरति खादती

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ध्वनिः अ०७

त्रिँरोहणः पर्वतभेदः उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरित्यमरः -
आपतनं देवतागृहं चैत्यमायतनं तुल्यं इत्यमरः लोपामुद्रा
गस्त्यपत्नी बृहदिति कलशजन्मागस्त्यः अंभोधिं उदरेद
धाविति संबंधः बृहत्पात्रस्य महायोग्यस्य प्राप्ता विस्तीर्ण
जलं यस्य तं यं अगस्त्यं आराधयन् आकाशमाध्वीनं अभ्रेनैका
हगम्यं कलयति जानाति करोति वा अनिरोधात् निर्विघ्नमित्य
र्थः विंध्याचलशिखरस्य यः शोको रोगभेदः अकस्माद्दंगवृ
द्धिः शोथनाम्नैव प्रसिद्धा तस्य भिषजं वैद्यं तत्प्रतीकारकर्तृ
त्वात् कथयमति प्रसिद्धैव इहाराध्यनि यत्र कथं सकर्मकर्ता
ऽँश्यनो अकर्मके विधीयमानत्वात् इति चेत् न तत्र अकर्मक
त्वादरस्य प्रायिकत्वात् एवंविधप्रयोगस्य बहुशो दर्शनात् २३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रयोगमूल्लग्रहिपाणिनिस्मृतिरिसवधेयं अश्वेन पदेकाहेन ~~न्मा~~ते
नैगम्यते तद्दार्श्वीनं अश्वस्यैकाहगम इति खश्र्‌ ८९ निपीत
इति तस्यागस्त्यस्य स्तुतिषुगिरां साहससरसो न अपि तु साहस
एव शिरश्चालनेनकारः तद्गुणाविशिष्यवक्तुं नशक्यतइति
भावः येनागस्त्येन समुद्रे पीते सति तत्रस्थाः शिखरिणो मै
नाकादयः पर्वताः कौलीरकुलीरः कर्कटकः तत्संबंधि कुह
रं विशंतः संतः क्षणेदृष्टाः जनैरितिशेषः स्तिमितमार्द्र अतएव
गुरुभिरतिभारैः पक्षपुटैः पतः अतः प्रयत्नात्तत्कक्षाद्द्युद्वियक्
र्ध्वं गत्वा प्रतिपदं पदेपदे पर्यस्तव्याकुलाः संतः पतिताः शर
ण्यो रक्षिता सनस्सम विद्यते येषांते ९० शृंगार एव सार्वभौमश्च
क्रवर्ती राजा रसराजत्वात् तस्य प्रदोषोरजनीमुखमिस्य रः उद्देष्य

265

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्विति चंद्रकांतस्थलीनां पंथानः अविनयवतीनां सक्तनम्रानां अ
भिसारिकाणां परांचः प्रतीपान् संचारान् पदन्यासान् विवृणुते
प्रकटयंति कीदृशाः उद्देष्यन् उदयं गमिष्यन् यश्चंद्रस्तस्य दी
धितिलवैराद्रीः घना निविडा या वर्णानां लाक्षा तस्या निपिमक्षरंधा
रयंतः उड्डीनैश्चकोरैः शीघ्रं कृताशंकापत्र अपार्दभिसारिका
णां गते अभिसारिकाश्चलिता अपि मार्गे चकोरसंचारातं वि
ता व्याघुट्टिताश्च तासां पदलाक्षा कवाटेन प्रतिचरणन्यासः य
प्रक्षिप्तित इति भावः ताम्रपर्णी मुक्तोत्पत्ति नदी आधारः ता
म्रपर्णी स्त्रजहल्लिंगतया न्वयः ९१ शुक्तिकेति गर्भोमिश्च
स्तंभिताः पिंडीभूताः अस्यास्ताम्रपर्ण्याः अंकान्मध्यात् प्र
सूतयो जाताः जलबिंदवो मुक्तारूपाः युवतीनां क्रोडं भ्रमंति
गच्छति ९२

३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युवतीति युवतीकुचानां याऽनिभोगकर्माणि येरदृष्टैः युवतीकुचभो
गं प्राप्नुवंति तैरूढुतैः परिणीतैर्हेतुभिः निबिडवर्षोपलतं यस्या
जलानि दधति वर्षोपलस्फुरके भ्रमरः अज्जउत्तेति आर्य
पुत्रज्येष्ठेति दाक्षिण्यमात्रकेण भगवतः सागरस्य भागीरथीप
क्षपातः प्रेमसर्वनिस्यंदः पुनः सहजसर्वांगमौक्तिकाभरणर
मणीया या स्तामुपपण्यी लक्ष्यते इह पक्षपातोनुग्रहः निस्यंदो
विच्छिन्नप्रवृत्तिः रमयतीति अयं दृश्यमानो मलयाचलः रमय
तिमाभितिशेषः अस्मान्मलयपर्वतादुपनमता आगच्छतापव
नेनकरणेन मानिनीनां प्रबोधः सखीभिः अद्रुः करःस्फखसा
ध्यः खलु निश्चितं दयितविनये वल्लभ नम्रतायां कूटे सत्ये सा
क्षिणीभिः असह्यमपि विनयै प्रबोधयंतीति भावः ९४ सपा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णीति पुरोगे लोपामुद्रा सहचरमुनेरगस्त्यस्ये तदपरमाश्रमस्या
नं अस्ती विशेषः अपीतोनंतरं उज्झितस्तस्य चक्षुः जलनिधिः समुद्रो
येन तस्यास्तपाणि प्राग्भारेण प्रबलमसंतविस्तीर्णमत एवोत्तानंवि
परीतं यत्सलिलं तत्र दृष्टो यः क्रीडतिमिनिवहस्तेनलग्नां संबद्धां
घृणमिवदधानस्य तथाचमस्यादृभिर्घृणयैवापीतस्याब्धेः उद्गि
लनमागस्त्येन कृतमिति भावः ९५ चतुरुदधीति मुनौ अगस्त्ये
अगस्त्योदये स्वभावादेव जलं निर्मलं भवति तत्रोत्प्रेक्षते आत्मा
नं पापयितुमिवोत्प्रेक्षायामिव शब्दः एवमिति जस्मिन्मुनीन्द्रे
चतुःसमुद्रेण रचितापोशनकर्मणि सति किमप्यनिर्वचनीयं य
थास्यादेवं भस्यमन्यानि सप्तभुवनानि चकंपिरे कंपितानि तथा
च यस्यास्य चतुःसमुद्रेण भोजनारंभतुलकरूपमापोशनं वृत्तं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्य किं भक्ष्यं भविष्यतीति तथा चास्मान् किं भक्षयिष्यतीति भावः
आत्मानं भक्ष्यं मन्यते भक्ष्यंमन्यः आत्ममाने खश्च चेति खश् मुम्
राम देव इति नाट्यभाषायां राजा देवपदवाच्यः तथा चामरः राजा
भट्टारको देव इति गृहमेधिनां गृहस्थानां दंडकारण्यवासिना
मित्यर्थः प्रतिष्ठामहे गच्छामः समवप्रविभ्यः स्थ इति तङ् मारी
च शरीरोपहरेति मारीची द्वारा हरिणशरीरपरिग्रहणादिति भा
वः विडंबनाकदर्थनं तस्याडंबरं आभोगः मम ज्ञातत्वज्ञा विश्वा
मित्रेति मखद्विष इत्यनेनातिबलत्वं सूचितं मखो यज्ञः वपुषा चित्रे
ण स्वर्णहरिणमयेनेति भावः ऐते नाति मनोहरित्वं सूचितं पत्यु रामस्य
मारीचः शूर्पणखापुत्रो रावणभागिनेयः द्वौवारा विसृजने नाति मा
याविलं प्रकटितं तत्र विश्वामित्रमखरक्षायां तस्य नाशादिसैको

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

31.७

रा

वारः सीतापहारव्यसने ह्विती यो वारः श्रवणाचलः पर्वतभेदः नक्ष
मिति काकोलो द्रोणकाकः जटकौधा इति प्रसिद्धः द्रोणकाकस्तु का
कोल इत्यमरः रत्नकांतिपाटलं च मिलत्काकोलकोलाहलश्रुता
भ्यां त्रस्यन्यः कौशिकः पेचकः तेन भुक्तं सेवितं कंदरातमोप
स्यतादृशाः श्वेतरक्तस्तु पाटल इत्यमरः तथा च पर्वतीयरत्नकां
त्या दिवसंभ्रमेण काकशब्देन च कौशिकस्य त्रास इति भावः कौशि
कोलूकपेचका इत्यमरः उच्चैर्युधुः ऊर्ध्वं हि विलवस्तः उत्तोल्लि
तवस्त्र इति यावत् अंशुकाकर्षणमेव कौतुके बीजं कापोतहस्तो
हस्तबंधविशेषः तथा च संगीत सर्वस्वं पार्श्वद्वय समाश्लेषात्
कपोतः सर्पशीर्षके विनयोपगमे तीले भयसंभाषणे गुरोः वक्ष
स्थलगतो श्लेषः कल्पितस्तु कपोतवदिति भअवदीओ इति

३६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भगवत्यो जनस्थानदेवताः एषा बहुपरिचारिका जानकी प्रणमति

इहवो युष्माकं परिचारकृति एतस्या इति एतस्याः गोदावर्याः प्र

वाहो पयश्चयो जलमध्ये जलाद्दुत्स्थितो भूभागः पुलिनं तोयो त्थि

तं तत्पुलिनमित्यमरः उपकंठः समीपं उपकंठांतिकाभ्यर्णमि

त्यमरः फलिनी प्रियंगुवृक्षः प्रियंगुः फलिनी फली इत्यमरः उ

दरं मध्यं किंशुककोरकैः पलाशकलिकाभिः पलाशकिंशुकः प

र्णी इत्यमरः कलिका कोरकः पुमानित्यिच किंशुककोरको हि वक्रो

ति नरवक्षताकारो भवतीभावः वक्षसि कीदृशो करजस्य क्रीडायाः

सहिष्णुकरक्रीडासहिष्णुनतादृशस्तनो यत्र तदृक् रजक्रीडास

हिष्णुस्तनं तस्मिन् दृत्वा वनवृतपित्री स्यात् सावृतिः सात्त्वद्वि

धाकैशिक्यारभटीचैव भारती सात्वती परा मध्यमारभटीचैव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

+ नृत्यकाले आरभटी आरंभः ५

तथाम ध्यम कैशिकी सुकुमारार्थ संदर्भा कैशिकी तासु कथ्यते आं
घ्रविषयो आंध्राया देशः गोदावर्यो नदी विशेषाः सप्तानां गोदावरीणां
समाहारः सप्तगोदावरं अच् समासांतः पंचनदं इवत् नायकः प्रधान
मणिः स्वामी चर्मी मनामेश्वरो महादेवः तात्कालेति अयं परमेश्वरो
हरो विजयते कीदृशः तत्काले नृत्य विशेषो वा आरभटी वृत्तिमयत्वात्
तस्य विजृंभणं प्रवृद्धिः तद्दयादिव त्रस्यता अपगतेन नामधेयेन गौरी
रूपेण गतस्यैव कैशेक्षसीति यथेयं तवस्तनोपरि किंशुकमात्रा तथाप्य
त्र नखक्षता निशोभां धारयिष्यंतीति भावः कौमारव्रतं नवोढाव्य
वस्था तस्य भंगो नाशस्तेन रोषितं जातरोषं अपीति विरोधाभासा
ध य व्रतभंगादेव प्रौढापरोमभ्यपीति भावः सस्मेरं सहासं अस्मिन्
निति मास्यवतः पर्वतविशेषस्य परिसरे समीपभू विपर्यंतभूः परि २७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सरइत्यमरः कादंबिनी मेघमाला तस्याःडंबरं आभोगः अवर्षेत्न
पि मह श्रुजलस्य विपुलताकारणं कार्यमिति भावः मेघदर्शनमेव
हि विरैणा मश्रुकारणभवतीति ध्वनिः मां तथा दक्षाह्वा रूढं तं दक्षे
स्यर्थः यद्वाएवछितैः मेघमालाधारासमर्पितैः शिखाभिरपि नकंदलं
नवपल्लवः तस्य नारकादित्वादितच् कंदलं स्यात्पल्लवे च नवांकुर
इति विश्वः केकिनिर्गं पूरैरपि जलसरहशनादपि संगीतंगीत
नृत्यादि नप्रारंभिप्रारब्धं कर्मणि विण् मत्सुदैन्यं उपताप इतिया
वत् ग्रंथिलो ग्रंथि मान् सिध्यादित्वाल्लुच विमानेति विमानरा
जसीतास्मिन दलत्येव वज्रमयं मे हृदयं तथापि खरयस्वएषां तरी
मतां दंडकारण्यपंक्तिः इह सीतास्मीत्येनेन शहूच्छलात् यथाल्लंग
लपहृति श्विरकाले नशोषणात् कृठिमौना तथाहमस्मीति ध्वनितं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३१०४

त्वरयस्व त्वरया चल अंतरीयतां अतिक्रम्य तां विद्योतीं पंक्तिरिति
देशी महाराष्ट्रो देशविशेषः मंडनमलंकरणं अनन्यक्षणेति अनन्य
क्षणेति अत्र मलयपर्वतात् प्रथमं तद्देशसंबंध एव पवनस्येत्या
शयः श्रीः संपत्तिः कीदृशं स्वेदांबु स्मरस्य कामस्य चिन्हरूपो म
करः तेन संभुक्तो उपभुक्तो विभवः प्रभवो यस्य तत् मकरोजलजं
तु तया जलमत्यर्थं पिबतीति इह तु स्वेदांबुजेन प्रथमं पीतमिति
भावः विदर्भीणां विदर्भस्त्रीणां भूरि प्रचुरं परीरंतः आलिंगनं
द्विगुणा पुलकास्रक् ये युतानि स्रक् माला बिभ्रती मिति यस्य
महाराष्ट्रस्य देशस्य गिरोवाण्या रीति वैदर्भी नाम्नीं कवयो दूरा
ध्वानो दूरस्था अपि उपासते आश्रयंते कीदृशीं कैशिकी नाम्नीं
वृत्तिं दधानां सौरभं मनोहरं तारव्यातिश्च सोगं व्यंवात त्प्राशिनीं

३८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रितिलक्षणं सरस्वतीकंठाभरणे वैदर्भ्यादिरूतपंथाः काव्येमा
र्ग इति स्मृतः रीङ् गताविति धातो सच्युत्पत्त्य रितिरिच्यते वैद
र्भी साथ पांचाली गौडीयावंतिका मता लाटीया मागधी चेति री
तिः षोढा निगद्यते अस्पृष्ट दोषमात्रादि समग्रगुणगुंफिता स्फुर
सौदार्य सौभाग्या वैदर्भी रितिरिष्यत इति वृत्तिलक्षणं तु तत्रैव
या त्विकासेथ विक्षेपे संकोचे विस्तारे तथा चेतसोषेण-चरणं यत्रता
दृशं भैरवं शरीरं दधानः अस्थिरूपस्य भुजंगरूपस्य भूषण
स्य रसद्वयं तुल्यं दधानः कैः सर्पराजांगास्थिभिः एकेनैव भागी
द्कंकाले नरसद्वपास्वादनमनुभवति प्रलये वास्कंक्यादीनां कंका
लंमात्रं तिष्ठतीति भावः प्रलयकोपे प्रलयकाले कूर्माधिरूढः निघु
द्ध युद्ध संस्फोट विद्रवादिभिरन्विता विज्ञेया रभटी वृत्तिरुद्धतैः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३५० १७

पुरुषैः कृताकृपाशानृतदंभेषु वंचनास्कंदयोस्तथा समुत्सुलिंगौ"
द्रुजालशैसदृशयोऽन्येयमार्यकैरितिसंगीतसर्वस्वं कं कालोत्स्थिपुश
रीरं स्यादित्यमरः नृश्येतिरिक्तं तुच्छं संपूर्तिर्भरणं निर्व्यूढः स
माप्ताभ्रमिर्मडलिकाया भ्रमणं तेन विभ्रमो येन तस्मैगौ यौभ्र
मिभयात्यक्तं स्वशरीरं दृष्ट्वा भ्रमिविभ्रमः परित्यक्त इति भावः
यस्त्वं श्रांतोपि निर्ग निवृत्तोपि नाद्येनांत्यत घूर्णमानवदनैः चूडा
स्थितसर्पेशाद्यैः नश्रद्धयेन निर्णितः प्रभृतिशब्देन गंगाचंद्र
योग्रहणं अधुनापि नत्यातीत्सवगतमितिभावः कर्मणि लिट्
ताहृक् अतिशयितं भ्रमं तीभ्रमणं कुर्वती दृशः पशाद्धिः ४ क्री
डेतिक्रीडार्थं नटोहरः प्रकृष्टैर्धकारैः निपीतेआघ्रातेलेकबंधः
शिरश्शून्यकायः उत्तमांगं मस्तकं उत्तमांगं शिरः शीर्षं इत्यमरः

३१

ऐक्षत पश्यति स्म ईक्षदर्शने लङ् कालरात्रिर्महाभैरवी कंठस्थि
तकालकूटत्वात् भिन्नमेवोत्तमांगं कबंधं च ददर्शेति भावः द्रविल
मा नॉद्देशः आयतनं स्थानं स्वेदेति यूनो स्त्रीपुंसानां युवा च युवती च
पुमान् स्त्रिया इत्येकशेषः श्लिषिलश्लथं आश्लेषमालिंगनकमपु
लक एव शालगकात तत्परं लंकतृशीघ्रं करोति स्वेदजलं पिच्छलेश
रीरे श्लथमालिंगनं रोमांचः स्थिरीकरोतीत्यर्थः अभिमुखेति
पतयालुभिः पतनशीलैः स्पृहिगृहीत्यालुच् अवामं ते स्यादे
शः पुरुषाइतं विपरीतं विपरीतरते स्त्रिया अधोमुख्याः धर्मस्या
भिमुखं पतनात् कपोलपत्रलेखापनयः मृदिता क्षुद्रा धौतेति
यावत् हिमस्य स्फतिच्छविः तद्वन्निर्मलः यद्वा विशुद्धो यो हिम
स्फतिश्चंद्रः तद्वन्निर्मलः मृदित हिमस्फतिदुर्बलइति पाठे म

277

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

...नराद्या नगर ईदृश्यः तेनेह नगर्यां इंदुगौरीषु चंद्रधवला ॥
स्फ रात्रिषु कमितुः कामुकस्य कते अभिसृत्वरीद्दे ३०७
दितः परिचूर्णितः यः हिमद्युतिः कर्पुरः तद्वदुर्बलो मंदद्युतिः सभा
बादेव पांडुरः कपोलः पुरुषाइतश्रमेण दुर्बलश्चेत्यर्थः एतेन तद्दे
शस्त्रीणां कामशास्त्र विदग्धत्वं व्यंथते शृंगारदेवता कंदर्पः गर्भ
गृहं मध्यगृहं अवंति ईर्श विशेषः सीमंतः केशरचनारे खागर्भ
गृहं मौक्तिकमिति चोज्जयिन्या विशेषण मजहल्लिंगतयान्वयः क
मितुरिति परं षर्णां अभिसारणशीलानां गौरांगीणां च्छायैव परिमी
ल्यते हसैरश्यतेजनैरितिशेषः नशरीरं गौरांगित्वा दिति परंशद्ध
स्यार्थः उडी यमानानां बकादीनां यथाधः च्छाया दृश्यते तथेत्यर्थः
गौर मे वांगं तद्देशस्त्रीणामिति अथ स्ना दिति युवतयश्च कोरा
राणां उदरमीक्षंते पश्यंति की दृशानां ज्योत्स्नैव रसः पारदः तस्य
यः कुतुपः चर्मघटः तस्य कौतुककारिणां कुतूः च्छतेः स्नेहपात्रं ४०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सैवाल्प्याकुलुयः पुमानिस्रमरः सौधानां अधस्तात् इंदुकिरणान्च
रतां भक्षयतां कीदृशमुदरं ज्योत्स्नापातात् नश्यत् यतिमिरं अंध
कारं तेन विशारो भवतः आभोगो विस्तारो यत्र तादृशं घनं वारंवारं
उदंचत् विकसत्-यत्रं चुपथं तत्र निहितं नेत्रं याभिस्ताः अधस्ता
द्दिग्रस्तागतिचेस्रस्तातिप्रत्ययः १ इहयुवतीति आप्यायितः।तुं जा
दपरिमृजो लसः तुंदशोकयोः परिमृजापनुदोरिखालस्येकः गु
ह्नापभुक्तं अयमुक्तं स्रक्तं तथा चाधमुक्त मिसर्पः अलकाकुबे
रनगरी सुखानगरावयवभूतं शाखानगरं तस्य गौरवभाजितनु
ल्ये त्रिपुरदाहनो हरस्तस्याधिष्ठानं साक्षादिव स्थानं उद्दामे निज
दावल्येव प्रणाली प्रणाली जलनिर्गमपंथाः जलमेव इंद्रिकाकाहि
कालयावलंघितं वेष्टितं तत्पंजरं हंसपंजरं मूजरं जावेव पक्षपटलं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ०८

द्वंद्वं हंसायितो हंसीभूतः व्ययो नाशः सत्त्वनाटिकानाट्यविशेषः
तस्य नयो ऽभिनयः तत्र नटः नमोऽस्तु भ्यमिति प्रणालीपतरायिति
प्रसिद्धा तस्याः संभेदः संबंधः स्नापितं स्नानं कारितं मित्त्वं ता
यां ऽमितो ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं स्मरजिते हराय च महाकल्पे प्रलये
स्वाहीकृतं हुतं भुवनं चक्रं यत्र तादृशेन येन नेत्राग्नौ निरोद्धुं निरो
धं कर्तुं वारयितुमिव भुयः पुनरपि तत्प्रसरं नेत्राग्निप्रसरणं
इव शाद्व उत्प्रेक्षायां कामं कंदर्पं हुः तवते हो मविषयं कुर्वते कामः
पूर्णाहुतीकृत इति भावः वेगारिति हे रेवत्रिनेत्रेति संबोधनं
युग्मेतरस्मात् द्वयान्यस्मात् तृतीयात् कृशानुः अग्निः संमो
हतीति संमोहनं तादृशं शस्त्रं बाणो हस्ते यस्य तादृशे सति य
द्वा तादृश कामविषये जडः शीतलः निः क्षिप इति यावत् स्वाहा ४१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अग्निवधूः तामनुध्यायानुस्मृत्य कामेन संमोहनास्त्रेण मो
हितः सन्वह्निः स्वाहा सक्त एवाभूदिति भावः स्वाहातुमुग्धे हुत
प्रियेस्मरः अहो तथेति अहो तत्र भवतः शशधरशेखरस्य
कवलितचतुर्दशभुवनस्यापि नपलायिताक्षि, बुभुक्षा येन
भगवान् मदनो विकालीकग्रासीकृतः इह पलाइता अपगता
मोरुभिल्ल विगतः कालो दिनरूपो यत्र स विकाल स्त त्रभवो वि
कालिकः स चायं ग्रासश्चेति विकालिकग्रासो विआरिरिति
यस्य सिद्धिः बाणीभूतेति त्रिपुरोत्कुहो महेश्वरस्य संधानं
सं शरैर्योजनं तदेव सीमा वधी यस्य तादृशः शमो विजयतइह
न्वयः पुरद्रुह इति पदेन पुरनामदैत्यनाशाय संधानं कृतमपि
युपर्धः प्राप्तिनिमित्त उपन्यासः कीदृशस्य बाणीभूतेन

281

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शरीभूतो यः पुराणपुरुषो विष्णुः तस्य धृतेः प्रत्याशयाकर्षे
च्छयाधाविते चलिते विष्णोर्गरुडवाहनत्वात् अनंतरं महेश
स्य फोनेत्रजो वन्हिकिरणः तेन क्लांते खिन्ने अत एव शंकिते
श्वरे गरुडे विशति अपगच्छति सति सन्निहिते गरुडे भ
यात् भ्रांतो नतः अपगते तस्मिन् भयाभवात् उन्नतः उद्धतो यो
भुजंगपुंगवः सर्पराजो वासुकिः स एव विकातेन विशेषे
ण कृष्टं यद्बाणासनं धनुस्तेन क्षिप्तं प्रेरितं अस्त्रं बाणो यन
तस्य तथा च गरुडकृतनम्रोन्नमनानावस्थवासुकिरू
पगुणाकर्षणे संधानश्रम इति भावः वन्हिः शिखावाना
शुशुक्षणिरित्यमरः त्रिपुरदाहे विष्णोर्बाणो भूत इति पु
राणवार्ता कलचुरिकुलं कराचुरीति प्रसिद्धं पश्चिमप्रदेशे क्ष

४२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ना

त्रियकुलं अग्रमहिषो जेष्ठमहादेवी वेति नगरी विशेषणं तत्कुलज

नरेंद्राणां माहिष्मत्यामेवावस्थानात् साधारणं तेति पुनः कीदृशी

नगरी चेदिमंडलस्य चेदिनामराष्ट्रस्य मुंडमाला शिरोलंकारविशेषो

मुंडवारि इति प्रसिद्धा इह हीति इह नगर्यां क्रीडा दुरोदरो विनोदद्यु

तं दुरोदरो द्युतकरे पणे द्युते दुरोदरमित्यमरः पणः पाठ इति ख्या

तः इहाश्लेषादीनां नानारूपतयायणस्यैकरूपतया वचनभेदेनापि

सामानाधिकरण्येनान्वयः प्रतिभूर्लग्नकः सहिआर इति ख्यातः

यद्यपि जये च पराजये चोभयथैव संभोग इत्यर्थः तद्दपि तृष्णापी

त्यर्थः भूनो रिति युवती तरूणयो रित्यर्थः युवती च युवा चेति पुमा

न् स्त्रियेत्येकशेषः रूपइत्वा नाट इत्वा हेव्या इति इयं यमुनाजयती

त्यन्वयः कीदृशी मृगमदः कस्तूरी कृष्णत्वाद्रूपकं तया जातं भूमे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मंडनं भूषणं अजहल्लिंगतयान्वयः यायमुना सिद्धसिंधोर्गंगा
याः सध्रीची सहचरी सतीतटैकाग्रवृत्ती न्पुरुषान् पितृपतेर्यम
स्य स्वभ्रातुर्हस्तात्प्रेमोत्कर्षात् स्नेहोद्रेकाद्दि वांछि घ्याकृष्यचंडभा
नोः सूर्यस्य स्वपितुर्मंडलं गमयति प्रवेशयति प्रयागमरणे रवि
रश्मिवर्त्मना स्वर्गागमनं भवती त्यागमः अस्त्याआबाधा महा
पीडा यत्र तादृशं क्रियाविशेषणं वा मृगनाभिर्मृगमदइत्यमरः
पितृपतिः समवर्ती परेतराडित्यपित्रिपुरहरेति इत्यभिध
मित्यत्र संभ्रमे द्वेभवत इति द्विरुक्तिः अघं पापं नोस्माकं नि
न्हुते नाशयतीत्यर्थः सगरसूनुचितायाइति तोयराशेरिति
विशेषणं अजहल्लिंगतयान्वयः चिता मृतदाहार्थमग्न्याधानं
चिता चित्या चितिः स्त्रियामित्यमरः पावनीति करणाधिकरण ८२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योश्चेति पुट्‌ पयोभिरिति करणे तृतीया पयोभिः कीदृशैः अ
युतभानोः श्वं इत्यस्य बालमित्रैः बाला एव मित्राणि तैः यद्वा भा
वप्रधानो निर्देशः तथा च बाल्यात्‌ मित्रैरित्यर्थः किरीटं भूपा
लादीनां शिरोलंकरणं मुकुटं किरीटं पुन्नपुंसकं इत्यमरः कलु
षं वृजिनैनो घमित्ति च सगरस्तु तं चिताया: पावनी यत्र साग
रसुतकथा पुराणे व्यक्ता सगरसुतचितायाः समुद्रजलराशेः
पावनी सा गंगेति भावः गौरीति हे अंब मातरिति संबोधनं अं
बार्थनद्योर्ह्रस्वः यत्र विलनपो विस्तरा न भवंति तत्र गंभीन भवं
तीभावः देवस्येति अंबुजसंभवस्य ब्रह्मणः आगामुक्ता आगमन
शीला लक्षपतेत्यादिना उकञ्‌ भर्गस्य शिवस्य हरः स्मरो हरो भ
र्ग इत्यमरः इह भागीरथ्यां विग्रहं शरीरं अपहाय त्यक्ता उपातान्‌

ह्रस्व इति

285

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उर्ध्वंगितान्याप्रापणेकः स्रोतः प्रतीयान् स्रोतसः प्रवाहस्यप्रतीया
न् विपरीतगामिनः विरोधाभासः

४४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णावध्यधिकरणेऽहरधनुर्गुणः किणो व्रणार्बुदः तस्य
निकरः समूहस्तस्य कार्कश्यात् काठिन्याद्धेतोः सदयं यथा
स्यादेवं प्रवृत्तो व्यापारो यतः सन्रक्षयं मे मैकरः किमप्य म
निर्वचनीयमनुरागातिरेकात् निर्विंगारं यथा स्या
देवं अर्थात् रसाणि मेव कर्मभूतं मकरध्वज एव कर्तृ
भूतेपीड्यति सति कृतार्थे जन्मि कृतः सो जातः यद्यपि पी
डनक्रियायाः कर्मपदं कर्तृपदं च यद्वशात् न श्रूयते
तथाप्यर्थमहिम्नैव शाखावसानुरूपो व्याख्यावसैव
व्याख्यानरसाप्रसास सैव तपोरूपा स्थितिः यथा
यं तं पाणिपीडनं विवाहः तथा परिणयोद्वाहो पयामाः पा
णिपीडनमित्यमः साचीकृताक्षी वक्रीकृताक्षी साची
सव्यं वक्रे तिर्यगर्थे साचि समरः अवैति ओं बभिधि
मले बंधसे गुरुजने पिसेव चनं धिसापपिष्य इहस
वहे मातरि सर्थः अजायमाना या जानकीं जनं

287

श्री ७

प्रपूर्वोपि जर्थोत्र गम्यते जाता पत्या प्रजाता च प्रसूति
ता केसत्रुसत्रेतथादर्शी[illegible] नू प्रजाता जनिता पसेस श्रीतू
आरिष्टं मंदिरं सूतिका गृहं अहे जे क्षिंगतायाः मिथिला
विशेषणं अरिष्टं सूतिका गृहं भिसमं मंदिरं पदंस्फ रुक्षा र:
धं तेन न पुनरुपारु क्ति पत्रे सादि यत्र मिथिलायां पौवि
जी तौर्वैति श्वरस्य शिवस्य धनुश्च धनुश्च धनुरं रेवा
सीचेति द्वंद्वः अजगव भावंगवाविसस्ययथाक्रमं विशे
षणं शिवस्य धनुरजगवः शिवस्य धनुरं ते वासी धनुर्वि
धायां शिष्यो भार्गवः भंजते स्तत्रैवेसव्ययः॥ वीरस्य
वी लक्ष्मीः श्रीरलक्ष्मीः इयं पुवनशिति पुरस्ताद गेगोठ नां गो
डीयानां म नगरी सन्व[illegible] पयानाम कोद्द शीवि
नयेन मधुरो मनोहरीयः श्रृंगारः रसस्तद्विभ्रमेण विला
सेन रमणीयार म्यामकरकेतनस्य कामस्य कुमारस्य
व्रतं कुमारव्रतं तस्य च या आचरणं तस्याः ता[illegible] पोवन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गंगा स्रोतोऽधोगामि जनानूर्ध्वगामिन इति भावः
स्रोतसातीव्रतरातिशायितस्य रावेगो यस्याः तया ना
दूतं ध्वनितं द्राक्कृतक्षणं द्राक् सटि संजस्त्रास्राये समरः
ऐसैति ऽगधाभिजस्रोतः शृंखलासंदानितत्रिभुवने
मंदाकिनिबंधसेइरु स्रोत एव शृंखला स्रोक इति
हा ख्याते निरूपके संदानितं [illegible] बद्धे संदानीते पूर्णमित्य
मरः॥ धनाधिनाथः कुबेरः प्रणयः प्रेम्णि विश्वासे याद
श्चाम्भयोरधीति संसार एव सागरः समुद्रः जलम
स्फूतोव ध्येऽवस्थितः समुच्छ्रित भूभागो द्वीपः द्वीपोऽस्त्रिया
हं मतरीपं यद्दंतेवीरिण स्तदमित्य मरः इह वाराणसी
नाम्नि द्वीपे विश्रांतैः विगतश्रमैः एनामध्यासितं इति
आधीशेषु स्पष्टं साकेऽसीति आधारस्य कर्महं श्वंते
ति एषां कं चूडामणिः शिवः जगतां शिवा वास्तकौदृशा:

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्सिद्धं बॅकपालं बिभ्रत् पुनः कीदृशाः कंठ छायया
नीलगलप्रतिबिंबेन पीतः आछादितो यः सर्पफणार
त्नसमूहः तन्मा नेत्रेणावस्थितिर्यस्य तादृशो हरेवास्
कि स्वरूपे सति अतएव निर्भयायार्यती तस्याः भुजल
ताबंधेन उल्लसंती कंधरा ग्रीवा स्य. अन्यदा शिरोरत्न
दीसवासुकीदर्शनात् भयमिदानीं तु नतथेति भावः
ब्रह्मशिरः कीदृशांस्यरैः सामगंसाममॉगायंनं कीदृशैः वेद
सर्वांगाधिरामेण शिरो व्यतिरिक्तागांभ्न्यातया बोधन
तमैरिति नीचैः कंठस्य छायेति समस्या विभाषा सेनासु
राछायेति क्लीबत्वं छायासूर्यप्रियायां कांतिः प्रतिबिंबम
नातपूइतिनानार्थः नूवोन्मीलद्दृति पुरतोऽमेते तव पूर्वेह
षांपूर्वपूरुषाणां सौवेयपुरी शिथिलानोस्माकं नयनमा
लांनयति बंधयति तत्रासर्थीलगतीसर्थीः पूर्वोन्यलिंगः
प्राक् पुबहुले नैं च पूर्वजानि समरः सा का यत्र पूर्यां हि सा ४६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज

मिव तपस्यास्थानं ॲहरुल्लिंगता न्वयः तथा च तत्र कामो जा
गरूपो वर्तत इति भावः मकरकेतनविलासतत्परस्तो यौवन
मिति क्षिप्ताठः इह हीसा गृद्दइ स्व पायां दणीदृशो मृगाक्षः
आलिंगनैरधातु वल्क भस्य यामिनी रात्रौ उपी क्तस क्विंचि
ह दविशिष्टां केशानि ज[illegible]रैश्यातु पि स्त्री योक्तात वैदं [illegible]धि वृष्वते ग्धं
यं प्रकारौ तिं कीदृशो रोमान्चेनोः घ्र सन् उपचयन् गच्छं नू ग यो।
संधिः अवयवद्वयमध्यभागः संधिरिति स्यातः तेन निरुद्ध
ऊः गाढैः तथा च रोमांचेनांगस्य निम्नोन्नतसमतया आ
लिंगनस्य नैविड्यमिति भावः यत्र यस्मात् यष्टिरेव प्र
दीपस्तु कुलेद्रशादृष्या मालिकाने लेषु ज्वलन्तिस
ति नाभिरन्ध्रं नाभिप्रमाणं तमः कर्तृ तस्त नीवेरेमा
नि स्तरणेनि आच्छादयन्ति तथा च समस्त रजन्यां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अं० ७

हर्म्यायांमट्टिकाभ्यंतरे ज्वलतिसतिप्रदीपे गृहाभ्यंतरे
उपरिभागेउद्योतोधोभागेन्धकारइत्यर्थः समस्तरज
न्यांक्रीडनात्कामिनिचातुर्यमेपि पिसूचितंवसती
रात्रीवेश्मनोरित्यमरः एतेइत्यादि भूमिदेवानांब्रा
ह्मणानांमूलआयतनमूलआयतनंस्थानं इसंनवेदि
विशेषणंअंतर्वेदिदेशविशेषः एतयाद्वितीयेति
द्वितीयाकृष्णागरुमलयजमंगरागेन्योन्यंकुर्भा
णइतियमुनागंगयोर्यथाक्रममन्वयंमलयजं
चंदनंकालिंदिसूर्यतनयायमुनाचयमस्वसेत्य
मरः संगच्छतेसंगतीभवतः समोगमीत्यादिना
तङ् हिमेतिकालीस्यामलाकालमेचकेत्यमरः
निदाघमानोकृष्णतेजसः संबंधात्श्यामौतेनि
म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तात्पर्यं बलिद्विषन्निति बलिद्विषन् विष्णुः स्मरारि
र्महेशः विबुधसिंधुर्गंगा तत्संबंधिनी हृद्गे
त्यादिना उभयपदवृद्धिः पदे पदे प्रतिपदे ते
तेषां सर्वेषां स्वेनानामुत्तरोत्तरं संबंधात्प्र
तिपदं शु[illegible]क्राद्युति विशेषेण वर्धत इ
ति भावः प्रयोगेति उच्चैस्तरां महत्तरप
रं पारमुत्तरकूलं सत्समिति यस्य मोक्षद्वार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शोभां अभितः पार्श्वद्वये गंगायमुनयोरवस्थाना
त्। प्रयागस्य द्वारशोभाऽन्यस्मिन्नपि द्वारपार्श्वे
द्वयरव्यातद्वये भवतीति ध्वनिः।
श्याम इति सायंश्यामो नाम वटोस्ति एतस्य वट
स्य छायाम् अध्यासितव्ये पुरुषैः परं श्रेष्ठं ज्यो
तिः तेजो निषेव्यते अपि पार्विरोध्याभासे छाया
श्रितस्य तेजोनिषेवणमिति विरुद्धं अतए
नाद्भुतमाश्चर्यकारि कर्म यस्य तस्य तथा चा
क्षय्यवटस्य तटस्थेन परं ब्रह्माधिगम्यत इ
ति वाक्यार्थः। छायायामिति उँन्वध्याङ्वस इत्या पा
धारस्य कर्मत्वं वासितव्य इति वसेस्तव्यत्
कर्तरि णिच्चेति तव्यत् थपेति नोस्माकमि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री ०८

यं सरयूर्नदीविशेषो स्तीत्यन्वयः कीदृशी यूप
रूपोंकुरः यूपांकुरः तत्सकैरपातेषां समूहेन
दंतुरा उत्तानद्दताइवतीरस्थले सा इव च या स्तोऽ
भिः संख्यायमानागणनाविषयीकृतामनु
संततीनां मनोरपत्यानां राज्ञांसप्ततंतनवोय
ज्ञायया सा तीरखातयूपसमूहेनैव मनुसंत
तियज्ञसंख्याज्ञातेति पुनः कीदृशी भुवोदेव्याः
पृथिव्याइक्ष्वाकुराजमहिषीपदेपट्ट लक्ष्मीऽ
रिव महिषीमहादेवी पुरुः पटवासइतिख्या
तः तस्य लक्ष्मीशोभासंपत्तंतुः कौतुमर्षखइत्य
मरः गगनेत्यादि सु॰ गमंनिर्वण्यदृष्ट्वाति
वर्णनंनिध्यानंऽदर्शनालोकनेक्षणइत्य

८१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

+ क्रतुसहस्र भाजां

मरः वृतैरिति अयोध्यामालोक इहालोक्यायो
ध्यायां प्रवसतां प्रकर्षेणावस्थितानां राज्ञासि
रिं विचिन्वतो सम्यं शाचीसहचरोपी द्रोपिनरो
चनेन प्रीतिविषयः कीदृशीं क्रतुसहस्रे जीता
नां फलानां वृतैरिव यूपसमूहे मेचुरां रम्यां अ
न्येषामपि फलानां वृतं भवतीति ध्वनिः तथा
चाश्वयज्ञे सहस्रजन्य फलप्राप्ते रिंद्रोपिनरोच
न इति भावः विशिष्ट प्रवेशं सूचयितुं भूमिमा
रुचयति ईदृशादिति ऐन्द्री बार्हस्पत्यस्येति इन्द्रा
बृहस्पती देवते यस्य तस्य वासिष्ठस्य चरोरित्य
स्य विशेषणं देवताद्वंद्वे चेत्सुभ अपदः रध्निः॥
इंद्रस्य बृहस्पतिश्चेति द्वंद्वे देवताद्वंद्वे इति पूर्वप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दस्यान्नऽह्व्यपाके चरुः पुमानित्यमरः वैभवं प्रभावः
उपकारिका राजगृहं राजसदनमुपकार्योपकार्यैत्यमरः रि
चक्रे इति वसेन रामेण त्रिजगत्त्राभुवनत्रयीं अगद
रोगशून्यं यत्कृतं न चित्रीयते नाश्चर्ययति ननु त्रिज
गदेव कुतो रोगशून्यं कृतमित्यत आह कादर्शेनलं
केश्वरस्य याः परिभवोभिभवः छेदः खंडनं च तत्र
निष्णातः निपुणः कुशलो दोर्बाहुर्यस्य तेन निष्णात इति
निनदीभ्यां स्नातेः कौशल इति षत्वं भुजबाहू प्रवेष्टो दो
रित्यमरः ननु दुर्दलं रावणदलने नापि न चित्रीय
त इत्यत आह यत्तस्य स्मात् बाले नापि सता मुनारा
मेणाजौ संग्रामे सङ्ग्रामद ग्नेयो मुनिविलगितवतोवि
शेषेण गलितवीर्यनिर्यासरारोः वीर्यपराक्रमस्तस्य
निर्यासरारोः पिण्याकस्तिलकल्कः निर्मितः कृतः स्परं ५०

२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्चित्रीयते स्वाजितदर्पत्वात्सारभृत्यः कृत इत्यर्थः
श्चित्रीयत इति नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् चित्रङः
ङीत्वादात्मनेपदं भवतीति सोयं भृगुरामः भद्रोनय
तो न वर्त्मनि [illegible]दृष्ट इत्यर्थः दिष्ट्या त्यादौ नौ दिष्ट्या स
मुपजोषं चेत्यानंदे इत्यमरः यशोभिरुल्लसितः इत्थं
भूतलक्षणे तृतीया कीदृशो जगद्विजये मांगलिकैः
मंगलाय प्रभवंतीति मांगलिकानि ठक्कृतैः कीदृशः
भल्लेनास्त्रविशेषेण नलूनं छिन्नं यच्छ्रवणस्य कं
ठपीठं तस्य सीमावसानं तया समाप्तः पर्यवसन्नो भु
जविक्रमकर्मकांडो बाहुबलव्यापारसमूहो यस्य सः
कांडोस्त्री दंडबाणार्ववर्गावसरवारिषु इत्यमरः रघु
त्रर्हेति रघूणां या ब्रह्मक्रिया वेदाभ्यासः तत्राचार्य[illegible]
मुद्देपे क्षारं पुराणं ब्रह्मवादिनं वक्तं वेदवक्तारं अत्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२०७

ब्र

ब्रह्मराशिर्वेदपरः ब्रह्मर्षिमित्युक्ते ब्रह्मा ब्राह्मणाः ब्र
ह्मा चासौ ऋषिश्चेति ब्रह्मर्षिः तं ब्रह्मजन्मानमि
त्यत्र ब्रह्मा प्रजापतिः तस्मात् जन्म यस्य तं अभि
वादये नमस्करोमि अहमित्यध्याहारः वेदस्तत्वं
तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्राः प्रजापतिरित्यमरः आदाये
ति भवता रामेण पीडस्यैकीभूतं महतरं च यशः
प्राप्तं कीदृशं इति क्षारं निर्मलं तारमुक्तावैरं सुभं वा
अतः कासुन्यमीशीः प्रदेयाभवति आशीर्जन्यफ
लमाभागित्यादृ वतः ननु यशः सकृतः पिंडस्यामि
त्यत आह यशः कीदृशं प्रतिपक्षकीर्तिनिवहानां
पंडाय ब्रह्मांड एवमरषा आवर्तं घटिका मसीरिति
स्यातानस्याः अभ्यंतरे स्वेनैव तेजोग्निभिः धम गे

३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ताभवतेस्यर्थात् ध्माग्निसंयोगतापयोः पाघ्राध्मेतिधमति
धमादेशः शातशिरूपंतेजसावतीमूषेत्यमरः तत्राध्यायस्य
पुटपाकेनधातिआहतिरव्यातिनमहतिकालेपनादिनादिनोशोधि
तंअन्यदपिद्रव्यंवतुलीकृतमुषिकायामग्निनापुटपाकैः कृत्वा
धिशोधीक्रियतइतिध्मातिः त्रिजगादितिजांघिकेरतिगंतृभिः वि
बुधसिंधवः समुद्राः देशोनदविशेषेध्वौसिंधुर्नासिरिताखि
याम्हित्यमरः जगादितिगोत्रस्यकुलस्यगोमासायैरक्षकोपुत्रोजन
यस्वेसान्वयः स्वभुजाधिवेतिगौ ते साद्दश्यंकीर्तिशोजगतो
लोकस्यपआलोकोदीप्तिः विपतमोनाशगातृतत्रधौरेयोधुरं
धरोसूर्योचद्रमसाधितिदेवताद्वंद्वेपेसादिनानङ्‌रूपंधुर्वह
धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराइत्यमरः संततिर्गोत्रजनन
कुलान्यभिजनान्वयाधिसमनरः सुवासिनीचिरंटभवनस्था
नारिचिरंटीतुसुवासिनीत्यमरः अम्भोइतिअंभोभिःसापद्धये

मृ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५२ पै

मे आर्यपुत्रस्य गृहिणी त्वं भविष्यतीत्यभिप्राय देवी धीरेति अभये.
अभयमिति गीर्वाण्यामणी देवाधिपः इन्द्रः ग्रामणीर्नापिते पुं
सि श्रेष्ठे ग्रामाधिपेऽपि चेत्यमरः दक्षिणा दक्षिणीयो दक्षिणार्हः
इन्द्रजिज्जयेन इन्द्रजिज्जयेन इन्द्रस्यापि अभयदक्षिणा
भवताद्दत्तेति इन्द्रस्याप्यभयं दत्तमिति भावः दक्षिणीयो
दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपीत्यमरः आदिराज्ञो म
नुः भवनं गृहं द्विधा कृतस्य द्वारस्य द्वारि बहिर्भूतो भागः
प्रकोष्ठः तन्मात्रायां पदातिं आत्मेति आत्मानं स्वशरीरं
आत्मा देहमनो ब्रह्मस्वभावगतिबुद्धिषु इति नानार्थे
मेदुरमिति चिक्कणं सान्द्रस्निग्धास्तु मेदुरः इत्यमरः
चन्द्रकान्तस्तम्भोज्ज्वलमिति तत्स्थीतलमिति भावः।
वितर देहि संयोजयेति यावत् निर्वर्णो मे सुरक्तो
भवामि दृष्टो माह मात्र संगमसुखासिक्तये नचप ५२
त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लापि लक्ष्मीः सकौस्तुभं विक्षो हृदयं नत्यजति समु
द्रादुद्धृतत्वाद्देवकौस्तुभस्य लक्ष्म्या भ्रातृत्वं न छेत्ति
वत्स भरत उच्छकराकिरणनिकुरंबचुंबीनकमलल
खंडमिव चिरेमेनयनमानंदयसि इह उच्छकरः स्व
यैः निकुरंबः समूहः परिरंभस्व आलिंगाभ्रातुरंगानि
र्म कंटकितानि श्रद्धालुः श्रद्धधानो दंष्पौने जनः चंदनेष
पि अरोचकी अनभिलाषी भवति भ्रातुरंगाद्यप्यधिकस्प
र्शादात्तत्वं अंगानामिति पाठे कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी इंदो
रिति कलापः समूहः सोदर्याणां सहोदराणां बाहवो नि
र्मिताः पाठुकाभ्यस्य इति भ्यस्य इति शोषणात् अतिवि
नीतत्वं प्रकटितं आरभ्या पुनरपीत्यर्थः शत्रुघ्नालिं
गनेन लक्ष्मणालिंगनानुभवइवेति भावः एतदिति
लक्ष्मणस्य तद्देवेन समुखं एतत् मुखं शत्रुघ्नमुखं लक्ष्म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णास्येवेत्यर्थः अक्षतचंद्रबिंबस्य संपूर्णचंद्रमंडलस्य संवादक
कं संवदनशीलं सदृशमिति यावत् कीर्णवारणो देवहस्ती
लं ऐरावणस्तस्य करए वार्गलरूपा तस्यापसरणप्रतिबंधकलो
हकाष्ठादिघटितदंडादि आगस्त्य इति प्रसिद्धं तद्वत्कटि
स्व नीतुं वितर्कैः परिखैजे आलिंगितः जंते लोकातित्रैलोक्य
लोपोद्धारणगौरविते चरितैः लक्ष्मणसदृशी भवावत्स
शत्रुघ्न श्वश्रूजनः कुटुंबह गौरविते गौरवंगते यद्भातार
कादित्यादितनय भवंतं प्रतीक्षत इत्यत्र श्वश्रूजन इत्यनु
षंगः विकर्तनः सूर्यः जेतारमिति दशकंधरस्य जेतारं
सहस्रार्जुनं भार्गवः परशुरामः जितवान् तं परशुरामं च
आधरोपि बालकोपि यदि जितवान् तदाश्चर्यं कथाजय
कथापरिपूरितासमासा परशुरामजयेनैवराणजया
वधारणात् व्याप्यव्याप्यस्य सनरो व्याप्यत्वात् इति भव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लापि लक्ष्मीः सकौस्तुभं विष्णोर्हृदयं नत्यजति समु
द्राद्दुद्धृतत्वाद्देवकौस्तुभस्य लक्ष्म्या भ्रातृत्वं न घेति
वत्स भरत उच्छ्रकराकिरणनिकुरंबचुंबीन कमल
खंडमिव चिरेमे नयनमानंदयसि इह उच्छ्रकरः स्व
र्यः निकुरंबः समूहः परिरंभस्व आलिंग भ्रातुरंगानि
मे कंटकितानि भवन्त्वालुः भ्रद्धयानो दंपीने जनः चंदनेष्व
पि अरोचकी अनभिलाषी भवति भ्रातुरंगाद्यप्याधिकस्प
र्शदात्वसंअंगानामिति पाठे कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी इंद्रो
रिति कलापः समूहः सोदर्याणां सहोदराणां बाहवो नि
र्मिताः पादुका भरतस्य इति भरतस्य इति शोषणात् अतिवि
नीतत्वं प्रकटितं आरत्या पुनरपि रूपार्थः शत्रुघ्नालिं
गनेन लक्ष्मणालिंगनानुभवइवेति भावः एतदिति
लक्ष्मणस्येत्देवेनमुस्वं एतत्मुखं शत्रुघ्नमुखं लक्ष्म

304

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथापि बालचरितादूर्ध्वं कल्पयतः कवेः अन्ये यंक
वितातत्र प्रक्रियागौरवान्नूनं जगत्संतोषाय वर्तिष्यु
ते तथा च प्रक्रियागौरवमेव नान्यत्किंचित्कवि
त्वमित्यर्थः रघुसिंहानां रघुश्रेष्ठानां स्फुरन्नरप
देव्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः सिंहशार्दूलनागा
द्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचका इत्यमरः नृपासनं यत
सिंहासनं भद्रासनं तु तत् हैममित्यमरः राजन्वतः प्रशास म
राजयुक्ताः उत्तरकोशलाः देशविशेषाः मन्त्रस्थाभि
लक्ष्यं तेनेंद्रेण इंद्रसंबंधिना यथा इंद्रस्याभि
षेकः तदर्थं नाद्यतिश्च अभ्युदयपूर्वकं तुर्यमित्यर्थः
उदयादिति उदय उदयात् प्रमेस्कंपे अंसंतोद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यमानधर्मएवस्कंध्योयस्यतादृंचयिचुरंभारंबिभ्र
तिदध्यातिसतिदृष्टरूपःपरिभवःपरस्चक्रजातःअ
दृष्टरूपोनावृष्ट्यादिसौग्रजाल्लोकाःध्वनुपरिचिन्व
तेअपितुनकापिजानंतीयर्थःअदृष्टवन्हितोया
दिदृष्टस्वपरचक्रकमित्यमरःअपिःसमुच्चयेदि
क्षितिदिग्गिश्रतिदिग्गोदिगामहंष्टोनाथाःइंद्रादयः
तवैधाविभूषिकाःप्रपंचाःतवैवविभूतयइतिक
चित्साठःतत्राप्ययमेत्यर्थःदृष्टांतमाहयथापरः
मात्मनःप्रभोःजीवात्मानःप्रपंचाःतथाविदांति
भिरेकस्तावत्प्रध्यानभूतःपरमात्मावास्तवःॐ
स्वीक्रीयतेतेषामहेतवादिस्यादन्येजीवात्मानस्त
थैवप्रपंचाअविद्यासंपन्नाअवतिष्ठतइतितन्मते ५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न प्रभोः परमात्मन इति षष्ठ्यंतं पदं यद्वा पंचम्यंतं तेन परमात्म
पदेन मुक्तात्मानोभिप्रेताः जीवात्मानः संसारिण आत्मानः
तथा च नैयायिकस्याशेषगुणोच्छेदो मोक्ष इति मतं
स च पुरुषार्थः आत्यंतिकदुःखोच्छेदात् तेन हि संसार्या
त्मनो मुक्तात्मा श्रेष्ठ इत्युच्यते भवतु राज्ये प्रभोः परमा
त्मनः सांसारिका एवात्मानोऽतिश्रेष्ठाः यतस्त्वद्राज्ये सं
सारिणां त्वत्प्रसादात् सुखानुभव एव केवलं न तु दुः
खानुभवोऽपीति भावः लंकेति पुष्पकः पुष्पकसंज्ञकः
कुबेररथः विमानं तु पुष्पकमित्यमरः विमानश्चाका।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५२

रागोरथं व्योमयानं विमानो स्त्रीस्यमरः यक्षेश्वरात् कुबेरा
त् । एकालेकाअदितदत्तेनान् अन्यत्पुष्पकं निधीनां पतिं
कुबेरं । उपतिष्ठस्वेति संगतिकरणे तेऽ देवतादर्शनात
नुकर्तव्यं नाटकं बुधैः राजर्षिदर्शनातं वोतेपि देवैस्समाप
ता इति भरतानुध्यात् वसिष्ठदर्शनानंतरमिदं महाका
व्यार्थमुपसंहर्तुं भूमिकामाचर इति ताताज्ञामिति ताता
ज्ञां पितुरादेशं अप्धिमोलिमौमोलोमोक्ति क्रमप्रिंवला
मेदि पृथ्वीदष्ट्वा महापोत्रिणो मं वराहरूपस्य दंष्ट्रयो । हा
विंध्यपर्वतविशेषः स एव विलासपत्रं विलासार्थं पत्रा
वल्लीकर्णालंकारविशेषो यस्याः तादृशी शेवरीम्लेच्छस्त्री
न दृष्टापि तु राज्ञ्या चांडालस्त्री विपृथिवीमयात्युक्तेति

५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावः दक्षिणपश्चिमोकर्मभूमौ सीमंतयनूदिष्या
कुर्वन्नूसेतुरर्पितः क्षिप्तः विश्वं समस्तं च जगत्के
ल्पांतं व्याप्य दशान्तीर्वरएवउपसर्गो व्याधिविरो
धः दुःखजनकत्वात्तत्तच्छून्यं कृतं च अतः परमापि
त्रियं स्तौत्यन्वयः वरदान प्रासिका व्यउपसं
हारउच्यत इति भरतानुरोधादाह यथापीति
तदेवाह समुन्मीलन्नविकासं गच्छन्न्यस्तं सु
कुंकुमेवस्तनकः गच्छः तस्यमकरंदैः रसैः श्रवण
योः विषयेअविश्राम्यधारा स्रवनं निरंतरधारा
स्नानं कवलमुपविंदतु लभंतां जनश्रवाद्धरू

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५६८

पौ

पब्रह्मणः उत्थितं परिमलं सौरभमाघ्रायानुभूय कवी
नां गंभीरे वचसि गुणदोषान रचयतु तथा च शाद्वप्र
तिपाद्यमर्थविशेषं ज्ञात्वा जनो गुणदोषविद् स्यादिति भा
वः देवस्येति मा मंदाकिनी आकाशे गंगा गंगो मर्त्य
गंगैव भोगावती पाताले गंगा एतन्मयान्यात्मभुवो
देवस्य ब्रह्मणः कमंडलुजलस्रोतांसि यावदिमां त्रि
लोकीं स्वर्गमर्त्यपातालरूपं पुनते पवित्रयंति ताव
त्कवीनामयं गुणो जगत्कीदृशः श्रुतिशष्कुल्याक
णीविवरेण लयितं अविच्छिन्नं यद्व्योम आकाशं तद
वगाहितुं शीघ्रं लयस्य सः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशा नो
उत्पन्नः शब्दो गृह्यत इति सिद्धांतः तथा च शब्दरूपो गुंजा
गर्चितिभावः नीरः प्रवृत्ते सामः तस्य च श एव रसाय ५६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मध्वस्यंदो

नं नित्यक्रियमाणमोषध्यंतस्य मधुस्यंदो मधुस्रवः
वीरयशोवर्णनेन मधुरस्यंद इति भावः मंदाकि
नीवियद्गंगेत्यमरः दोषाकरं समवधीर्यगुणा
नशेषानामुप्रकाशयति सूरइवांसुराशीन्
यसं प्रतिप्राणिहितों जलिरूपेनित्यमालोकना
न्नमवतेर्मुदमादध्यात् ॥ ४ ॥ इति समस्तप्रक्रि
याविराजमाने हरिनारायणपदमलंकृतिम
हाराजाधिराजश्रीमद्भैरवसिंहदेवनिदेश
प्रोत्साहितवैजोलीग्रामवास्तव्यरवोअलकुलो
द्भवश्रीरूपैचिपनिमहापाध्यायाविरचितायाम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री. कं. बापु साधु. स. ७

नर्घ्यराघवटीकायांसप्तमोंकः समाप्तः ॥११९८
१७२७ ॥ अलकुलोद्भवश्रीरुचिपतिमहोध्या
यविरचितायांअनर्घ्यराघवटीकायांसप्तमोंकः
समाप्तः ॥ ॥ श्रीसीतारामार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥

श्रीरस्तु

याद्दशंपुस्तकंदृष्ट्वाताद्दशंलिखितंमयायदिशुद्धमशु
द्धंवाममदोषोनविद्यते ॥ स्वस्त्यस्तुतेकुशलम
स्तुचिरायुरस्तुगोहस्तिवाजिधनधान्यसमृद्धिरस्तु ॥
ऐश्वर्यमस्तुविजयोस्तुरिपुक्षयोस्तुराजंतवाहिसत
तंहरिभक्तिरस्तु ॥

५०

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1659
Dist. Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=22.09.20 14:24
,TRANSFERRED=2020/09/22 at 15:04:43
,PAGES=312
,TYPE=STD
,NAME=S0003646
,Book Name=M-1659-ANDHRADHAVTIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection